Януш КОРЧАК

ПРАВО НА ПОВАГУ

Вибрані твори

Упорядник Ірина Ковальчук

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 821.162.1:37.017:17

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Центр досліджень історії та культури
східноєвропейського єврейства
Центр європейських гуманітарних досліджень
Українське товариство Януша Корчака

До збірки «Право на повагу» ввійшли вибрані твори видатного польського письменника-гуманіста, лікаря і педагога Януша Корчака (1878 (?) –1942). Різні за жанрами та стилями, написані в різні роки ці твори об'єднує любов до дитини, тонке розуміння дитячої психології. Януш Корчак закликає дорослих бачити в кожній дитині, насамперед, гідну поваги Людину. Для широкого загалу читачів.

К 703 **Януш Корчак. Право на повагу: Вибрані твори /** упор. І. Ковальчук, пер. з пол. І. Ковальчук, Б. Матіяш, Р. Свято. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 328 с.

Видавці: *Костянтин Сігов*
Леонід Фінберг

Упорядник: *Ірина Ковальчук*
Переклад з польської: *Ірина Ковальчук*
Богдана Матіяш
Роксоляна Свято
Відповідальна за випуск: *Наталія Риндюк*
Літературні редактори: *Валерія Богуславська*
Леся Лисенко
Коректор: *Тетяна Шкарупа*
Комп'ютерна верстка: *Галина Ліхтенштейн*

Виходу книжки в світ сприяли Світлана та Мирон Петровські, а також Надія та Дмитро Броннер, Євген Гутман, Інна Коган, Наталія Тодорова, Арсеній Фінберг, Марта Чешельська

Видання фінансувалося
Інститутом Книги в рамках
Програми перекладів

INSTYTUT KSIĄŻKI ©POLAND

БІБЛІОТЕКА польського інституту у Києві

На обкладинці репродуковано малюнок Віктора Гукайла

ISBN 978-966-378-276-8

Маріанна Кіяновська

«А БУЛО ЦЕ ТАК…»: факти і кілька фантазій із життя Януша Корчака

Почуття, для яких немає виходу,
перетворюються в сни наяву.
А сни наяву стають внутрішнім сценарієм життя.
Якби ми вміли їх правильно тлумачити,
ми б виявили, що вони збуваються. Але
далеко не завжди так, як ми очікували.
Януш Корчак

Януш Корчак, справжнє ім'я – Ґенрик Ґольдшміт (у метриці – Герш Ґольдшміт) – за його власними словами, «лікар за освітою, педагог волею випадку, письменник за покликанням і психолог із необхідності». Людина, яка іще за життя стала легендою. Письменник, філософ і практик – педагог та психолог, який на багато десятиліть випередив свій час. «Мешканець Варшави», єврейська і польська ідентичності якого дозволяють рівною мірою вважати Корчака-Ґольдшміта видатною постаттю двох народів – польського і єврейського. Промовистим є уже навіть той факт, що усі без винятку свої професійні публікації він підписував як Ґенрик Ґольдшміт , а двадцять чотири видані ним книги та близько тисячі публікацій у пресі – як Януш Корчак. Зрештою, Корчак-Ґольдшміт був відомий також і як Старий Доктор, Пан доктор (Stary Doktor, Pan doktor) – головним чином завдяки надзвичайно популярній у Польщі радіопрограмі Старого Доктора (цей псевдонім Корчака-Ґольдшміта, який в умовах агресивного антисемітизму волів вести свої радіопередачі, фактично, інкогніто, було розкрито далеко

не відразу). Біографи називають і інші його псевдоніми, якими він користувався в юності, – «Ґен, Рик, Ґен-Рик, Ґ., Януш або К – так ніби йому треба було трохи часу, щоби повністю увійти у свою нову особистість» (Бетті Джин Ліфтон «Король дітей. Життя і смерть Януша Корчака»).

Взагалі, з Корчаком завжди так – він щоразу нібито гранично відкритий, але водночас абсолютно невловимий, буденний – і неймовірний, справжній – і трохи вигаданий, живий – і дещо забронзовілий... Багатоіпостасний. Тому писати про нього – складно.

З одного боку – тисячі документів, свідчень із того часу (насамперед – книги, листи, щоденник Корчака-Ґольдшміта, писаний в ґето), спогади друзів, вихованців, навіть випадкових очевидців – про нього, сотні сучасних досліджень – про нього, декілька доволі якісних біографій, кільканадцять написаних про нього книг для дітей. З іншого – величезний професійний архів Корчака-Ґольдшміта, десь близько 35-40 рукописних томів, плід його майже тридцятирічної діяльності як педагога і лікаря, а також приватний архів загинув під час війни («змарновано матеріал майже півтисячі графіків ваги і зросту вихованців»). Це сталося в дні, коли Варшава зазнала колосальної руйнації – у районі єврейського ґето частково вціліли лише кілька споруд. Більшість листів Корчака, які дійшли до нашого часу, були написані до адресатів у Палестині (що суттєво зміщує кут зору і виопуклює власне єврейські, а не польські, «сюжети» його намірів та настроїв).

Біограф змушений визнати: Корчак, попри свою позірну відкритість і сердечність з дорослими (він часто «грав клоуна», бо знав, що людям «не подобаються похмурі обличчя») і щиру, світлу відкритість і радісність у спілкуванні з дітьми, був дуже замкнутою в собі людиною, самотнім чоловіком, який свідомо відмовився від можливості мати власну сім'ю та дітей, від власного дому (його домом упродовж 30 років незмінно залишався Будинок Сиріт, властиво, мансарда; іронія долі полягала у тому, що коли зруйнований будинок після війни відбудували, від мансарди не залишилося і сліду), від приватного, особистого життя (у 1938 році, коли йому запропонували відновити на радіо передачі Старого Доктора, темою перших трьох Корчак-Ґольдшміт обрав самотність – «Самотність дитини», «Самотність молодості», «Самотність старих»). Напевно, не буде перебільшенням сказати, що самотність була найбільшим і найголовнішим почуттям цього, на перший погляд, навдивовижу веселого, життєрадісного, жартівливого, жвавого та енергійного чоловіка.

Через те, що Корчак насправді був таким замкнутим і від усіх відчуженим, так мало відомо про його глибоко заховані особисті почуття, про стосунки з рідними і близькими, про друзів. Відомо, що у вісім років Корчак пішов у початкову школу, яку потім згадував як справжнє пекло. А про роки, проведені Ґенриком Ґольдшмітом у гімназії, можна дізнатися хіба що читаючи «між рядків» його ранні прозові спроби.

Неймовірно, але нам майже нічого не відомо про стосунки малого і вже дорослого Ґенрика з батьками (у щоденнику, згадуючи про взаємини з батьком чи з матір'ю, Корчак відразу ж спохоплюється: «про це – потім», «але про це – згодом»), та й про стосунки зі сестрою Анною майже не згадує, хіба коли пише про неї як про свою супутницю під час прогулянок з батьком чи товаришку в іграх у ранньому дитинстві. Чи не єдина річ, про яку він «проговорюється» в щоденнику, – після смерті матері (Цецилія Ґольдшміт заразилася від нього тифом) він запропонував своїй овдовілій сестрі Анні разом накласти на себе руки («Коли моя сестра повернулася з Парижа, я запропонував їй здійснити самогубство разом. Я не знаходив собі місця ні у світі, ні у житті»).

Ще неймовірніше: кожен, хто прочитав його книги, написані для дітей (або – для дітей і для дорослих одночасно), в першу чергу – «Пригоди короля Мацюся», «Коли я знову стану маленьким», «Кайтусь-чарівник», а також «дорослі» книги – «Весела педагогіка», «Як любити дитину», «Правила життя», «Право дитини на повагу» – кожен, незалежно від віку, відчуває, яким близьким, навіть рідним, став йому автор цих рядків і думок.

То в чому ж криється загадка Корчака-Ґольдшміта? В чому його таємниця?

Розлога стаття Вікіпедії (зрештою, настільки якісна і змістовна, що відтак практично відпадає потреба повторювати загальновідомі факти) творить цілісний образ дещо «забронзовілого» Корчака-Ґольдшміта – поляка-єврея (а чи єврея-поляка, як кому більше подобається). Але у ній нема багатьох важливих, на мою думку, хоч, може, занадто дрібних, як на енциклопедичну статтю, фактів, невловимих акцентів, які дозволяють якщо не зрозуміти, то принаймні відчути Корчака-Ґольдшміта попід штивністю канонізованого образу, – не так розумом, як серцем.

(До речі, про серце. Якось Корчак-Ґольдшміт, замість того, аби прочитати лекцію на семінарі з дитячої психології під назвою «Серце дитини», переніс заняття в рентгенівський кабінет – і привів туди за руку маленького хлопчика. Студенти побачили на екрані пульсуюче, тривожне серце дити-

ни – і буквально фізично відчули не просто серцебиття, а глибоку, складну емоцію: суміш довіри і страху. Для мене цей епізод – одна з ключових метафор постаті Корчака, і в рамках його публічної діяльності, і у вимірі приватної, може, навіть «інтимної» біографії «малої і важливої особи»).

Та все ж, мабуть, варто почати з дат народження і смерті. У щоденнику, в записі від 21 липня 1942 року, читаємо:

«Завтра мені виповниться шістдесят три або шістдесят чотири роки. Батько протягом двох років виробляв мою метрику. З цього приводу я пережив кілька тяжких хвилин. Мама називала це неприпустимою недбалістю: як адвокат, батько не повинен був зволікати зі справою метрики. [...] А проте вагався і зволікав».

Щоби зрозуміти причини цього «зволікання», треба знати кількасотрічну історію єврейства у Польщі. Юзеф Ґольдшміт, батько Ґенрика, відомий варшавський адвокат і громадський діяч, міг навмисно деякий час не реєструвати новонародженого сина, щоби затримати його призов у російську царську армію. Або, можливо, треба знати про те, що Юзеф Ґольдшміт на той час уже мав значні клопоти, пов'язані із погіршенням психічного здоров'я. На початку 1890-х батько ще зовсім малих Ґенрика та Анни потрапить у психіатричну клініку в Твурках під Варшавою, де у 1896 році помре – ймовірно, наклавши на себе руки.

Отже, дата народження Корчака-Ґольдшміта – 22 липня 1878 або 1879 року.

Але є ще невелика деталь, дрібниця – власноручний запис Корчака-Ґольдшміта в анкеті для гестапо. Ґольдшміт, будучи євреєм, а водночас – військовим лікарем і офіцером польської армії, мусив офіційно зареєструватися, що він і зробив. Усе, як годиться: «постійна адреса – вулиця Злота, 8, помешкання 4; адреса місця праці – Крохмальна вулиця, 92; офіцерське звання під час І світової війни – капітан; звання в польській армії – майор; релігія – віра Мойсея; професійна діяльність – педагогіка і педіатрія; наукові інтереси – вивчення дітей». Проте дату народження (і без того неточну) Ґенрик Ґольдшміт, офіцер, який пройшов три війни, вказав із помилкою на сто років: «22 липня 1978 (1979?) року». А внизу підписався – «Д-р [доктор] Ґ. Ґольдшміт».

Точна дата смерті Корчака-Ґольдшміта насправді теж невідома. Прийнято вважати, що він разом із дітьми з Будинку Сиріт був замордований 6 серпня 1942 року в таборі смерті Треблінка (бл. 100 км від Варшави). Але

всі безпосередні свідки зазначають, що коли Корчак і його діти проходили вулицями Варшави, стояла палюча спека. Тільки-от палюча спека стояла 5 серпня. Тоді як 6 серпня падав дощ. Тобто вагон, у якому опинилися Корчак і його діти, рушив до Треблінки, очевидно, 5, а не 6 серпня 1942 року. Опинившись у вагонах, навряд чи мешканці Будинку сиріт прожили довше, ніж до вечора: люди, яких привозили в Треблінку товарняками, опинялися в газових камерах іще того ж дня. А багато хто вмирав у дорозі. З огляду на дуже поганий стан здоров'я Корчака, він міг і не доїхати до Треблінки живим.

Проте й тут іще не кінець пригоді з датою смерті Корчака-Ґольдшміта. Річ у тім, що оскільки не збереглося жодних документів, де б було зафіксовано власне дату смерті, і не збереглося ніяких свідчень про смерть Корчака-Ґольдшміта як таку (із Треблінки не поверталися), 30 листопада 1954 року суд у Любліні постановив, що Ґенрика Ґольдшміта (Януша Корчака) треба вважати таким, що помер 9 травня 1946 року (дата встановлена формально – рівно через рік після капітуляції Німеччини). Юридично (у тому числі – в питанні встановлення терміну дії авторських прав) це і є офіційно визначена дата смерті Ґенрика Ґольдшміта.

Відсутність документальних даних про смерть Корчака обіграє Анджей Вайда у своєму фільмі «Корчак» (1990 р.) – власне, останніми кадрами в останньому епізоді. Вагон, у якому їхали Корчак і діти, відчеплений від основного составу, сповільнює хід і зупиняється, усі вибігають на зелений луг: чи то врятовані у житті земному, чи то спасенні в житті вічному – хто зна…

Анджей Вайда (за сценарієм Агнєшки Холланд) створив цілком «корчакоцентичне» кіно, при цьому він охопив (бодай частково) усі основні сюжети Корчакового міфу. Саме так, як показано в цьому фільмі, і сприймає Корчака більшість людей. Саме у рамках цієї міфології пишуться численні «біографії» Корчака. На жаль…

На жаль – бо сам Корчак у щоденнику-автобіографії виразно запитує: «Чи можна в принципі зрозуміти чиї-небудь мемуари, чиєсь життя? І хіба можна зрозуміти свої власні спогади?» Корчак – письменник і психолог – знає: «Факти і переживання можуть бути, мусять бути і будуть розказані по-різному – в деталях. То нічого. То тільки доказ, що були важливі, глибоко пережиті моменти, до яких повертаюся. І доказ, що спогади залежать від наших актуальних переживань».

Відтак якщо навіть сам автор спогадів сумнівається у написаному – яким глибоким повинен бути сумнів біографа чи художника, котрий іде за його слідами!

Я також вагаюся і сумніваюся, пишучи ці рядки, але вважаю своїм обов'язком проговорити, стосовно Корчака, іще декілька важливих – для мене, але сподіваюся, що не тільки для мене, – речей.

«Мацюсеві пригоди», перевидані видавництвом «Веселка» у 1978 році, до столітнього ювілею від дня народження Януша Корчака, – то була одна з найулюбленіших книг мого дитинства. (Я тоді ще не знала, що ця версія дуже суттєво відрізняється від тексту оригіналу – радянська цензура постаралася вилучити всі «сумнівні» моменти). Мій дідусь, кандидат педагогічних наук, трохи розповідав мені про цього геніального педагога і автора багатьох казок для дітей (хоча казку про Кайтуся-чарівника мені розповідала – з пам'яті, бо книги не було – бабця, полька по матері). Пригадую свої тодішні питання: із якого дива Януш Корчак, поляк, опинився у таборі смерті, куди звозили мешканців єврейського ґето, із якого дива Януш Корчак став директором сиротинця для єврейських дітей? Я собі тоді думала, що все сталося через те, що він покохав єврейську дівчину (я тоді не знала її імені, але, очевидно, мала на увазі Стефу Вільчинську) – і через те віддав своє життя служінню не тільки польському, а й єврейському народу. Проте зі мною ніхто не хотів про це говорити. Ніхто, навіть дідусь. Про табір смерті – будь ласка. А про єврейських дітей чи єврейську дівчину – зась. У 1980 році в УРСР говорити про євреїв було не прийнято.

Уже пізніше я зрозуміла міру і глибину (а також природу) цензури, яка більш ніж півстоліття супроводжувала постать Корчака-Ґольдшміта і пам'ять про нього. Про деякі речі назагал просто ніколи не згадували. А якщо згадували, то тільки побіжно. Про єврейство і антисемітизм – зокрема. Про подвійну – польсько-єврейську ідентичність, яка, поза сумнівом, ще більше поглиблювала його самотність як громадського діяча, письменника і людини. Занадто мало говорилося також і про Стефанію Вільчинську, Панну Стефу (пізніше – Пані Стефу) з Корчакового Будинку Сиріт. Хоча – чому Корчакового? У січні 1942 року, після тридцяти років існування інтернату, сам Корчак чітко відповів на це питання. Напередодні у «Єврейській газеті», що виходила у варшавському ґето польською мовою, була опублікована захоплена стаття, автор якої розхвалював «інтернат доктора Януша Корчака». Директор притулку відреагував на статтю листом, який також було опубліковано в газеті: «Будинок Сиріт ніколи не був і ніколи не буде інтернатом Корчака. Це людина надто дрібна, слабка, убога й обмежена, щоби зібрати докупи майже дві сотні дітей, дати їм дах над головою, одяг, їжу і навчити їх жити... Це надскладне завдання вирішене спільними

зусиллями сотень людей доброї волі, людей освічених і мудрих, котрі добре усвідомлюють проблеми дітей-сиріт... Вільчинська, Позовна, Корчак (якщо вже вам аж так потрібні їхні імена) – вони всього лише опікуни, хранителі дорогоцінного набутку». І підпис – «Я. Корчак».

Дозволю собі ствердити (повторюючи думку багатьох сучасних біографів Корчака, дослідження яких, на жаль, в Україні наразі недоступні): Корчак (насамперед як педагог) прожив би зовсім інше життя, якби поруч із ним не було цієї, без перебільшення, видатної жінки. На вісім років молодша за нього, Стефанія, коли вони вперше зустрілися пізньої осені 1908-го, мала 23 роки і фактично очолювала сиротинець єврейського Товариства допомоги сиротам. У неї була добра європейська освіта (природничі науки в Льєжському університеті, Бельгія), а також вроджена здатність до «педагогічної любові» – не сентиментальної, а діяльної. Зрештою, це саме вона майже на чверть століття взяла на себе усю рутину управління інтернатом-сиротинцем, а коли наприкінці тридцятих на три місяці вибралася в Палестину, то передала свої повсякденні обов'язки не одній, а аж чотирьом спеціально підготовленим помічницям. Пліч-о-пліч Корчак-Ґольдшміт та Стефанія Вільчинська пройшли весь шлях від створення Будинку сиріт (Корчак формально очолив його у 1910 році – ще у старому приміщенні; був його директором з жовтня 1912 року – і до листопада 1940 року, коли Будинок Сиріт знаходився на вул. Крохмальній, потім, вже у ґето, – коли сиротинець розташовувався на вул. Хлодній, а також на Сєнній-Сліскій) – до 5 (6?) серпня 1942 року. Вільчинська весь цей час, тобто понад тридцять років, була співдиректором інтернату (а для дітей – «серцем, мозком, нянькою, матір'ю», яка «все бачила, все чула, все знала»). Підкреслю: Стефанія розділила долю із долею Корчака в усьому («без неї я нічого не зумів би») – аж до газових камер у Треблінці. Тому оцінювати педагогічний доробок Корчака без розуміння ролі, яку відіграла Стефанія Вільчинська у втіленні його педагогічних ідей та в його житті, – категорично не можна. Крім дарчого автографу Корчака («хлопчика номер 51») для «панни Стефи» на сигнальному примірнику «Короля Мацюся Першого» (з датою 25 жовтня 1922 року), не збереглося жодного, навіть короткого листа, який дозволив би зрозуміти, чи кохали вони одне одного. І діти, і стажери бурсаки Будинку Сиріт, і приятелі, і навіть найближчі друзі Януша Корчака та «панни Стефи» – всі запевняють, що вони все життя спілкувалися лише офіційно, звертаючись одне до одного на «пан» і «панна» (згодом – «пані»). З іншого боку, зважаючи на те, ЯКЕ життя вони про-

жили – і ЯК вони його прожили, напевно, варто визнати, що вони були одне для одного найріднішими і найближчими людьми, однодумцями, вірними і надійними поплічниками. У зв'язку з цим надзвичайно суттєво, що у травні 1939 року Вільчинська повертається з відносно благополучної Палестини у Польщу (на той час уже припинила своє існування Чехословаччина, Європу лихоманило, всім було зрозуміло, що скоро почнеться Друга світова війна). Але Вільчинська не могла покинути Корчака і дітей. «Мої діти – в Варшаві. Там – моє місце».

Поза сумнівом, це був свідомий і відповідальний вибір Стефанії Вільчинської – залишатися з дітьми до останнього. Такий же вибір – до кінця бути з дітьми – зробили сотні безіменних для нас вихователів єврейських сиротинців у Варшаві та інших містах : тільки з Варшавського ґето у Треблінку, починаючи з п'ятого серпня, було вивезено дев'ять єврейських інтернатів і притулків для бездомних дітей і сиріт. Тож легенда про Корчака, який мав змогу врятуватися, але відмовився від цього шансу, – трагічна і прекрасна, однак не більш ніж легенда. Дійсність же була такою, що врятуватися з ґето, принаймні на початках, міг далеко не тільки Корчак: доступними були фальшиві документи, чиновники і поліцейські залюбки брали хабарі. Коли Корчак потрапив до в'язниці, в Павяк, його викупили впливові друзі, заплативши тридцять тисяч злотих. Проте організувати втечу майже двохсот сиріт було справді ніяк не можливо.

Іще декілька дрібних фактів. Вони творять альтернативу популярній легенді про Корчака. Йдеться про останній похід дітей від інтернату до потяга на Треблінку. А легенда така: святково одягнені діти, залиті сліпучим сонячним сяйвом, колоною по четверо церемоніально проходять вулицями Варшави – майже три кілометри, аж до товарних вагонів. Діти йдуть і співають. У їхніх руках – улюблені іграшки і кошики із водою і хлібом – так, ніби вони зібралися на пікнік. В одного з дітей – зелений прапор Короля Мацюся (але з вишитою на полотнищі зіркою Давида). Поліцейські, розчулені цим величним видовищем, віддають процесії честь. Цікаво, що свого часу знайшлося навіть декілька свідків, які, хоч із розбіжностями в деталях, доволі точно повторювали: дисциплінована, струнка колона сиріт, які йшли по двоє та по четверо й голосно і дзвінко співали; Януш Корчак із двома дітьми на руках; гітлерівець-таємний симпатик Корчака, який в останню хвилину намагається його врятувати… Ця легенда перекочувала в різні життєписи Корчака, заполонила уяву сотень тисяч людей, зрештою, навіть Анджей Вайда якраз так і змальовує трагічну процесію

мешканців Будинку сиріт. Але щоденник Корчака спростовує цю версію перебігу подій, він фіксує подробиці, які у своїй сукупності дають картину цілком іншу, ніж та, в яку всі так звикли вірити. Насамперед, Корчак пише, що після місяця, проведеного у в'язниці, в нього страшенно похитнулося здоров'я: стали дуже пухнути ноги, в легенях під час обстеження медики виявили рідину (аж до рівня четвертого ребра). Крім того, Корчак мав досить тяжку грижу. Не кажучи вже про страшну виснаженість внаслідок тривалого голоду. Насправді він насилу вдягався без сторонньої допомоги. Його підопічні теж були дуже ослаблені, вони буквально за декілька тижнів стали млявими і сумними. Персонал Будинку сиріт робив усе можливе, тож діти ще не вмирали з голоду, але 15 липня Корчак записав, що «Будинок Сиріт тепер – дім старих».

До того ж, після 22 липня 1942 року у ґето практично перестало надходити продовольство. Очевидно – Будинок Сиріт у ці дні також уже доостанку вичерпував свої продовольчі запаси. Ось запис, зроблений Корчаком за декілька днів до смерті: «...Сьогодні субота – у суботу зважую дітей зранку, перед сніданням. Мабуть, уперше мені не цікаво, який буде результат тижня». «Уперше» – це значить уперше за тридцять років існування Будинку сиріт. Це значить – дітей уже не було чим годувати, і не було надії на те, що вдасться роздобути для них хоч яку-небудь їжу. Це значить – вихованці Старого Доктора не могли йти стрункою колоною і співати дзвінко та голосно. Навіть якщо вони йшли, співаючи, то вся ця процесія виглядала зовсім не так, як про це прийнято говорити. Це значить – не міг Корчак нести дітей на руках, навіть наймолодших, просто тому, що він і сам уже ледве ходив.

Саме про це говорить Йоанна Ольчак-Ронікер (до речі, сама – 1934 року народження) – внучка Якова Мортковича, видавця багатьох книг Корчака, і донька Ханни Ольчак-Морткович, авторки першої біографії Корчака-Ґольдшміта. Маленькою дівчинкою Йоанна бачила Корчака щонайменше раз: наступного дня після падіння Варшави Корчак ненадовго зайшов до них додому – із босоногим хлопчиком на руках. Корчак боявся, що дитина не зможе пройти через руїни, де всюди було повно битого скла, тож треба було знайти якісь черевики. Можливо, саме ця зустріч безпосередньо спричинила особистий інтерес Йоанни Ольчак-Ронікер до постаті цієї людини-легенди, а відтак і те, що 2002 року Ольчак-Ронікер видала книгу «Корчак. Спроба біографії» – дослідження, сповнене сумніву і вагання, за духом, мабуть, найближче до «живого» Корчака-Ґольдшміта; найбільш точне в деталях, обережне у висновках, найменш патетичне...

Отож Йоанна Ольчак-Ронікер цитує свідчення Марека Рудніцького, вперше оприлюднене в 1988 році: «Корчак ледве тягнув за собою ноги, якийсь зіщулений, щось час від часу бурмотів собі під ніс... Мені здавалося, що я чую, ніби він бурмоче слово «чому». [...] Це були миті тупого, мовчазного розпачу без меж, вже навіть і без питань, на які немає відповіді». Очевидно, що й діти Корчака, які того дня вирушили у свою останню дорогу, вливаючись у багатотисячний натовп інших приречених мешканців ґето , але все ж таки не зливаючись із ним, йшли суворо і пригнічено, більш-менш свідомі того, що їх чекає. Бо важко повірити, нібито Корчак казав їм неправду стосовно майбутнього. Заспокоювати та обнадіювати їх він, безумовно, міг. Однак – заспокоювати і обнадіювати, а не обманювати. Адже це він стверджував, що діти не люблять несподіванок, що «довга і небезпечна подорож вимагає підготовки». Мабуть, не випадково остання вистава, підготована силами дітей інтернату (вони самі виготовили і декорації, і костюми), яка відбулася за лічені дні до загибелі, – п'єса індійського поета і філософа Рабіндраната Тагора «Пошта», що розповідає про смерть хлопчика Амаля. Як згадують очевидці – глядачі цього пронизливого і сповненого глибокої символіки дійства, на питання, чому Корчак обрав саме цю п'єсу, той відповів, що хотів би допомогти дітям прийняти смерть.

Зрештою, про смерть багато (а нині можна було б додати – пророчо) говориться і в казці про короля Мацюся.

Імовірно, останнього свого дня діти Будинку сиріт таки справді йшли під зеленим прапором короля Мацюся Першого. Не виключено, що найстарші з-поміж них замислювалися над дивовижним збігом: адже і Мацюся вели вулицями його рідного міста до місця страти. Однак Мацюсь тоді щасливо уникнув неминучої смерті. Може, ця думка була для сиріт розрадою?

Насправді про Корчака можна розповісти безліч більше чи менш неймовірних, хоч і цілком правдивих історій, іноді ніяк між собою не пов'язаних. Більшість із них нагадують анекдоти чи притчі – та аж ніяк не улягають в загальні уявлення про «канонічний» життєпис.

Наприклад, чому він обрав собі такий псевдонім.

Річ у тім, що «Корчак» – один із найдавніших гербів польської шляхти. Називатися «Корчак» в усі часи означало «бути справжнім поляком», і навіть більше – бути родовитим шляхтичем. Тому вибір саме такого псевдоніма виявився, у певному сенсі, вибором «політичним»: Януш Корчак в умовах тогочасної Польщі міг робити те, чого не міг Ґенрик Ґольдшміт. Проте до цього псевдоніма Корчак-Ґольдшміт прийшов не відразу. Свою

дебютну педагогічну, але при цьому гумористичну статтю «Гордіїв вузол», опубліковану 26 вересня 1896 року в сатиричному тижневику «Кольце», 18-річний Ґенрик, гімназист царської російської гімназії, підписав «Ґен». Загалом, молодий Ґенрик використовував кільканадцять різних псевдонімів, підписуючи ними перші свої публікації, але тільки псевдонім «Януш Корчак» зробився відомішим, ніж його справжнє ім'я. Ґольдшміту навіть не довелося нічого вигадувати: історичний роман Юзефа Ігнація Крашевського «Про Янаша Корчака і прекрасну мечниківну» лежав на його столі. Вперше Ґенрик підписався цим псевдонімом під драмою в чотирьох діях «Куди?» восени 1898 року, надіславши її на конкурс. Щоправда, підписав він драму, власне, як у книзі Крашевського – «Янаш Корчак». А «Януш» з'явилося через помилку набірника, котрий працював із гранками. Ґенрик, який завжди дуже вірив у всілякі містичні збіги, вирішив зберегти «Януша Корчака», але ніколи не підписував цим іменем жодної з сотень своїх тогочасних дрібних публікацій (фейлетонів, статей у газетах та журналах і т. п.) – лише книги.

Та з Крашевським Корчака пов'язує не тільки псевдонім. За фантастичним збігом, 2012 рік у Польщі відзначають як рік Януша Корчака та Юзефа Ігнація Крашевського.

Ще один збіг – дядько Генрика Ґольдшміта, молодший брат його батька Юзефа, Яков Ґольдшміт (доволі помітна постать у культурному та громадському житті Варшави кінця XIX ст.), присвятив Крашевському свій роман «Родинна драма», називаючи у присвяті Крашевського «Вчителем». Крашевський, один із найбільш плодовитих авторів польської літератури, на історичних романах якого виросли декілька поколінь поляків, був Учителем і для Януша Корчака.

Однак Януш Корчак – то була не лише літературна іпостась Ґенрика Ґольдшміта. У певному сенсі «Корчак» став втіленням його польської ідентичності, а також специфічної, суто польської, волелюбності. Недаремно про Корчака-Ґольдшміта говорили, що він іронічний і практичний, як єврей, і водночас романтичний та героїчний, як поляк. Зрештою, навіть те, що Корчак у ґето – з ризиком для життя – носив мундир офіцера польської армії і – з іще більшим ризиком для життя – відмовлявся вдягати нарукавну пов'язку з зіркою Давида, було проявом тої ж таки притаманної цьому невисокому, дрібної статури чоловікові суто польської героїчності.

А ще постать «Януша Корчака» стала прихистком для деякої асоціальності Ґенрика Ґольдшміта, – «місцем», куди Ґенрик міг іноді утікати від рутини репетиторства, убогого існування в тісній кімнатчині (мати Ґенрика, вдова, брала

на квартиру студентів університету, тож юнак удома фактично не знаходив для себе місця), від усієї сірятини, що його повсякчас оточувала. І мало хто здогадувався, що Корчак-Ґольдшміт насправді веде подвійне життя. Студент медицини (вступив на Лікарське відділення Імператорського університету у Варшаві) – і водночас студент підпільного Летючого Університету (заняття відбувалися у приватних помешканнях), із забороненою польською мовою викладання. Значна частина викладачів і студентів Летючого Університету відсиділа у в'язницях за діяльність, спрямовану на відродження Польщі (Ґенрик Ґольдшміт, до речі, також провів «цілком достатньо часу по буцегарнях», щоби «обтесатися»). Викладачі Летючого Університету були цвітом тогочасної польської науки і культури, тому не виключено, що саме тоді, завдяки Летючому Університету (хоча, не в останню чергу, і завдяки літературній діяльності, яка зробила його «модним педіатром», а це відчинило йому двері у найбагатші будинки Варшави) у Корчака-Ґольдшміта зав'язалися дружні стосунки з багатьма ключовими людьми тієї епохи.

Отож – воістину «два в одному»: студент-медик Ґенрик Ґольдшміт, який, щоби утримати себе й овдовілу матір, змушений займатися репетиторством, писати статті, фейлетони у численні польські газети – і безтурботний, задерикуватий Януш, найближчий друг-товариш на чотири роки старшого Людвіка Станіслава Ліцінського, поета й етнографа, автора розпачливих віршів та «занепадницьких» оповідань про міське «дно». Удвох вони вели небезпечне нічне життя у шинках та злодійських кублах, спілкуючись із п'яницями, повіями, різунами. Ліцінський навіть написав оповідання «Дивні речі» (з циклу «Галюцинації»), де змалював одну з іпостасей Корчака-Ґольдшміта, Януша, – якраз того Януша, котрого так добре знав.

Зрештою, роман Корчака «Дитя салону» (1906), який, перш ніж вийти окремою книгою, спочатку друкувався частинами в доволі престижному журналі «Голос» (і приніс авторові літературну славу та визнання), творився приблизно на тому ж таки матеріалі. «Він (Януш) умів грати на струнах душі цих людей надзвичайно тонко, – писав Ліцінський про Корчака. – Вбивця Ліхтаж сказав йому, що ладен віддати за нього життя».

Є свідчення, що в Корчака складалися абсолютно унікальні взаємини з вуличними дітьми, з босяками. Він пригощав їх яблуками і солодощами, підліковував, часом навіть давав їм по кілька дрібних монет, розказував казки, вчив читати. Сліди цих радісних і трагічних досвідів – у практично всіх ранніх книгах Корчака, значною мірою автобіографічних (наприклад,

спостереження очевидця – на сторінках Корчакового роману «Діти вулиці» (1901), що друкувався частинами в додатках до журналу «Читальня для всіх»), а також у листуванні та книгах його друзів. У тому числі – відомої польської письменниці Софії Налковської, товаришки Корчака-Ґольдшміта по Летючому університету.

Тим часом Ґенрик Ґольдшміт в березні 1905 року отримав диплом медика-педіатра, а вже в червні його було мобілізовано на фронт Російсько-японської війни, де, як лікар, він був прикомандирований до санітарного поїзда на Транссибірській залізниці, що курсував між Харбіном (Маньчжурія) та Мукденом. Для своїх пацієнтів – малограмотних поляків, росіян, українців, євреїв, мобілізованих, як і він, на фронт, – Корчак-Ґольдшміт відразу ж ставав тим же, що й для варшавських «дітей вулиці»: лікував їх, утішав, і навіть розказував їм російські народні казки, сповна усвідомлюючи всю парадоксальність ситуації, адже Росія стосовно Польщі була агресором і окупантом, тож Російсько-японська війна (на той час уже, по суті, програна Росією) аж ніяк не була війною варшавського єврея. У якусь мить виявилося, що Корчак-Ґольдшміт користується феноменальним авторитетом не лише серед пацієнтів, але й у поїздної бригади. А коли того ж таки року на колії вибухнув страйк залізничників, вести переговори з військовою комісією (яка погрожувала застосувати до бунтарів каральні заходи) протестувальники відрядили саме Корчака-Ґольдшміта. Той зумів переконати комісію в недоцільності та неефективності застосування сили.

Перша світова для Корчака-Ґольдшміта (усього воєн у його житті було чотири, третьою з них стала польсько-більшовицька війна 1919–1921 рр., а останньою – Друга світова), який в якості військового лікаря став з лейтенанта майором, – це перебування на українському фронті (ординатор у військовому дивізійному госпіталі), а також у Києві. Саме в цей час Корчак написав один з найважливіших своїх творів – «Як любити дитину» (1920, 1921), точніше – книгу «Дитина в сім'ї», першу частину нині всесвітньо відомої тетралогії. На той час уже декілька років існував Будинок Сиріт на Крохмальній, Корчак був знаним у цілій Польщі письменником. Саме тому майже цілковита відсутність згадок про його «український» період (а це 1914–1918 рр.) є доволі знаковою. Іще деталь: про його триденне перебування в Києві в 1915 році свідчень залишилося більше, ніж про приблизно тисячу днів, проведених ним на фронті.

Корчак-Ґольдшміт прибув до Києва якраз на католицьке Різдво; тоді він і познайомився, зокрема, з Мариною (Марією) Фальською-Роговською,

директоркою Виховного дому для хлопчиків на Богоутівській вулиці, яка на довгі роки стала його близькою соратницею.

І в Києві, і вже повернувшись до Варшави та очоливши інтернат Наш Дім для польських сиріт, Марина Фальська допомагала Корчаку втілювати його педагогічні ідеї.

Правда, крім отих трьох днів, Корчак іще майже півроку пропрацював педіатром у трьох притулках для українських дітей під Києвом. І книга «Виховні моменти» (1919) написана ним значною мірою саме на київському матеріалі.

У складі дивізії Корчак пройшов спустошеними західноукраїнськими містечками та селами, і щодня, незважаючи ні на що, намагався писати по декілька сторінок своєї книги – синтезу досвіду і знань дитячого лікаря, вихователя-педагога, психолога.

Рукопис – також щодня – «на біло» передруковував госпітальний ординарець Валенти, про якого, на жаль, крім імені, більше нічого не відомо. Ще одна людина, про кого згадує Корчак у своєму щоденнику, – хлопчик Стефан, дитина, чи радше підліток з украй занедбаного тернопільського притулку. Його Корчак забрав до себе у шпиталь на два тижні, бо пізніше сам захворів і потребував лікування. Це був для Корчака, який до того завжди мав справу із великими групами дітей, унікальний досвід тривалого спілкування з однією дитиною. «Неможливо пояснити незнайомим мені батькам, як виховувати дитину, так само мені незнайому», – писав Корчак приблизно в цей час. «Шукайте у цьому незнайомому – вашій дитині – нерозкриту часточку вас самих».

Сьогодні важко оцінити всю революційність педагогічних поглядів Корчака, але для початку XX система його виховання, сприйняття дитини як індивідуума, наділеного практично тими ж правами, що й дорослі, а також розуміння того, що саме дитинство відіграє ключову роль у дорослому житті людини – усе це було безпрецедентним і вимагало від Корчака величезної наукової відваги (правда, згодом тридцятирічний досвід роботи Корчака на чолі Будинку Сиріт зробив його ідеї практично неспростовними).

Проте, хоча Корчак-Ґольдшміт повсюдно користувався великою повагою, у тій повазі до нього «було не надто багато розуміння».

Коли у 1915 році (уперше) і влітку 1917 року (вдруге) Корчак-Ґольдшміт прибув до Києва, слава його була такою великою, що перед ним відчинялися усі двері, а дверей було багато, бо київська польська громада була (у місті з населенням майже 700 000 людей) практично стотисячною і доволі впли-

вовою. До того ж Корчак як педагог (а властиво, як педагог-педіатр) знайшов у Києві добре фахове середовище (Мирон Петровський зазначає, що «по суті, вся тодішня польська преса Києва – педагогічна»), а також високу культуру благодійності (силою громади вдавалося віднаходити дуже значні кошти на утримання сиротинців для польських дітей, які втратили батьків на війні, і тому подібну діяльність).

У тогочасних київських газетах можна знайти досить багато матеріалів, які стосуються Виховного дому на Богоутівській вулиці, причому вражають збіги з Корчаковою книгою «Як любити дітей». Тому не випадковим є питання, висловлене дослідником (у тій же розвідці «Печаль і надія Януша Корчака»): «що у київському Виховному домі від Корчака, і що у Корчака від Києва?» Насправді на це питання можна дати цілком конкретні відповіді.

Так само і київські історії з книг «Виховні моменти» та «Як любити дітей» відбувалися за цілком конкретними адресами, одна з яких – вул. Володимирська, 47 (у цьому будинку розташовувався дитячий садок, де активно впроваджувалася виховна метода італійського педагога Марії Монтессорі; саме туди Корчак упродовж трьох тижнів приходив спостерігати за дітьми). Але у той час як Монтессорі головну увагу приділяла процесу навчання, Корчака найбільше цікавило спілкування дітей між собою, їхні взаємини.

Можна сказати, що Корчак-Ґольдшміт (насамперед – у варшавському Будинку сиріт на Крохмальній, у другу чергу – в Нашому Домі) створив хоч дещо утопічні, але все ж реально діючі та доволі тривкі моделі соціальних відносин між дітьми – фактично, дві окремі «дитячі республіки», «населення» яких (за, відповідно, тридцять і двадцять років праці в них Януша Корчака) становило понад дві тисячі дітей. Але Корчак-Ґольдшміт тим і феноменальний, що його утопії так чи інакше, рано чи пізно ставали реальністю.

У п'ять років він вигадав світ, у якому всі діти мали стати щасливими, – світ зовсім без грошей. Його «бабуленька» назвала тоді його філософом. У гімназійній юності в Ґенрика був друг на ім'я Сташ. У своєму «Щоденнику» Корчак пише: «Чотирнадцять... Дружба, ні, любов до Сташа». Вони будували плани на майбутнє – також в дусі «маленьких соціальних утопій»: наприклад, план порятунку повій. А ще Сташ і Ґенрик мріяли потрапити разом у невелике містечко: один – як священик, а другий – як вчитель, і допомагати там бідним та хворим, і вчити дітей, і опікуватися сиротами... Що сталося зі Сташем – невідомо. Імовірно, він мав слабке серце, а відтак міг рано померти. У всякому разі, я думаю, що Сташ був принаймні частково натхненником і співавтором багатьох Корчакових ідей.

Казкова повість про короля Мацюся Першого – також утопія. При тому, що Корчак-Ґольдшміт аж ніяк не ідеалізував дітлахів та підлітків, саме через виховання він бачив шлях до побудови нового, більш справедливого суспільства. Причому, він готовий був починати з малого, з кількох десятків дітей. І успішно це робив.

До речі, у передвоєнній Варшаві існувало таке поняття – «діти Корчака». Усі знали, що «діти Корчака» – етичні, скромні, чесні та справедливі. Що у них є совість і почуття гідності – не так уже й мало, зважаючи на те, що у момент, коли вони з'являлися на порозі Будинку Сиріт, вони були справжніми «дітьми вулиці» – з відповідними звичками та зовсім без майбутнього.

У зв'язку з цим – суттєва подробиця. На початку 1930-х, коли у Польщі з новою силою спалахнули антисемітські настрої, Корчак-Ґольдшміт став жертвою гонінь. Його звинувачували у тому, що він «псує польських дітей» (через ці нападки Корчак у 1935 році фактично припинив співпрацю з Нашим домом Марини Фальської), – і в той же час знаходилися євреї, які казали, що він «псує євреїв». У відповідь на це Корчак-Ґольдшміт оприлюднив відомості про дітей, які вийшли з Будинку Сиріт за трохи більше ніж 20 років. Він вказав, хто чим займається, вказав країни, куди виїхали декотрі з них (Аргентина, Бразилія, Канада, США, Британія, Франція, Бельгія, Іспанія, Палестина, Китай), а наприкінці написав: «Я, на жаль, не можу не сказати, що з усіх цих дітей троє були засуджені за злодійство, двоє стали жебраками, а дві дівчинки – повіями». Звучить сумно – але тільки якщо не знати, що на погану стежку збилися менше ніж одна дитина на кожні дві сотні дітей. Як для сиротинця – вражаюче мало. Отож «утопії» Корчака справді мали властивість змінювати реальність. Може, тому, що у нього була особлива здатність вірити.

Питання віри, релігійного світогляду і віросповідання Корчака-Ґольдшміта також доволі складне. Виховання в сім'ї асимільованих євреїв зумовило те, що він із дитинства не був закорінений у якусь конкретну традицію (хоча уже в ґето, заповнюючи анкету – польський військовий лікар, він мусив зареєструватися в гестапо, – Корчак написав, що «віросповідання – віра Мойсеєва»), тож його віра здавалася радше шуканням Бога. Так чи інакше, Корчак вважав, що контакт дитини з Богом є важливою складовою виховання загалом. У Будинку Сиріт релігія була вибором кожного зокрема, але Корчак подбав, щоби там була т. зв. «кімната тиші», де дитина могла помолитися – або просто побути на самоті. Цикл «На самоті з Богом. Молитви тих, котрі не моляться» займає у його творчості особливе, хоч і дуже закономірне

місце. І варто звернути увагу на «Додаток 2» до цих молитов – «навіщо молитися»; самі діти дають дуже багато відповідей на це запитання.

У що і як саме вірив Корчак-Ґольдшміт? Це справді важливо, якщо прагнути пізнати, ким і яким він був. А був він не лише лікарем, вихователем, психологом, письменником і філософом. Корчак був теософом – і саме під таким кутом можна прочитувати «Короля Мацюся»: не лише як сумну казку чи трагічну утопію, а й як свідоцтво духовного шляху, як історію внутрішньої метаморфози.

Корчак-теософ не був самотній в своїх шуканнях: у тогочасній Польщі існувало відповідне середовище. Відносно недавно оприлюднено факт, що з двадцятих років Корчак належав до масонської ложі – а конкретно, до ложі «Зоря моря» Міжнародної Федерації «Le Droit Humain». Оскільки весь пізній архів Корчака втрачено, і оскільки у війну, а надто у Варшаві, було втрачено тисячі інших приватних архівів, зокрема – архіви людей, з якими Корчак спілкувався приватно чи професійно, багато його контактів, листування, незакінчені твори не підлягають реконструкції, відтак важко стверджувати, «яким саме масоном» був Корчак. Але у більшості його текстів, написаних після сорока, уважний читач знайде безліч «слідів» і «натяків» на масонську ідеологію та риторику. Зрештою, ідея «примирити усіх людей, котрих розділяють релігійні бар'єри, й шукати істину, зберігаючи пошану до іншої людини» не могла не бути йому близькою.

«А було це так...» – саме цими словами починається казка про хлопчика-короля, мрійника-реформатора Мацюся. Це філософсько-етичний трактат про духовну і світську владу, а також притча, що вражає своєю універсальністю. Корчак-утопіст насправді був реалістом: неможливо створити нове (новітнє!) суспільство лише за допомогою законів, навіть найдосконаліших. Але Корчак придумував «досконалі закони», бо ідентифікував себе з Королем Мацюсем Першим, і сам це визнавав.

На фронтиспісі книги про короля Мацюся було розміщено фотопортрет десятирічного Ґенрика Ґольдшміта, а трохи далі йшов розлогий авторський коментар: «Коли я був хлопчиком, якого ви бачите на цій фотографії, я прагнув зробити все, про що розповідається у цій книзі. Але пізніше я про це забув, а потім постарів. У мене більше немає ані часу, ні сил, щоби воювати або їздити до людожерів. Це фото я розмістив тут, бо дуже важливо знати, як я виглядав, коли по-справжньому прагнув стати королем, а не яким я став, коли написав про Короля Мацюся. По-моєму, краще долучати фотографії, що показують, якими були королі, мандрівники і письменники

ще до того, як вони стали старими. Бо інакше можна подумати, ніби вони знали все від початку і самі ніколи не були маленькими. І тоді діти раптом собі подумають, що вони не можуть бути міністрами, мандрівниками та письменниками, а це неправда».

Та Корчак, чиї слова зазвичай були підкріплені конкретними справами, таки давав своїм дітям змогу ставати «міністрами, мандрівниками та письменниками». У всякому разі близько 3000 дітей з цілої Польщі мали змогу відчути себе журналістами, регулярно дописуючи у дитячу газету – ще й донині єдину у своєму роді, причому кільканадцятеро із них, подорослішавши, здобули визнання як професійні письменники та працівники ЗМІ.

Одним із найвидатніших, і навіть зараз все ще недооцінених здобутків (чи навіть суспільних подвигів) Януша Корчака було створення видання «Мали Пшегльонд» – регулярного щотижневого додатка до варшавської єврейської газети польською мовою «Наш Пшегльонд». «Мали Пшегльонд» був неймовірно революційним, унікальним для свого часу – і залишається таким дотепер. У всякому разі, незважаючи на існування такого взірця, досвіду видання для дітей, робленого самими дітьми, та ще й із таким комерційним успіхом (тижневий наклад сягав 50 000 примірників, причому «Мали Пшегльонд» продавався по всій Польщі), до того ж із такою культуротворчою і просвітницькою місією, досі (здається, нікому у світі) повторити не вдалося. У певному сенсі це стало ідеальним втіленням однієї з Корчакових утопій.

Перший номер «Малего Пшегльонду» вийшов у жовтні 1926 року. Концепція і втілення цієї придуманої і створеної Корчаком газети передбачала максимальну участь дітей на всіх етапах – діти писали статті (обов'язково під псевдонімами – бо це захищало дописувачів і давало їм змогу бути щирими та відвертими), діти редагували і формували редакційний портфель (крім самого Корчака, у штаті спочатку було всього двоє редакторів – хлопчик і дівчинка). Корчак інтенсивно займався «Малим Пшегдьондом» до 1930 року, і саме в ці роки газета була найбільш особливою, найбільш дитячою (за редакторства Ігора Неверлі, у минулому – секретаря Корчака, потім – одного зі стажерів Будинку Сиріт, газета втратила декілька зі своїх неповторних ознак). Адже тільки Старий Доктор міг розмістити серед листів від дітей, які писали про те, про що не могли поговорити з батьками, про що не могли сказати в школі, ані ровесникам, боячись, що їх не зрозуміють або висміють, наприклад, такого листа: «Мені хитається зуб». Мабуть, лише

Корчак був здатен зрозуміти, як це важливо, які глибокі переживання (і радість, і гордість, і страх) викликає хитання зуба в дитини. Тільки Корчак – бо це він писав про кубики, якими бавився до 14 років, і з яких, уже будучи Старим Доктором, будував з дітьми у сиротинці вокзали і замки.

За перші десять років існування «Малего Пшегльонду» у редакцію прийшло близько 50 000 листів, причому, хоча газета була адресована єврейським дітям, її читали і польські діти, часом навіть писали листи в редакцію. Це теж було винятковою річчю: в умовах посилення антисемітизму в Європі та Польщі зокрема, газета «Мали Пшегльонд» виконувала унікальну суспільну місію, становила особливу територію, яка поєднувала інтереси, озвучувала проблеми і єврейських, і польських дітлахів. Без перебільшення можна стверджувати, що якби не було «Малего Пшегльонду», Польща стала б цілком іншою країною. На цій газеті (як читачі), а також у цій газеті («працюючи» постійними кореспондентами) виховалася генерація інтелектуалів та ціле покоління польських письменників, а також просто люди – ті, хто створив Польщу в її сучасному вигляді.

Оцінюючи діяльність Корчака-Ґольдшміта як письменника, педагога і суспільного діяча, не можна недооцінювати і його радіодоробку. Корчак, себто Старий Доктор (він жартома називав це ім’я, яке «маскувало» його єврейське походження, підпільною кличкою) у 1934–1936 (передача, запланована на 26 грудня, була знята з ефіру; остання передача вийшла 27 лютого 1937 року), та в 1938–1939 роках вів власну радіопрограму, надзвичайно популярну, яку слухали цілими родинами. Тривала перерва (між 1936–1938 роками) була зумовлена насамперед доволі агресивним антисемітизмом, який панував у той час навіть в інтелектуальних і культурних середовищах. Попри те, що радіопрограми за участю Старого Доктора виходили в ефір дуже часто (щочетверга, тривалістю 15 хв.), не збереглося жодного запису з голосом Корчака, зате збереглися стенограми більшості з них. Ще наприкінці 1920-х Корчак переробив для радіо деякі свої оповідання. В одному з інтерв’ю він сказав: «Радіо не може замінити книгу, але воно дає нам нову мову», а крім того, підкреслював він, радіо здатне охопити величезну аудиторію, потрапляючи в помешкання і серця десятків тисяч людей. Люди, які слухали ці радіопередачі, згадують, що відчуття було таким, ніби Старий Доктор звертається безпосередньо до них. Цей ефект досягався не в останню чергу завдяки тому, що Корчак імітував природне мовлення людини, часто ігноруючи правила синтаксису, дозволяючи собі «дрібку хаосу» та відкидаючи всякий офіціоз. Цікаво,

що Корчак, який завжди дбав про те, аби його вихованці могли заробити якусь дрібну суму на особисті потреби, часто запрошував своїх сиріт, аби ті озвучили чи то кукурікання півня, чи то гавкання пса, чи то гудки потяга. Хлопчик отримував гонорар – декілька злотих, а також незабутній спогад на все життя. Сара Кремер, колишня вихованка Будинку сиріт, згадувала, що «діти, які виконували якусь додаткову роботу, звичайно отримували за неї платню. Це було важливо...»

В інтернаті існувала особлива традиція: Корчак купував у маленьких мешканців Будинку сиріт їхні молочні зуби – всі знали, що він будує із них у своїй кімнаті високий-високий замок («Ми уявляли, що замок буде нагадувати той, у якому жив король Мацюсь, – написав у спогадах один із Корчакових сиріт, – і з нетерпінням чекали, коли ж нарешті випаде наступний зуб»); і це була геніальна знахідка вихователя і педагога. По-перше, завдяки цьому діти ретельніше чистили зуби вранці і ввечері (чорні та гнилі молочні зуби коштували у Старого Доктора страшенно дешево), по-друге, то був своєрідний ритуал ініціації – сходинки дорослішання, по-третє, таким чином найменші діти отримували дрібні кишенькові гроші нарівні з трохи старшими (у Будинку Сиріт було заведено, щоб сироти, які ходили в звичайні школи нарівні з усіма, завжди мали в кишені кілька монет).

Та повернімося до радіопередач. Треба сказати, що вилучення з ефіру Корчак-Ґольдшміт пережив дуже болісно, хоч і приховував це. У листі до друга, датованому 7 лютого 1937 року (до закриття радіопрограми залишалося рівно 20 днів), він писав, що його «опановує почуття німоти, що він «почуває себе зайвим, а все своє життя – позбавленим сенсу», бо «все, що колись дарувало мені радість, зараз перетворилося у важку, виснажливу працю, все, що здавалося важливим, цінним, здійсненним, тепер породжує тяжкі передчуття і почуття сорому. Те незначне, чого мені вдалося досягнути, здається нікчемним»...

Безумовно, Корчак перебільшував. Насправді Корчакові як вихователю та педагогу вдалося досягнути неможливого. Головне – він змінив суспільне (а також професійне) ставлення до дитини, і то не лише в Польщі, а й у цілому світі. Те, що суд рівних у Будинку Сиріт та Нашому Домі міг судити також і дорослих (тобто і стажерів, і сторожа, і всіх без винятку вихователів, і навіть самого Корчака) викликало шалений спротив Корчакових колег, в першу чергу – директорки Нашого Дому Марини Фальської. При тому, що саме суд рівних Корчак вважав головною підвалиною всієї своєї педагогічної системи. (Обсяг цієї розвідки не дозволяє проаналізувати феномен Корчаково-

го суду докладніше – а урізаний аналіз, без контексту, спотворить картину, тому я обмежуся тут тільки згадкою.)

Фактично, і товариський суд, про який згадують всі, хто пише про Корчака, і газетка, що «видавалася» в Будинку сиріт, і яку великою мірою творив сам Корчак (вона існувала лише у рукописній версії), і спеціальна скринька, куди кожна дитина могла вкинути листа чи записку зі своїми сумнівами, ваганнями, болями, і спеціальна книга, куди можна було записати слова подяки комусь чи попросити у когось вибачення, і загальновідомі вже День Брудаса, День Пізнього Прокидання, День Народження Кухні, і навіть обрання «Короля» та «Королеви» Будинку Сиріт – усе це було добре продуманими і надзвичайно ефективними формами діалогу Корчака з дітьми, але також і дітей між собою; причому кожен мав бути почутим (а також мусив почути іншого).

Корчак учив своїх дітей багатьом надзвичайно важливим речам, які, на жаль, повністю ігнорує у тому числі сучасна школа; він формував у них почуття честі та гідності, давав не «книжне», а цілком живе, яскраве і оперте на безпосередній досвід уявлення про основи етики. У такий спосіб Корчак заклав основи того, що нині ми називаємо «моральним вихованням». Філософія, яку сповідував Корчак, проговорена ним у «Як любити дитину», в казці про Мацюся, в оповіданні про малого Мойсея, в інших книгах, в публікаціях та радіопередачах, засвідчена діяльністю «Малего Пшегльонду», а також покладена в основу «світобудови» Будинку сиріт, була оперта на геніальну у своїй простоті ідею: діти – це не люди в майбутньому, а люди тут-і-тепер, а тому вони мають право на те, щоби дорослі до них ставилися з повагою, як до рівних.

Для Корчака кожна дитина була дитиною, попри труднощі у вихованні (адже в Будинок Сиріт іноді потрапляли діти з надзвичайно несприятливим життєвим досвідом – вуличні злодюжки, хулігани і т. п.). Навіть сердячись та (з педагогічних міркувань) підвищуючи на дітей голос, він називав їх не дурнями чи телепнями і т. п, а «люкс-торпедами», «демаршами», «кометами», «вугільними брилами», «ураганами», «фа-мажорами», «лампами», «литаврами» та іншими цікавими словами. І це спрацьовувало. Адже кому захочеться бути «гібіскусом»? До того ж іноді навіть найзапекліші задираки шукали по словниках невідомі їм слова. Отак і жили...

Правоту Корчака засвідчив час. Вихованці Корчака, всі без винятку, підкреслюють, що перебування в Будинку сиріт мало визначальний влив на ціле їхнє життя. Бути «дитиною Корчака» автоматично означало наявність

певних рис, які залишалися у людини до кінця життя. І навіть більше: ті єврейські сироти, яким судилося вціліти, виховали власних дітей, а ті – своїх, відтак Корчакові педагогічні засоби і далі передаються із покоління у покоління.

Між іншим, про покоління у Будинку Сиріт. Корчак вигадав унікальну систему «поколінь» і «спадкоємності» всередині інтернату. Кожен із новачків на три місяці отримував трохи старшого «опікуна», який брав на себе відповідальність за новачка і допомагав призвичаїтися до місцевих порядків. Новачкові та його «опікунові» рекомендувалося спілкуватися у письмовій формі (це ставало для Корчака цінним науковим матеріалом). За якийсь час новачок і сам ставав «опікуном». Відповідно, його власний «опікун» ставав ніби «дідусем» чи «бабусею» – тобто поступово формувалися перше (новачок), друге («мама» чи «тато»), третє («дідусь» чи «бабуся»); і навіть четверте покоління мешканців Будинку Сиріт – відповідно, «прадідусь» і «прабабуся». До цих «сімей» Корчак, персонал і всі мешканці притулку ставилися надзвичайно серйозно, щороку діти робили «сімейні» фотографії, а виходячи з інтернату, передавали «у спадок» особисті речі. Корчак навіть у такий спосіб вчив сиріт, що тепло родинного дому – основа основ. І в часи, коли більшість сиротинців та інтернатів намагалися ізолювати своїх підопічних від «згубного» впливу сім'ї і вулиці, Корчак докладав усіх зусиль, щоби зв'язок дітей із рідними в жодному разі не уривався. Зрештою, Будинок Сиріт назавжди лишався для «дітей Корчака» рідним домом, а Корчак з Вільчинською – справжніми названими батьками. Йоанна Ольчак-Ронікер особливо підкреслює, що Стефанія Вільчинська завжди заздалегідь намагалася знайти роботу для вихованців, які закінчували сім класів школи та – в 14 років – залишали притулок.

* * *

Невелика за обсягом розвідка не може вмістити всього, про що я хотіла б іще розповісти. Наприклад, я тут узагалі не торкаюся питання поїздок Корчака в Палестину, тільки побіжно зачіпаю питання єврейства і взаємин Корчака із єврейською громадою, навіть не згадую про безліч інших речей. Через брак місця я не могла розглянути внутрішній уклад та «родинне життя» дітей у Будинку Сиріт, розказати про еволюцію функціонування дитячого товариського «суду рівних» та численних інших унікальних нововведень Корчака. Бо треба рорзуміти, що Корчакова система функціонувала тільки в сукупності та за умови взаємодії окремих елементів, а також, можливо,

не в останню чергу завдяки присутності самого Корчака (з його генієм і харизмою). Чи не в цьому криється причина того, що, попри популярність педагогічних ідей Корчака, ніхто ні у Польщі, ні в світі так ніколи і не відтворив розроблену ним «діючу модель» прогресивного інтернату – справедливу і радісну «республіку дітей».

У колі людей, які знали Корчака, не раз говорилося, що Корчак – Король Мацюсь і Старий Доктор в одній особі. Були й такі, хто порівнював Корчака з християнськими святими (хоч ніхто не наважився б припустити, що на його долю випаде у буквальному розумінні мучеництво, співмірне з мучеництвом перших християн). Між іншим, у Будинку сиріт вважалося, що він розуміє мову птахів і вміє розмовляти з тваринами. Корчак заохочував хлопчиків відпускати на волю куплених на базарі щигликів та інших пташок, підкреслюючи, що для живої істоти найголовніше – свобода. Якось трапився дивовижний випадок. У перший рік війни, влітку, хворий Корчак та кілька його вихованців із Будинка сиріт під зеленим прапором короля Мацюся прийшли на єврейський цвинтар. Корчак, щоби вшанувати пам'ять покійного друга, Ісаака Еліасберга, почав читати молитву, і тої ж миті на його плечі спурхнуло кілька пташок. Усім, хто це бачив, здалося, що Корчак подібний на святого Франциска.

Бо Корчак-Ґольдшміт, власне, і був подібний на святого Франциска. «…Не бажаю зла нікому. Не вмію. Не знаю, як це робиться…», – написав він у щоденнику. За день до «табору смерті».

Література:

Анатолій Птіцин про Шолом-Алейхема, Януша Корчака, Фріца Крейслера, Миколу Лукаша, Матір Терезу / А. Птіцин. — Київ: Грані-Т, 2009.

Корчак Я. Дитя людське: Вибрані твори. — Київ: Дух і літера, 2007.

Корчак Я. На самоті з Богом. Молитви тих, котрі не моляться. — Київ: Дух і літера, 2003.

Корчак Я. Правила життя. — Київ: Молодь, 1989.

Корчак Я. Пригоди короля Мацюся. — Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011.

Кочнов В. Януш Корчак: книга для учителя. — Москва: Просвещение, 1991.

Лифтон Б. Дж. Король детей. Жизнь и смерть Януша Корчака. — Москва: Рудомино, 2004. — Лифтон Бетти Джин. Король детей. Жизнь и смерть Януша Корчака / перевод с английского И. Гуровой и В. Генкина// «Текст», издание на русском языке, 2004. (http://www.jerusalem-korczak-home.com/kan/lifton/kd1.html)

Петровский М. Печаль и надежда Януша Корчака / Петровский М. Городу и миру. — Киев: Дух і Літера, 2008.

Czerwinska-Rydel A. Po drugiej stronie okna. Opowiesc o Januszu Korczaku. – Warszawa: Wydawnictwo Muchomor, 2012.

Janusz Korczak — źrydła i studia. T. 1. Wspomnienia o Januszu Korczaku / red. A. Lewin. — Warszawa: Instytut Wydawniczy «Nasza Księgarnia», 1981.

Jaworski M. Janusz Korczak. — Warszawa: Interpress, 1977.

Lewin A. Gdy nadchodzil kres... Ostatnie lata zycia Janusza Korczaka. — Warszawa: WSiP, 1996.

Lewin A. Korczak znany i nieznany. — Warszawa: Ezop, 1999.

Olczak-Ronikier J. Korczak. Pryba biografii. — Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2011.

Wspomnienia o Januszu Korczaku / wybyr i opracowanie Ludwika Barszczewska, Bolesław Milewicz. — Warszawa: Instytut Wydawniczy «Nasza Księgarnia», 1989.

http://2012korczak.pl

http://www.przystanekkorczak.pl

http://kaliningrad.ruc.su/upload/medialibrary/ebf/konferenciya_03.2012.pdf

ПРАВО ДИТИНИ НА ПОВАГУ

Зневажання – недовіра

Від самого початку ми виростаємо з відчуттям, що більше важливіше за менше.

– Я велика, – тішиться дитина, яку поставили на стіл. – Я вища за тебе, – гордо стверджує вона, міряючись із ровесниками.

Прикро, коли стаєш навпочіпки, і все одно не можеш дотягнутися, важко, коли дріботиш – і все одно не встигаєш за дорослими; з маленької ручки вислизає склянка. Незграбно, докладаючи великих зусиль, дерешся на стілець, у транспорт, на східці; не можеш схопитися за дверну ручку, визирнути у вікно, зняти щось або повісити, бо зависоко. В натовпі затулять, не помітять, зачеплять. Незручно, неприємно бути малим.

Пошану й подив викликає велике, те, що займає більше місця. Малий – звичайний, нецікавий. Малі люди, малі потреби, радощі і смутки.

Подобаються: велике місто, високі гори, височенне дерево.

Говорять: «Велика справа, велика людина».

Дитина мала, легка, її менше. Ми маємо нахилитися, понизитися до неї.

Та ще гірша слабкість дитини.

Ми можемо підійняти її, підкинути вгору, посадовити всупереч її бажанню, можемо силою затримати її на бігу, звести нанівець її зусилля.

Якщо ж не послухається – в мене в запасі сила. Кажу: «Не відходь, не рухайся, посунься, віддай». Дитина знає, що мусить. Скільки разів безуспішно намагатиметься, доки зрозуміє, піддасться, поступиться.

Хто й коли, за яких виняткових обставин наважиться штовхнути дорослого, смикнути, вдарити? А щодня – ляпас безневинній дитині, різке шарпання за руку, болісні обійми пестощів.

Відчуття безсилля виховує повагу до сили. Кожен, уже не лише дорослий, а й старший та сильніший, може брутально висловити незадоволення, силою підкріпити вимогу і змусити слухатися: може безкарно скривдити.

Ми на власному прикладі вчимо зневажати те, що слабке. Погана школа, гнітючі прогнози.

Світ змінив своє обличчя. Уже не сила м'язів виконує роботу і захищає від ворога, не сила м'язів виборює в землі, лісів, моря панування, добробут і безпеку. Підкорений невільник – машина. М'язи втратили свої виняткові привілеї та цінність. Тим більшою стала повага до інтелекту і знання.

Підозріла комірчина, невибаглива келія мислителя розрослися до розмірів зал і дослідницьких закладів. Більшає поверхів у бібліотеках, полиці вгинаються під тягарем книжок. Заповнилися святині гордого розуму. Людина знання творить і роздає накази. Ієрогліфи цифр і рисочок раз по раз кидають натовпу нову здобич, засвідчують людську могутність. Усе це треба охопити пам'яттю й розумінням.

Подовжуються роки тяжкого навчання, все більше шкіл, іспитів, друкованого слова. А дитина мала, слабка, за малим віком не набула життєвого досвіду – не читала, не вміла...

Небезпечне запитання: як ділити здобуті території, які кому дати завдання і платню, як зарадити собі з господарюванням на захопленій земній кулі. Скільки і як розподілити роботу, щоб прогодувати спраглі до неї руки й голови, як утримати в послуху й порядку людські маси, як уберегтися від злої волі та безумства особистості, як наповнити години життя діяльністю, відпочинком і розвагами, захистити від апатії, переситу й нудьги. Як єднати людей у дисциплінованій зосередженості, полегшувати порозуміння,

коли розпорошувати й ділити. Тут підганяти й заохочувати – там стримувати, тут розпалювати – там гасити.

Політики й законодавці роблять обережні спроби, але раз по раз помиляються.

І про дитину радяться й виносять постанови. Але хто наївно спитається думки й згоди, що ж дитина може сказати?

Крім розуму та знання, в боротьбі за життя та впливи допомагає спритність. Метикуватий винюхає слід і за будь-яку ціну отримає винагороду, всупереч сумлінним розрахункам, він раптово й легко здобуває, вражає та викликає заздрість. Людину треба примудритися пізнати ізсередини – це вже не святиня, а звалище життя.

А дитина тупцює безпорадно з підручником, м'ячем і лялькою. Передчуває, що без неї, понад нею відбувається щось важливе й нездоланне, щось таке, що визначає долю й недолю, карає, винагороджує й ламає.

Квітка – це передвістя майбутнього плоду, курча стане куркою і нестиме яйця, теля згодом даватиме молоко. А поки що зусилля, витрати й острах: чи вбережеться, чи не розчарує?

Молоде викликає неспокій, довго доводиться чекати. Може, буде опорою в старості і віддячить сторицею. Та в житті трапляються посухи, град і приморозки, від яких врожай в'яне й гине.

Ми дослухаємося до пророцтв, прагнемо передбачити, запевнити. Непевне очікування того, що буде, підсилює нехтування тим, що є.

Ринкова ціна молодості – невисока. Лише перед Правом і Богом цвіт яблуні важить стільки ж, скільки яблуко, а зелені вруна – що й дозріла нива.

Няньчимо, сповіваємо, годуємо, розвиваємо. Дитина отримує, ні про що не дбаючи. Чим би дитина була без нас – тих, кому завдячує всім?

Лише, винятково, усе й тільки – ми.

Ми знаємо шлях до успіху, даємо вказівки та поради. Розвиваємо позитивні якості, притлумлюємо вади. Ми керуємо, виправляємо, привчаємо. Дитина – ніщо, все лише ми.

Наказуємо та вимагаємо послуху.

Відповідальні перед мораллю та законом, знаючи й передаючи, ми – єдині судді вчинків, порухів, думок і намірів дитини.

Ми даємо доручення, стежимо за виконанням, залежно від своєї волі та розуміння: наші діти, наша власність – геть!

(Дещо, втім, змінилося. Уже не тільки воля й особливий авторитет родини, а й обережний суспільний контроль. Легко, непомітно.)

Жебрак розпоряджається милостинею, як забажає, в дитини ж немає нічого власного, вона має цінувати кожну безкоштовно отриману річ.

Не можна порвати, зламати, замастити, не можна подарувати, не можна відкинути з нехіттю. Дитина має прийняти й бути задоволеною. Все у визначеному місці й у визначений час, розважливо й відповідно до призначення.

Може, саме тому дитина цінує нічого не варті дрібниці[1], котрі викликають здивоване співчуття: мотлох – їхня насправді єдина власність, мотузочка, коробочка, намистинка – багатство.

Щоб дитина щось отримала, вона має підкоритися, заслужити гарною поведінкою (хай випросить, виманить, аби не вимагала). Ти не зобов'язаний нічого їй давати, все – лише з доброї волі. (Спадає на думку болісна аналогія: утриманка багатія.)

Через убогість дитини та її матеріальну залежність ставлення дорослих до дітей є здеморалізованим.

Ми нехтуємо дитиною, бо вона не знає, не здогадується, не передчуває.

Вона не знає складнощів і проблем дорослого життя, не знає, звідки беруть початок періоди наших піднесень, розчарувань і втоми, що порушує спокій і псує нам настрій. Вона не знає серйозних поразок і банкрутств. Наївне дитя неважко заколисати, обдурити і приховати від нього щось важливе.

---

[1] У Будинку Сиріт проблему індивідуальної власності дітей розв'язували в такий спосіб: кожна дитина мала скриньку або шафку, в якій можна було зберігати різноманітні «скарби». Вихователі мали шанувати ці «дрібниці» і заохочувати у дітей прив'язаність до них..

Дитина гадає, що життя просте й легке. Є татко, є мама. Батько заробляє, мама купує. Вона не знає, як це – зраджувати свої обов'язки, або як людині боротися за своє, ба й не тільки.

Сама вільна від матеріальних турбот, від сильних спокус і потрясінь, вона знов-таки не знає й не може висловити думку. Ми ж викриваємо дитину одразу, одним побіжним поглядом пронизуємо її наскрізь, без розслідувань викриваємо нездарні виверти.

А може, ми помиляємося, думаючи, що дитина – це лише й рівно стільки, скільки ми хочемо? Може, вона криється від нас, може, страждає потай?

Ми розколюємо гори, вирубуємо дерева, винищуємо тварин. Дедалі більше поселень там, де раніше були хащі й багна. Людина знову і знову опановує нові території.

Ми підкорили світ, нам слугують залізо і тварина; ми поневолили кольорові раси, абияк встановили взаємини між націями й улестили маси. Не скоро ще прийде справедливий порядок, більше шкоди й поневірянь.

Дитячі сумніви та заперечення здаються несерйозними.

Світлий демократизм дитини не знає ієрархії. До певного часу їй болять піт наймита і голодний ровесник, страждання замученого коня, зарізаної курки. Їй близькі собака і птах, вона на рівних із метеликом і квіткою, в камінчику та мушлі вона знаходить брата. Дитина не солідарна з пихатою гордістю скнари, не знає, що лише людина має душу.

Ми нехтуємо дитиною, бо перед нею ще чималий вік життя.

Ми відчуваємо труд власних кроків, важкість корисливих рухів, скупість спостережень і відчуттів. Дитина бігає та стрибає, дивиться, дивується й розпитує без потреби; легковажно проливає сльози і тішиться понад міру.

Цінним є красивий осінній день, коли рідко визирає сонце; навесні й так зелено. Достатньо абияк, для щастя небагато треба: старання зайві. Поквапно й недбало їх позбуваємося. Ми зневажаємо багатогранність дитячого життя і радість, яку так легко принести.

Минають наші важливі хвилини й роки. В дитини є час, іще встигне, дочекається.

Дитина – не солдат, вона не захищає батьківщину, хоч і страждає разом з нею.

Їй не треба піклуватися про репутацію, бо вона – не виборець: не погрожує, не вимагає, не доводить.

Слабка, мала, бідна, залежна – вона лише згодом стане громадянином.

Зневага завжди поблажлива, брутальна, жорстока.

Шмаркач, усього лише дитина, людиною стане колись у майбутньому, не тепер. Справжньою буде потім.

Стежити, ані на мить не спускати з очей. Стежити, не залишати саму. Стежити, не відступати.

Впаде, вдариться, покалічиться, замаститься, проллє, порве, поламає, зіпсує, закине, згубить, влаштує пожежу, впустить злодія в дім. Нашкодить собі, нам, призведе до каліцтва: себе, нас, товариша по грі.

Чатувати: жодної самостійності в починаннях; абсолютне право на контроль і критику.

Дитина не знає, скільки та що їсти, скільки й коли пити, не знає меж утоми. Отже, треба стати на сторожі дієти, сну й відпочинку.

Чи надовго, доки? Назавжди. З віком недовіра змінюється, але не меншає, навіть зростає.

Дитина не відрізняє, що важливе, а що – несуттєве. Їй чужі порядок і систематична праця. Забуде, розпорошена, зневажить, занедбає. Вона не знає, що таке відповідальне майбутнє.

Ми маємо повчати, скеровувати, прищеплювати, вгамовувати, стримувати, виправляти, застерігати, запобігати, накидати й поборювати.

Поборювати кривляння, примхи та впертість.

Накидати програму обережності, завбачливості, страхів і неспокою, поганих передчуттів і похмурих припущень.

Ми, досвідчені, знаємо, скільки навколо небезпек, засідок, пасток, лихих пригод і катастроф.

Ми знаємо, що навіть обережність на найвищому рівні не дає абсолютної гарантії; але тим ми підозріливіші: аби совість була чиста, щоб раптом якесь нещастя, – принаймні не картати себе.

Дитині милий запал сваволі, дивно тягнеться вона саме до поганого. Охоче слухається недобрих нашіптувань, наслідує найгірші взірці.

Зіпсувати легко, а виправити важко.

Ми зичимо добра, хочемо полегшити, віддаємо весь досвід до решти: простягни лише руку – й готово. Ми знаємо, що дітям шкодить, пам'ятаємо, що нам зашкодило – хай їх омине, нехай убережуться, не зазнають.

– Пам'ятай, знай, зрозумій.

– Сам переконаєшся, побачиш.

Дитина не слухає. Наче навмисно, наче зловтішається.

Треба слідкувати, щоб вона слухала, треба слідкувати, щоб виконала. Сама дитина напевне тягнеться до поганого, вона обирає гірший, небезпечніший шлях.

Як же зносити безглузді витівки, недоречні вибрики, несамовиті спалахи?

Первісна людина підозріла. Вона виглядає покірною, невинною, та насправді вона вертка й підступна.

Може вислизнути з-під контролю, приспати пильність, ошукати. В дитини завжди напоготові відмовка, виверт; щось приховає і збреше просто в очі.

Невпевнена, вона викликає сумніви.

Зневажання й недовіру, і підозри, й звинувачення.

Болісна аналогія: авантюрист, п'яний, збурений, навіжений. І як же існувати під одним дахом?

Нехіть

Та це нічого не означає. Ми любимо дітей. Попри все, вони – це відрада, втіха й надія, радість і перепочинок, яскраве сяйво життя. Ми не сполохуємо, не обтяжуємо, не пригноблюємо, діти почуваються вільно, вони щасливі...

Чому ж тоді це ще й ніби тягар, перешкода, незручний додаток? Звідки береться неприязна думка про улюблену дитину?

Ще до того, як дитина привіталася з негостинним світом, у сімейне життя вже закралися сум'яття й обмеження. Відходять у небуття короткі місяці довгоочікуваної, законної радості.

Тривалий період, обтяжений незручностями закінчується хворобливістю і болем, неспокійними ночами та незапланованими витратами. Порушений спокій, зіпсований порядок, зруйнована рівновага бюджету.

Разом із кислим запахом пелюшок і пронизливим криком новонародженого дзенькнув ланцюг подружньої неволі.

Дражливо, коли не можеш порозумітися, коли треба здогадуватися й відгадувати. Ми чекаємо, може, навіть терпляче.

Коли вже нарешті дитина говорить і ходить, – дибає, все зрушить із місця, перевірить кожен кут: малий нечупара – деспот – однаково відчутно заважає і руйнує порядок.

Робить шкоду, опирається нашій розумній волі. Вимагає та розуміє лише те, що йому догоджає.

Не варто нехтувати дрібницями: на дитину можна образитися і за дуже раннє вставання, пожмакану газету, пляму на сукні або шпалерах, мокрий килим, розбите пенсне і пам'ятну вазочку, розлите молоко й парфуми, і за гонорар лікаря.

Дитина спить не тоді, коли ми хочемо, і їсть не так, як хочемо. Ми думали, що вона засміється, а вона, сполохана, плаче. А тендітна яка: десь недогледиш – і вже небезпека, що захворіє, провіщає нові труднощі.

Якщо хтось вибачає, то інший тим охочіше звинувачує та нацьковує. Крім мами, думку про дитину складають тато, няня, служниця, сусідка – наперекір мамі або потай призначить покарання.

Через малого інтригана між дорослими іноді виникають чвари та сварки: завжди хтось поставиться неприязно й образиться. За поблажливість однієї особи дитина відповідає перед іншою. Часто удавана доброта є нерозумною недбалістю. На дитину лягає відповідальність за чужі провини.

(Хлопець і дівчинка не люблять, коли їх називають дітьми. Назва, яку вони розділяють із наймолодшими, вказує на відповідальність за минуле, змушує поділяти погане реноме малюків – хоч їм і далі нерідко дорікають.)

Лише вряди-годи дитина є такою, якою б ми хотіли, часто її зростання супроводжується почуттям розчарування.

– Здавалося б, уже їй пора...

За те, що ми даємо з доброї волі, дитина має старатися й винагороджувати, має розуміти, погоджуватися і зрікатися, а передовсім – відчувати вдячність.

Із віком обов'язки й вимоги зростають, найчастіше інакше та менше, ніж нам би хотілося.

Частину часу, вимог і влади ми передаємо школі. Подвоюється пильність, посилюється відповідальність, виникають колізії суперечливих повноважень. Проявляються вади.

Батьки приязно вибачать, їхня поблажливість виникає зі зрозумілого відчуття провини за те, що породили, із завданої дитині-каліці шкоди. Іноді мама шукає в уявній хворобі дитини захисту супроти чужих звинувачень і власних сумнівів.

Зазвичай голос матері не викликає довіри. Він упереджений, некомпетентний. Спитаймося радше думки вихователів, експертів, досвідчених: чи дитина заслуговує на доброзичливе ставлення?

Вихователеві у приватному домі не часто трапляються вдалі умови для співіснування з дітьми.

Збентежений недовірливим контролем, вихователь змушений маневрувати між чужими вказівками і власними поглядами, між зовнішніми вимогами і власним спокоєм та комфортом. Відповідаючи за довірену йому дитину, він відповідає за наслідки сумнівних рішень законних опікунів і хлібодавців.

Змушений приховувати й оминати труднощі, він легко може деморалізуватися в лицемірстві, розчарується і почне ледарювати.

З роками праці збільшується відстань між тим, чого прагне дорослий, і тим, чого прагне дитина; більше стає знань про нечесні способи підкорення.

З'являються скарги на невдячну працю: коли Бог хоче когось покарати, то він робить його вихователем.

Нас виснажує рухлива, галаслива дитина, цікава до життя і його загадок, нас обтяжують її запитання та здивування, відкриття і спроби, що нерідко закінчуються провалом.

Рідше радники та розрадники, ми частіше є суворими суддями. Невідкладний вирок і покарання приносять єдиний результат:

рідкіснішими, проте сильнішими та норовливішими будуть спалахи нудьги та бунту. Отже, посилити нагляд, зламати опір, підготуватися до несподіванок.

Ось похила падіння вихователя:

Зневажає, не довіряє, підозрює, стежить, ловить на гарячому, вичитує, звинувачує і карає, шукає зручних способів, аби запобігти; дедалі частіше забороняє та беззастережно змушує, не бачить зусиль дитини, котра старанно списує аркуш паперу або годину життя; сухо стверджує, що погано.

Рідкісна голубінь вибачень, часта червінь гніву та обурення.

Наскільки більше розуміння вимагає виховання групи, настільки легше припуститися помилки звинувачень та обрáз.

Виснажує одна мала і слабка дитина, дратують окремі порушення. А якою надокучливою, настирливою, вибагливою та непередбачуваною в пориваннях є юрма.

Зрозумійте врешті: не діти, а – юрма. Група, банда, зграя, але не діти.

Ти призвичаївся до думки, що сильний, аж раптом почуваєшся малим і слабким. Юрма – наче велетень із великою колективною вагою та вагомою сумою досвіду. Вона то зливається в солідарному опорі, то розпадається на десятки пар ніг – рук – голів, кожна з яких приховує свої думки і таємниці прагнень.

Як же важко новому вихователю у школі або інтернаті, де дітей тримали в залізних шорах, де вони, зухвалі та зацьковані, зорганізувалися за принципами бандитського насильства. Які ж вони сильні й небезпечні, коли колективними зусиллями гатять по твоїй волі, намагаючись прорвати греблю, – не діти, а стихія.

Скільки ж прихованих революцій, які вихователь замовчує; соромно зізнатися, що слабший від дитини.

Одного разу навчений, він вдасться до будь-якого засобу, аби стримати й опанувати. Жодного панібратства, невинних жартів, жодної невиразної відповіді, знизування плечима, жестів небажання, впертого мовчання, злого погляду. Вирвати з коренем, мстиво випалити: зневажання та злорадну норовливість. Ватажків він підкупить привілеями, вибере прибічників. Він не переймається спра-

ведливими покараннями, аби тільки були суворі, показові, щоби вчасно загасити першу іскру бунту, щоб натовп-здоровань навіть подумки не зважився диктувати свої вимоги або розгулятися.

Слабкість дитини може викликати вразливість, сила групи обурює та ображає.

Існує неправдивий закид, начебто доброзичливість розбещує дітей, що відповіддю на делікатність буде безкарність і безлад.

Та не називаймо добротою недбалість, недолугість і нездарні дурниці. Серед вихователів, окрім підступних грубіянів і мізантропів, трапляються нечуйні, викинуті з усіх робочих місць, не здатні посісти жодної відповідальної посади.

Стається й так, що вчитель хоче завоювати симпатію дітей швидко, дешево, без зайвих зусиль вкрастися в довіру. Коли він у гуморі – то хоче пустувати, коли не в гуморі – мозольною працею впорядкувати життя групи. Подеколи поблажливість із панської ласки переплітається з раптовими спалахами поганого настрою. В очах дітей це виглядає смішно.

А буває часом: сповненому амбіцій здається, що вмовлянням і лагідним напучуванням легко змінити людину, що достатньо зворушити та виманити обіцянку виправитися. Це дратує і набридає.

Трапляється й так, що про людське око вони доброзичливі, нещире красномовство слугує їм союзником, але тим більш підступними ворогами та кривдниками вони є. Це викликає відразу.

Відповіддю на поневіряння буде зневажання, на доброзичливість відповіддю стануть нехіть і бунт, на недовіру – конспірація.

Роки роботи щораз відчутніше підтверджували, що діти заслуговують на повагу, довіру й доброзичливість, що з ними приємно в теплій атмосфері ніжних почуттів, веселого сміху, перших бадьорих зусиль і здивувань, чистих, світлих, улюблених радостей, що робота жвава, плідна й красива.

Єдине тільки викликало сумніви й неспокій.

Чому іноді найбільш певне не виправдовує сподівань? Чому рідко, але все ж стається раптовий вибух бунтівних дій групи? Може, дорослі не кращі, але стабільніші, надійніші, на них певніше можна покластися.

Я вперто шукав і помалу знаходив відповідь.

1. Якщо вихователь шукає риси характеру й позитивні якості, котрі видаються йому особливо цінними, якщо хоче підпорядкувати дітей одному взірцеві, вести все в одному напрямку, – він припуститься помилки. Одні підпадуть під його догмати, інші щиро піддадуться навіюванням – до певного часу. Коли проявиться справжнє обличчя дитини, тоді не лише він, а й сама дитина гостро відчує поразку. Що більше зусиль, аби маскуватися або піддати впливу, то бурхливішою буде реакція. Дитині, чиї головні схильності розпізнали, вже немає чого втрачати. Який же важливий з цього випливає урок!

2. У вихователя одні критерії оцінки, у спільноти – інші: і він, і вони бачать багатство духу; він чекає, поки ті розкриються, вони ж хочуть знати, яке з цих багатств буде корисним уже сьогодні, чи буде він ділитися тим, що має, чи вважатиме це своїм особливим привілеєм, – пихатий, заздрісний, себелюбець і скнара. Не розкаже казки, не пограється, не намалює, не допоможе, не зробить послугу («буде таким ласкавим», «проситися в нього треба». Усамітнений, міцним жестом він хоче отримати доброзичливе ставлення власної спільноти, що радо приймає навернених. Він раптом не зіпсувався, а навпаки – зрозумів і виправився.

3. Колективно підвели, загал образив.

Я знайшов пояснення у книжці про дресирування тварин (не приховую джерела). Тож лев не тоді небезпечний, коли злиться, а коли розігрався і хоче проявити свою волю. А юрма така само сильна, як і лев...

Розв'язання слід шукати не лише у психології, а й (навіть краще) у книжці з медицини, соціології, етнології, історії, поезії, кримінології, в молитовнику і підручнику з дресирування. Ars longa[1].

4. І ось найбільш сонячне, якщо не останнє пояснення. Дитина так може впитися киснем свіжого повітря, як дорослий – горілкою. Піднесення, стримування центрів контролю, запал, затьмарення; реакція – зніяковіння, печія, відчуття несмаку і провини. Моє спостереження точне – клінічне. Не може багато пити найповажніший.

---

[2] Ars longa (*лат.* ars longa, vita brevis) – мистецтво вічне, життя коротке.

Не вичитувати: це зрозуміле сп'яніння дітей викликає зворушення та повагу; не віддаляє й різнить, а зближує та примирює.

Ми приховуємо власні недоліки та варті покарання вчинки. Діти не мають права критикувати, їм не можна помічати наших вад, поганих звичок і сміховинних рис. Ми хизуємося досконалістю. Як від найбільшої образи ми захищаємо таємниці панівного клану, касти втаємничених, посвячених у вищі цілі. Тільки дитину можна безсоромно оголити й виставити на загальний осуд.

Ми граємо з дітьми міченими картами: слабкості дитячого віку ми б'ємо тузами переваг дорослих. Ми, шулери, так тасуємо колоду, щоб їхнім найгіршим картам протиставити те, що в нас добре й вартісне.

Де наші недбайли й легковажні, ненажерливі гурмани, дурники, ледарі, гультяї, авантюрники, безсовісні, шахраї, п'яниці, злодії, де наші насильства, викриті й потаємні злочини, скільки чвар, хитрощів, заздрощів, наклепів і шантажування, слів, що ранять, учинків, які ганьблять, скільки тихих сімейних трагедій, через які страждають діти, перші жертви-мученики.

Ми наважуємося покладати на когось провину й звинувачувати?!

Адже спільнота дорослих старанно просіяна, відфільтрована. Скільки ж їх лежить у могилах, представників кримінального світу і лікарень для психічнохворих, скільки спливло каналами покидьків і непотребу.

Ми наказуємо їм шанувати старших і досвідчених, не розмірковувати; вони мають поміж себе ближчу, досвідчену старшину підлітків, їхні настирливе напучування й пресинг.

Розбещені та неврівноважені вистежують тих, хто без догляду, і зачіпають, і розпихують, і ображають, і заражають. А за них увесь загал дітей несе колективну відповідальність (бо і на нас інколи це відбивається). Ці поодинокі підривають усталену думку, проявляються яскравими плямами на поверхні дитячого життя: вони диктують рутинні способи поведінки: стисло, хоча це й пригноблює, гостро, хоча це й ранить, суворо – тобто жорстоко.

Ми не довзоляємо дітям зорганізуватися; зневажаючи, не довіряючи, не виявляючи приязні, ми не піклуємося: без участі експертів ми не впораємося. А експертом є дитина.

Чи ми аж такі некритичні, що під доброзичливістю розуміємо пестощі, якими надокучаємо дітям? Чи ми не усвідомлюємо, що, притуляючи дитину, ми, властиво, притуляємося до неї, в її обіймах ми, безпорадні, ховаємося, шукаємо прихистку і втечі від годин безпритульного болю, нічийної самотності, ми обтяжуємо їх тягарем наших страждань і туги.

Кожні інші пестощі, не-втечі до дитини і благання дати надію є дошуковуванням і пробудженням у ній плотських відчуттів, які заслуговують на покарання.

Притуляю, бо мені сумно. Поцілуй, тоді я дам тобі.

Егоїзм, а не доброзичливість.

Право на повагу

Існують начебто два життя: одне серйозне, шанобливе, інше – яке поблажливо толерують, воно має меншу вартість. Ми кажемо: майбутня людина, майбутній працівник, майбутній громадянин. Що вони будуть такими насправді, та лише згодом почнуть, тільки в майбутньому це буде серйозно. Ми виявляємо таку ласкавіть, що дозволяємо їм плентатися десь поруч, але без них нам зручніше.

Ні, адже вони були й будуть. Вони не уразили нас зненацька й ненадовго. Діти – це не знайомий, якого можна зустріти мимохіть, якого можна проминути поспіхом, якого можна легко позбутися усмішкою та привітанням.

Діти становлять великий відсоток людства, населення, нації, мешканців, співгромадян – постійні товариші. Вони були, будуть і є.

Чи існує життя жартома? Ні, дитячий вік – це тривалі, важливі роки життя людини.

Жахливий, але відвертий закон Греції та Риму дозволяв убити дитину[3]. У Середньовіччі рибалки сітями виловлюють із річок тіла

---

[3] Закон Греції та Риму дозволяє вбити дитину – у грецьких державах, особливо у Спарті, позбавляли життя немовлят-калік і недорозвинених дітей. Коли дітей залишали, що часто було рівнозначне вбивству, це не засуджувалося ані законом, ані релігією, ані філософією, ані мораллю як

втоплених немовлят. У XVII столітті в Парижі старших продають жебракам, а менших просто віддають перед Собором Паризької Богоматері. – Це було зовсім нещодавно. І донині їх кидають, якщо заважають.

Зростає кількість позашлюбних, полишених, недоглянутих, експлуатованих, розбещених, тих, якими попихають. Закон їх захищає, але чи охороняє належною мірою? Чимало всього змінилося; старі закони потребують перегляду.

Ми збагатилися. Ми вже користаємо не лише з плодів власної праці. Ми спадкоємці, акціонери, співвласники значних статків. Скільки в нас міст, будинків, фабрик, шахт, готелів, театрів, скільки на ринках товарів, скільки кораблів їх перевозить – набиваються споживачі, просять скористатися.

Зробімо баланс, підрахуймо, скільки із загального рахунку належить дитині, скільки припадає їй не з нашої ласки, не як милостиня. Старанно перевірмо, скільки ми виділяємо на потреби дитячого народу, низькорослого народу, кріпацького класу. Скільки становить спадщина, яким має бути поділ, чи ми, нечесні опікуни, не позбавили їх спадку, щось не експропріювали.

Їм тісно, задушно, вбого, нудно й суворо.

Ми запровадили загальнообов'язкове навчання, примус до розумової роботи, існує реєстрація та шкільний збір. Ми скинули на дитячі плечі проблему узгодження розбіжних інтересів двох рівнозначних авторитетів.

Школа вимагає, батьки неохоче дають. Конфлікти між родиною та школою обтяжують дитину. Батьки висловлюють солідарність із не завжди справедливими звинуваченнями школи, захищаючись від опіки, яку накидає школа.

Зусилля солдата під час служби також є приготуванням до дня, коли його прикличуть до війська. А держава забезпечує всі його

у Греції, так і в Римі. Це був один з методів регуляції чисельності населення. Перші голоси, що засуджували дітовбивство, прозвучали лише в імперський період, наприклад, голос Епіктета, філософа-стоїка, I ст. н. е. Лише християнство почало ефективну боротьбу проти покидання дітей і дітовбивства.

потреби. Держава надає йому дах над головою і харчування, мундир, карабін і постійну платню, – це його право, а не милостиня.

Дитина може жебракувати в батьків або в ґміні[4], підлягаючи примусовому обов'язку навчання.

Законодавці в Женеві переплутали обов'язки та права[5]; тон декларації порадницький, а не вимогливий: це звернення до доброї волі, прохання про доброзичливість.

Школа створює ритм годин, днів і років. Працівники у школі мають задовольняти нинішні потреби молодих громадян. Дитина – це розумна істота, вона добре знає власні потреби, труднощі й перешкоди свого життя. Не деспотичний наказ, накинута дисципліна і недовірливий контроль, а тактовне порозуміння, віра в досвід, співпраця і співжиття.

Дитина не дурненька, дурників серед дітлахів стільки же, скільки й серед дорослих. Прибрані в порфіру років, як же часто ми накидаємо безглузді, некритичні, не можливі до виконання правила. Розумна дитина часом дивується задерикуватій, літній, глузливій дурості.

У дитини є майбутнє, але є й минуле: пам'ятні події, спогади, чимало годин найістотніших усамітнених роздумів. Як і ми, вона пам'ятає й забуває, цінує й легковажить, логічно роздумує і помиляється, коли не знає. Довіряє розважливо та сумнівається.

Дитина – це іноземець, вона не розуміє мови, не знає напрямку вулиць, не знає законів і звичаїв. Інколи вона сама бажає роздивитися, коли важко – просить про вказівки й поради. Потрібен гід, котрий ввічливо відповість на питання.

Майте повагу до дитячого незнання.

Каверзник, аферист і негідник скористається з незнання іноземця, дасть незрозумілу відповідь, навмисно введе в оману. Хам пробурчить щось неохоче. Ми гавкаємося, гриземося з дітьми, насваримо, вичитаємо, покараємо, не поінформуємо доброзичливо.

---

[4] Ґміна – територіально-адміністративна одиниця в Польщі.

[5] Ідеться про т. зв. Женевську Декларацію прав дитини, прийняту Асамблеєю Ліги Націй у Женеві 1923 р.

Якими жалюгідно вбогими були би знання дитини, якби вона не черпала їх від ровесників, якби не підслухувала, не підкрадала зі слів і розмов старших.

Майте повагу до праці пізнання.

Майте пошану до невдач і сліз.

Не лише порвані панчохи, а і збите коліно, не лише розбита склянка, а й поранений палець і синець, і ґуля (адже болить).

Чорнильна пляма в зошиті – це випадок, прикрість, невдача.

– Коли татко розіллє чай, матуся каже: «Нічого страшного». А на мене завжди гримає.

Не призвичаєні до болю, образ, несправедливості, діти сильніше страждають, частіше плачуть. Навіть дитячі сльози викликають жартівливі завваги, видаються менш важливими, дратують.

Дитина пищить, реве, скиглить, крекче.

(Низка слів, які винайшов «дорослий словник», аби зостосовувати до дітей.)

Сльози опору й вибриків – це сльози безсилля й бунту, відчайдушні зусилля протесту, волання про допомогу, скарга на недбайливу опіку, свідчення того, що їх нерозумно утискають і змушують, вияв поганого самопочуття – і завжди страждання.

Майте повагу до власності дитини та її бюджету. Дитина болісно поділяє матеріальні проблеми родини, відчуває злидні, порівнює власну бідність із заможністю приятеля, їй дошкуляють ті прикрі мідяки, на які вона збіднює родину. Вона не хоче бути тягарем.

Що робити, коли потрібна і книжка, і шапка, і кіно, зошит, коли вже списаний, олівець, коли згубиться або хтось забере, хотілося би дати щось на пам'ять дорогій людині, й тістечко купити, і приятелеві позичити. Стільки справжніх потреб, бажань і спокус, а нічого немає.

Хіба факт, що в судах для неповнолітніх найбільший відсоток злочинів становлять саме крадіжки, не волає, не промовляє? Нехтування дитячим бюджетом чинить помсту, покарання не допоможуть.

Власність дитини – не мотлох, а жебрацький матеріал і знаряддя праці, надії і щось на згадку.

Не вигадані, а суттєві, нинішні турботи й неспокій, гіркота молодих років і розчарування.

Вона зростає. Стає міцнішою, дихання швидшає, пульс жвавіший, будує себе: дитини дедалі більше, вона глибше вростає в життя. Вона зростає вдень і вночі, уві сні і наяву, коли весела й сумна, коли бешкетує, коли стоїть перед тобою з покаянням.

Є весни посиленої роботи розвою та осені затишшя. То кістяк наростає, серце не встигає, то брак, то надмір, інший перебіг хімічних процесів у залозах, які засинають і пробуджуються, інші неспокій та несподіванка.

То хоче бігати, як дихати, хоче змагатися, зводити, здобувати, то заховатися, мріяти, снувати тужливі спогади. Загартування чергується з потребою спокою, тепла й комфорту. Сильне й гаряче бажання чергується з нехіттю.

Втома, нездужання, біль, нежить, надто парко, надто холодно, сонливість, голод, бажання, надмір, брак, погане самопочуття – це не вдавання, не школярські забаганки.

Майте повагу до таємниць і вагань тяжкої праці зростання.

Майте повагу до години, що минає, до сьогоднішнього дня. На що дитина буде спроможна завтра, якщо ми сьогодні не дозволяємо їй жити свідомим, відповідальним життям?

Не топтати, не нав’язувати, не віддавати в неволю завтрашнього дня, не гасити, не поспішати, не підганяти.

Майте повагу до кожної миті зокрема, бо вона помре і вже ніколи більше не повториться, і це завжди серйозно; покалічена, вона стікатиме кров’ю, вбита, лякатиме упирем недобрих спогадів.

Дозвольмо охоче пити радість ранку й довіряти. Дитина хоче саме цього. Їй не шкода часу на казку, розмову з собакою, гру в м’яча, уважне розглядання картинки, перемальовування літери, і все це вона робить доброзичливо. Власне, дитина має рацію.

Ми наївно боїмося смерті, не свідомі того, що життя і є хороводом моментів, що затримуються і знову народжуються. Рік – це лише спроба зрозуміти вічність для буденного вжитку. Мить триває стільки, скільки й усмішка або зітхання. Мама прагне виховати дитину. Не дочекається: час від часу інша жінка прощається і вітається з іншою людиною.

Ми нездарно ділимо роки на менш чи більш дозрілі. Немає жодного недозрілого сьогодні, жодної ієрархії віку, жодних вищих і нижчих рангів болю й радості, надії та розчарувань.

Коли я граюся або розмовляю з дитиною – сплітаються дві рівнозначно дозрілі миті мого та її життя. Коли я зі спільнотою дітей, то хоча б одним миттєвим поглядом і однією усмішкою вітаюся і прощаюся завжди з однією дитиною. Коли я гніваюся, то знову-таки разом – лишень моя зла, мстива мить спотворює та отруює дозрілу, важливу мить життя.

Зрікатися заради завтрашнього дня? Які це провіщає принади? Ми перебільшено змальовуємо все в темних фарбах. Підтверджується пророцтво: дах валиться, бо знехтували фундаментом будівлі.

Право дитини бути, ким вона є

– І що з неї буде, що виросте? – запитуємо ми тривожно.

Нам хочеться, щоб діти були кращими від нас. Нам ввижається досконала людина майбутнього.

Треба старанно ловити себе на брехні, приборкувати егоїзм, прибраний у пусті слова. Це начебто жертовна відмова, а по суті – звичайне махлярство.

Ми між собою порозумілися, дійшли згоди, пробачили і звільнили від обов’язку виправитися. Нас погано виховали. Надто пізно. Вади й погані звички вже вкоренилися. Ми не дозволяємо дітям критикувати, та й самі себе не критикуємо.

З відпущеними гріхами ми відступилися від боротьби із собою, обтяжуючи дітей її тягарем.

Вихователь завзято привласнює привілей дорослих: не себе, а дітей пильнувати, не свої, а дитячі провини фіксувати.

Провиною дитини вважається все, що порушує наш спокій, амбіції та комфорт, наражає на неприємності і злить, мітить у звички, абсорбує час і думку. Ми не визнаємо огріхів без злого наміру.

Дитина не знає, недочула, не зрозуміла, не те почула, помилилася, не вдалося їй, не може, – все є провиною. Невдачі дитини й погане самопочуття, кожен важкий момент, – усе це провина й зла воля.

Не досить швидко або надто швидко, не зовсім вправно виконала завдання – це провина недбалості, лінощів, неуважності, небажання.

Невиконання образливої вимоги, яку сповнити неможливо, – провина. Недбалий зловтішний погляд – також провина. Провиною дитини є наші страхи й підозри, навіть зусилля виправитися.

– Бачиш: якщо хочеш – можеш.

Ми завжди знайдемо якісь закиди, ненажерливо вимагаємо все більшого.

Чи ми тактовно поступаємося, уникаємо непотрібних дражливих ситуацій, чи полегшуємо співіснування? Хіба це, власне, не ми вперті, вередливі, задерикуваті і примхливі?

Ми звертаємо увагу на дитину, коли вона заважає і турбує, – лише ці моменти ми помічаємо й пам'ятаємо. Ми не бачимо, коли дитина спокійна, серйозна, зосереджена. Ми зневажаємо святі хвилини розмови дитини із собою, зі світом, з Богом. Дитина змушена захищати свої бажання й поривання від кпинів і шорстких зауважень, дитина приховує своє прагнення порозумітися, не визнає рішення виправитися.

Дитина слухняно приховує пронизливі погляди, здивування, тривоги і смуток – зрештою, злість і бунт. Ми хочемо, щоб вона стрибала і плескала в долоньки, тож вона й показує усміхнене обличчя блазня.

Вони голосно обговорюють погані вчинки й поганих дітей, заглушують шепіт добра, а добра в тисячі разів більше, ніж зла. Добро сильне, воно триває незламно. Це неправда, що легше зіпсувати, ніж виправити.

Ми тренуємо свою увагу й винахідливість у підгляданні зла, дошуковуємося його, винюхуємо, натрапляємо на слід, ловимо на гарячому, тренуємо погані передбачення й образливі підозри.

(Чи ми стежимо, щоб старі люди не грали у футбол? Яким огидним є постійне винюхування в дітей онанізму.)

Хтось грюкнув дверима, хтось негарно застелив ліжко, хтось скинув пальто, хтось чорнильну ляпку в зошиті поставив. Якщо не насваримо – принаймні побурчимо, замість того, щоб тішитися, що лиш один щось накоїв.

Ми чуємо скарги й сварки; але наскільки ж більше вибачень, поступок, допомоги, турботи, послуг, уроків, хороших впливів, глибоких і красивих. Навіть задерикуваті і зловтішні не лише вичавлюють сльози, а й сіють усмішки.

Нам хочеться, щоб ніхто й ніколи, щоб із десяти тисяч секунд шкільної години (порахуй) не було жодної складнішої.

Чому для одного вихователя дитина є поганою, для іншого – доброю? Ми вимагаємо уніформи чеснот і моментів, що більше – відповідно до наших уподобань і взірців.

Чи знайдемо ми в історії приклад схожої тиранії? Розплодилося покоління Неронів.

Поряд зі здоров'ям існують недуги, поряд з позитивними якостями й цінностями є недоліки й вади.

Поряд із поодинокими дітьми веселощів і свят, для яких життя – казка та піднесена легенда, довірливими і доброзичливими, є загал дітей, яким світ із пелюшок проголошує похмуру правду неприкрашеними, холодними словами.

Дитина зіпсута зневажливою розв'язністю брутальності й нестатків, зіпсута чутливою, ніжною легковажністю переситу й витонченості.

Замурзана, недовірлива, відштовхнута людьми, не погана.

Не лише вдома, а й у передпокої, в коридорі, на подвір'ї й на вулиці дитина знаходить взірці. Вона говорить словами її оточення, виголошує погляди, повторює жести, наслідує приклади. Ми не знаємо чистої дитини: кожна більшою чи меншою мірою замащена.

О, як швидко вона звільняється й очищується! Це не лікується – це змивається. Дитина охоче допомагає, тішачись, що знайшлась. Вона тужливо чекала на купіль, й усміхається до тебе, до себе.

Кожен вихователь святобливо плекає такі наївні тріумфи з історій про сирітку. Ці випадки вводять в оману некритичних моралістів, начебто це легко. Халтурник милується ними, амбіційний приписує собі досягнення, грубіян злиться, що так не завжди відбувається. Одні хочуть усюди досягти схожих результатів, збільшуючи дозу переконання, інші – тиску.

Окрім просто замурзаних, трапляються покалічені й поранені діти. Є порізи, які не залишають шрамів, самі загоюються під чи-

стою пов'язкою. Треба довше чекати на загоєння рваних ран: після них лишаються болісні рубці, їх не можна чіпати. Короста і гнійники вимагають більше зусиль і терплячості.

У народі кажуть: рана загоїться. Хотілося б додати: й душа.

Скільки ж дрібних подряпин та інфекцій є у школі та інтернаті, скільки спокус і надокучливих нашіптувань; а яка побіжна й невинна діяльність. Ми не боїмося загрозливих епідемій, якщо в інтернаті здорова аура, якщо в повітрі озон і світло.

Як же мудро, поволі й чудово проходить процес одужання. Скільки в крові, рідинах і тканинах приховано гідних поваги таємниць. Як кожна порушена функція й уражений орган намагаються відновити рівновагу й упоратися із завданням. Скільки чудес у зростанні рослини й людини, у серці, мозку, диханні. Найменше зворушення або зусилля – і вже серце калатає, вже жвавішає пульс.

Дух дитини має таку саму силу й витривалість. Існує моральна рівновага й спостережливість совісті. Це неправда, начебто діти можуть легко заразитися.

Слушно, та, на жаль, запізно потрапила педологія до шкільних програм. Без розуміння гармонії тіла не можна перейнятися повагою до містерії виправлення.

Несумлінний діагноз скидає в одну купу рухливих, амбіційних, критичних, усіх, хто не до вподоби, а здорових і чистих дітей уміщує поряд з ображеними, набундюченими, недовірливими, заплямованими, спокушеними, легковажними, котрі покірно наслідують погані взірці. Незрілий, неуважний, поверховий погляд змішує їх і плутає з розбещеними, обтяженими злом усередині, дітьми, що нечасто трапляються.

(Ми, дорослі, вміли не лише знешкодити знедолених, а і вправно скористатися з роботи безмаєтних).

Здорові діти, змушені жити з ними разом, страждають удвічі більше: їх ображають і втягують у порушення. А хіба ми не звинувачуємо легковажно загал, не накидаємо колективної відповідальності?

– От які бувають, ось на що бувають здатні.

Мабуть, найгірша кривда.

Нащадки пиятики, насилля й божевілля. Порушення – це відгомін голосів не ззовні, а внутрішнього наказу. Тяжка мить, коли дитина зрозуміла, що вона інша, що так уже є, що вона каліка, що її зречуться та цькуватимуть. Перші рішення боротися із силою, що спонукає чинити погано. Що інші отримали задарма, дуже легко, що для них звичайне й мізерне, яскраво освітлює душевну рівновагу, – ця дитина отримує як винагороду за криваву боротьбу. Вона шукає допомогу, якщо повірить – горнеться, просить, вимагає: «Рятуйте!». Відкрила таємницю, хоче виправитися, раз і назавжди, відразу, в самому розпалі зусиль.

Замість того, щоб розважливо стримати легковажну рвучкість, відкласти рішення про виправлення на потім, ми незграбно заохочуємо та підганяємо. Вона прагне визволитися, ми ж намагаємося закріпачити, хоче вирватися – ми лицемірно готуємо пастки. Якщо діти прагнуть відкрито й щиро – ми лише вчимо приховувати. Вони дають нам день, цілісінький незаплямований день, а ми за якусь одну погану річ їх відштовхуємо. Чи варто?

Щодня ходив під себе, тепер не так часто, було краще, знову погіршення – нічого страшного. Довші паузи між нападами епілептика. Рідше кашляє, впала температура у хворого на туберкульоз. Ще навіть не краще, але й не гірше. Саме це лікар записує як результат лікування. Тут нічого не вдасться витягнути або змусити.

Зневірені, збунтовані, з презирством до підкореного, улесливого босяцтва чесноти, – стоять діти перед вихователем; єдине, можливо, останнє святе в них залишилося – нехіть до лицемірства. Це ми хочемо скинути, замордувати. Доходимо до кривавого злочину! Знесилюємо голодом і тортурами – ми жорстоко притлумлюємо не бунт, а його подобу, легковажно розжарюємо ненависть хитрощів і лицемірства.

Діти не зрікаються плану помсти, відкладають, вичікують момент. Якщо вони вірять у добро, абсолютно потайки закопають тугу по ньому.

– Чому ви дозволили нам народитися, хто випросив для мене таке мерзенне життя?

Доходжу до найвищого втаємничення, найскладнішого осяяння. Для порушень і помилок стане терплячої та доброзичливої толерантності й розуміння, розбещеним потрібна любов. Їхній гнівний бунт справедливий. Потрібно відчути жаль до легкої чесноти,

об'єднатися із самотнім, відштовхнутим порушником. Коли, якщо не тепер, отримає він квітку усміху?

У виправних закладах досі інквізиція, тортури середньовічних покарань, солідарна завзятість і мстивість поневірянь. Невже ви не бачите, що найкращим дітям шкода цих найгірших: у чому вони винні?

* * *

Нещодавно покірливий лікар слухняно давав хворим солодкі сиропи та гіркі мікстури. Він зв'язував тих, кого кидало в жар, пускав кров, тримав у голоді в похмурому передпокої цвинтаря. Догоджав заможним, був байдужим до бідних.

А як почав вимагати – отримав.

Лікар здобув для дітей простір і сонце[6], як – хай нам буде соромно – генерал подарував дитині рух[7], жваву пригоду, радість доброзичливої послуги, вибір правильного життя з балачками біля вогнища під мерехтливим небом колонії.

Яка в нас, вихователів, роль, у чому наша частка роботи?

Доглядач стін і меблів, тиші подвір'я, чистоти вух і підлоги, пастух, аби худоба не заподіяла собі шкоди, не заважала дорослим на роботі й під час веселої відпустки, ключник порваних штанців і роздертих черевичків, скупий завідувач каші. Вартовий дорослих привілеїв і виконавець-нероба нефахової забаганки.

Ятка страхів і застережень, шинквас моральної дешевизни, крамничка, де на розлив продають денатуроване знання, котре перестрашує, заплутує і присипляє, замість того, щоби пробуджувати, оживляти й тішити. Агенти дешевої чесноти, ми маємо накидати дітям повагу й покору, а дорослих розпещувати, викликати тепле зворушення. За мізерні копійки ми маємо будувати тривке майбутнє, обманювати і приховувати, що діти – це громада, воля, сила і право.

---

[6] Ідеться про Станіслава Маркевича (1839–1911), варшавського лікаря й суспільного діяча, ініціатора літніх колоній для дітей.

[7] Ідеться про англійського генерала Роберта Стівенсона Бейден-Павелла (1857–1941), засновника скаутського руху.

Лікар витягнув дитину зі смертельних обіймів. Завдання вихователя – дати їй жити, здобути право бути дитиною.

Дослідники постановили, що зрілою людиною керують спонуки, а дитиною – потяги; доросла людина логічна – дитина ведена оманливою уявою; в дорослого є характер, усталене моральне обличчя, а дитина плутається в хаосі інстинктів і бажань. Дитину досліджують не як відмінну, а як нижчу, слабшу, біднішу психічну організацію. Начебто всі дорослі – вчені професори.

А дорослий безлад, провінційність поглядів і переконань, психологія отари, забобони і звички, легковажні вчинки батьків і матерів, усе невідповідальне доросле життя від початку до кінця. Недбалість, лінощі, дурна впертість, безглуздя, дорослі химерії, безумство й п'яні вибрики.

А повага, розважливість і врівноваженість дитини, серйозні зобов'язання, досвід на власному відрізку життя, капітал справедливих суджень і оцінок, тактовна стриманість бажань, тонкі відчуття, безпомилкове почуття рації.

Чи кожен зуміє виграти в дитини в шахи?

Вимагаймо поваг до ясних очей, чистих скронь, молодих зусиль і довіри. Чому ми відчуваємо більшу шанобливість до згаслого погляду, зморщеного чола, шорсткої сивини, згорбленої байдужості?

І схід, і захід сонця. Як ранкова та вечірня молитви. Як вдих і видих, як скорочення, розслаблення серцевого м'яза.

Солдат, коли йде в бій і коли повертається, вкритий пилом.

Нове покоління зростає, нова хвиля підіймається. Приходять із вадами й позитивними рисами, – створіть умови, щоб виростали кращими. Ми не виграємо процесу з домовиною хворої спадковості, не накажемо волошкам бути збіжжям.

Ми не чудотворці й не хочемо бути шарлатанами. Ми зрікаємося лукавої туги за досконалими дітьми.

Вимагаємо: припиніть голод, холод, вологість, задуху, тісняву, перенаселення.

Це ви народжуєте хворих і неповноцінних дітей, ви створюєте умови для бунту й інфекцій: ваша легковажність, нерозумність і відсутність порядку.

Струнко: життя сьогодні формує сильний хам, homo rapax[8]: він диктує методи діяльності. Брехнею є його поступки для слабких, фальшем – повага до літніх людей, рівноправ'я жінки й доброзичливість до дитини. Тиняється бездомне почуття – попелюшка. І саме діти – принци почуттів, поети й мислителі.

Поваги, якщо не покори, до білого, світлого, незаплямованого, святого дитинства.

Переклад Ірини Ковальчук

---

[8] Homo rapax (*лат.*) – людина ненажерлива.

ПУЗЕНЯ

оповідка-нарис

Пузеня вже майже доросле: у нього вже два нижні та чотири верхніх зуби, воно важить двадцять три фунти[1], й, на мамину думку, є наймудрішим із-поміж усіх пузенят світу. Батько стверджує, що Пузеня дурне, як пень.

Мама така горда, немовби Пузеня було її власною, нікому досі не знаною, знахідкою, яку належить запатентувати, спорядити певним номером і віддати для подальшої експлуатації американському консорціуму[2] капіталістів. І хоча в інших жінок також були Пузенята, саме це – зовсім інакше, неймовірно краще: його незмога наслідувати й оно не схоже на жодного з Пузенят на світі…

Пузеня сидить на колінах батька, смикає його за бороду, намагається вихопити газету, яку той читає.

– Не заважай, – бурмоче тато, відтуляючи руки Пузеняти від газети.

Пузеня нахиляє голову і з цікавістю придивляється до батька:

«Добра тінь нерухомо схилилася над світлою плямою молочного кольору. Що робить добра тінь?»

Пузеня дивується широко розплющеними очима, напіввідкритими вустами й повільним, рівним диханням.

---

[1] Фунт - міра ваги, близько 450 г.

[2] Консорціум (з *лат.* consortium, від consors – співучасник, товариш) – спільнота підприємств або банків для проведення фінансових операцій або ж для взяття під контроль якоїсь промислової галузі.

– Скажи мені, Пузику, – запитує врешті батько, відкладаючи газету, – що ти думаєш про нинішню політичну ситуацію?

Пузеня тягне за шнур батьківського пенсне й, відповівши: «Грр… мфф… вауа», – підскакує з великої втіхи.

– Ох, Пузику, Пузику, – зі смутком каже батько, – ти не маєш анінайменшого уявлення про політику.

Але Пузик, стягнувши пенсне, підносить руки догори й каже тоном завойовника:

– О-о-о-о!

А мама звертається до батька:

– Та викинь ти цю гидотну цигарку: дитину обпечеш.

– Ох, Пузику, Пузику, – гірко зітхає батько, – ти – великий бовдур.

Тут Пузеня починає бурчати й переходить з батькових рук у мамині.

– Бідне моє Пузеня, – скаржиться мама, – щось тут про бовдурів вигадують, ображають Пузеня, зневажають. Ніхто Пузенятка не поважає.

Пузеня тре носа кулачком.

– Бідне Пузенятко, чухається в нього носик. Татко надимів у носик. Скажи: «Бе, татку». Насвари його.

Тут Пузеня удруге забурчало, цього разу вже енергійніше, й мама спішно вибігла з ним до сусідньої кімнати.

Так-так, Пузеня старе.

Мале Пузеня, що має шість зубів і двадцять три фунти ваги, пережило вже так багато, що його минуле може лягти в основу багатотомного роману.

Ніхто не хотів би читати багатотомного роману про Пузеня. То хай і не читають! Але ж роману ніхто не хотів би й друкувати.

Я вирішив написати про Пузеня тільки оповідку.

Завісь лампу й читай поволі, пошепки, бо розповідатиму я про таємничий і сповнений див доісторичний, прадавній період Пузенятиного життя.

Так уже було. Так було, коли Бог відокремлював світло від темряви й чіпляв зорі, кожну на своє місце, і пов'язував їх незримими

ниточками взаємного тяжіння. Так було, коли світи народжувалися з хаосу.

Світи ще не народилися: існувала лише думка про їхнє створення. Або й думки ще навіть не було.

Блукали барви і звуки, сили ледве означувалися тінями, й легким димом снували відчуття, безладно змішані й розпорошені. І кожна їхня крихта, перетинаючись із іншою і проминаючи схожу або не схожу на себе, жила сама для себе.

Ні, вона ще навіть не жила, бо не було життя, не блукала, бо руху не було. Адже не було ще ні простору, ні часу. Мить тривала століття, кілометр стискався, розпадався, розростався на сотні й тисячі кілометрів.

Нічого не існувало, існувати могло лишень майбутнє, якби постало питання або передчуття майбутнього.

Та все ж…

Пролунає сильний голос, що дасть вказівку розпорошеним атомам об'єднуватися і спільно будувати, зрікаючись себе. І буде блискавка, і крапля дощу, й витончений кристал. Буде щось дуже дивне: життя.

А чи це вже теж життя – те, що не дозволяє розпорошеним атомам минати один одного й має право наказувати їм об'єднуватися в мікросузір'я світів, що можуть виникати лише в проникливій людській думці?

Буде життя рослин від тонкої нитки білої плісняви. І дуби кидатимуть насінини, щоб із них повиростали сини, коли батьківські тіла струхлявіють або ж блискавка розчахне їхні стовбури.

Буде життя.

Буде людина, яка прагнутиме розгадати таємницю життя – людину, дивне творіння.

Буде…

А тим часом – сповнена непередбачуваних таємниць і дивовиж містична ніч.

Буде…

Пузеня в блискавці зачаття – це вже велике диво.

Пузеням я називаю немовля, про яке пишу цю повістину.

Кажуть, що Пузеняти ще немає, що воно лише з'явиться. Про Пузеня не згадано в жодній книжці жодної з парафій, жодного з

циркулів[3], ніхто його не бачив, навіть мама: на нього тільки чекають, а воно вже давно було і є.

Вже його серце розпочало роботу, що ніколи не скінчиться. Роботу, яку серце Пузеняти передасть серцеві Пузенятиного сина, онука і правнука. Так само, як Пузеняті передало його серце діда й прадіда.

Ви кажете, що Пузеня, якого ще нема, нараховує скількись там тижнів або місяців життя. І ви маєте рацію, але й помиляєтеся. Воно є там саме для себе, воно не знає вашого годинника чи календаря: Пузеня завжди було і є.

Але помиляєтеся ви не тільки щодо цього.

Пузеня живе не скількись там умовних місяців людського життя. Воно вже жило, розпорошене, розділене на мільярд порошинок по широкому світі. Жило тоді, коли лунав заклик «Узяти Бастилію!». Жило, коли натовп сунув широкою хвилею, щоби відібрати в невірних зневажений Гріб Христовий. Коли лаври увінчали Софоклові скроні. Коли невільники, яких шмагали батогами, споруджували пишні гробниці фараонам. Жило набагато-набагато давніше – ще коли мало десятки тисяч років чекати на своє народження.

Пузеня жило у м’язах ведмедя на далекій Півночі й серед листя вічно зеленої пальми спекотного Півдня.

Ох, скільки ж намандрувалося Пузеня перед першим ударом свого серця!

Пузеня було вже давно, найдавніше: воно жило у плазмі лінивої амеби, існувало вже в хаосі, з якого Бог створив зорі, розвішував їх на небі й кріпив невидимими ниточками взаємної залежності, укладаючи зорі в сузір’я.

– Тук-тук, тук-тук, – стукотить серце Пузанчика.

Глухий, тихий, монотонний шум – і тривалий, нескінченний шлях думки…

Для очікуваного Пузеняти готують пелюшки.

Пузеня відчуло нестерпний біль і зазнало великого здивування. Біль Пузеняти не був нашим болем: свідомим, дозрілим, досвідче-

---

[3] Циркул (лат. circulus – коло) – округ. Адміністративна одиниця, введена на території Східної Галичини після 1772 року, коли вона стала частиною Австрії. Поділ на циркули було ліквідовано 1855 року.

ним, сивим – болем-батьком і братом. Це перший такий великий біль.

Пузеня пережило важке відчуття, схоже на те, коли в змореному сні раптом починаєш стогнати. Тебе будить чоловік, мама або дружина й запитує: «Чому ти стогнеш?». А ти відповідаєш: «Та зовсім я не стогнав». Або: «Не пам'ятаю. Не знаю».

Коли людину серед темної ночі вхопить за горло чужа рука, в безумному жахові ядухи під повіками жодної картинки не виникає – є лише чорний здушений крик у грудях.

Таким є перший подих Пузеняти, такою є та єдина мить – єдина, як смерть. Жрець-біль поєднує у шлюбі малу людську істоту з життям.

Пузеня ухопило легенями холодне повітря й, затремтівши, починає самостійне життя, на власну відповідальність. Приклади палець до вуст і мовчи, бо споглядаєш диво. Намагайся якнайменше втручатися, бо не знаєш, не розумієш: закинеш у свою думку єдиний сумнів, а виросте густий ліс запитань без відповідей та розв'язань. Пузеняті холодно, Пузеняті страшно: йому погано…

Вже готують ромашку, вже несуть із аптеки троїстий порошок[4], а тітка по телефону запитує: «Хлопчик чи дівчинка?»…

У Пузеняти є два сни: один чорний і мертвий, коли нічого не відбувається, другий – бурий і тихий, коли щось відбувається…

Ніч іще глибока, до світанку далеко. Лежиш із розплющеними очима й дивишся. У твоїй спальні є всі предмети, але до світанку, коли вони почнуть виринати з півтемряви сутінків, далеко…

Ти стоїш над свіжозасіяною землею. Ще оболонка в зерна не набубнявіла, але й у зерні, й у землі сталося чимало див, і чимало їх іще станеться, перш ніж з'явиться перший зелений гачок паростка…

У Пузеняти під черепом, у мозку, – дивні метелики, виткані з витонченого прядива, по якому рухатимуться барвисті о́брази, переходячи від одного пункту до іншого, сплітаючись у родини й народи образів – думки. Ще у провідників і зв'язкових нема чоло-

[4] Троїстий порошок – ліки для немовлят, які застосовують за проблем із травленням (склад: карбонат магнію, корінь румбарбару, олія кропу).

вого: Пузеня гоїть рани після бою за життя, що відбувся в годину народження, й уві сні готується до тривалого запеклого бою за з'ясування довколишніх таємниць, звідки беруть початок добро і зло.

Бурий сон Пузенятиної недремності двоїстий: один – коли відбувається щось брутальне й погане, інший – коли щось лагідне й миле. І Пузеня тихо лежить або кричить. Не плаче, бо ще не має сліз.

Мама схилилася над Пузиковою подушкою і вже шукає в ньому розумної думки.

– Пузику мій, поглянь на маму.

Пузеня повертає лису голівку в бік материних уст і починає смоктати, шукаючи губенятами груди. Пузеня відчуло тепло матусиної мови й хоче вустами пити материнську любов.

Іншим разом, трохи пізніше, на подушку впав теплий струмінь сонячних променів. Пузеня почало шукати його й заворушило вустами: воно хотіло вхопити груди сонця, хотіло пити сонце.

Іншим разом, значно пізніше, коли няня затягнула колискову, Пузеняті забаглося смоктати пісню.

А мама вже нині шукає в ньому розумної думки...

Пузеня ще нічого не вміє, навіть смоктати не вміє. То поспішає, то смокче ліниво й сонно: зробить довгу паузу або ж незграбно поверне голову й загубить груди, і лютує, і страждає.

Так у невправного ремісника з руки випадає знаряддя праці, так юнак на першому балі незграбно оминає пари, так, зрештою, недосвідчений поет натужно добирає рими.

Пузеня поворушило рукою, випросталося, здригнулося: здатність до руху вже є, а помислу в рухах іще нема.

Але Пузеня вміє перетравлювати спожитий харч, зростати завдяки йому: вміє більше, ніж найдивовижніша машина, те диво, людською рукою створене, але менше, ніж пташеня, котре, щойно вилупившись із яйця, біжить за мамою і вже дзьобає зерня, менше, ніж дрібна комаха, що розважливо повзе по листку лісової рослини.

Пузеня лежить у своєму ліжечку сите, сухе, задоволене: його огортає тиха дрімота. Пузеня примружує повіки, натужно їх пі-

доймає, морщачи чоло й кривлячи губи. Очі Пузеняти хаотично повертаються в різні боки: він ще не вміє дивитися.

Пузеня огортає сонливість, але воно поборює її, як керівник на нудному зібранні, що затягнулося надміру. А довкола шерехи, тони, шепоти, звуки. А навколо – сяйва, тіні, зблиски, плями, безмір звуків і безмір кольорів.

І раптом сталося щось надзвичайне: очі Пузеняти випадково так повернулися, що Пузеня прозріло.

Воно бачить.

Безколірний світ накреслив перші неясні обриси величавої картини. Пузеня здивувалося, зраділо, перелякалося й запрагло знати.

Колись, дуже давно, людина через перший незграбно змайстрований телескоп спрямувала сповнений запитань, але вже гордий і вже не надто смиренний погляд до зірок. Вона пережила мить екстазу і століття професій.

Перше свідоме «прагну знати», перший розумний погляд, перший біль від утрати того, що їй належало, що не було харчем, а все ж було потрібне, аби жити.

Пузеня знову не бачить, знову ніч. І воно почало плакати. А мама кличе няню, бо вирішила, що воно зголодніло.

Вона помилилася: це був перший плач Пузеняти не від того, що воно голодне або пелюшки сповзли, а через те, що загубився незнаний світ. Крик нетерплячості, падіння після миті гордого злету. Було чудово, зникло – й нема. Крик-протест супроти немочі духу.

Та маля почало жадібно смоктати, тамуючи душевний біль, сердечний жаль за втраченою ниткою цінної ідеї: воно зробило ту саму помилку, що й мама.

Тітонька схилилася над візочком, її очі зустрілися з поважним, дослідницьким поглядом Пузеняти.

– Гарненький малюк, – каже тітка мамі. – Губи в нього твої, а очі – твого чоловіка.

Вона ще нижче схилилася й поцілувала Пузанчик.

А воно здригнулося, злякавшись.

Тітка засоромилася через свій поцілунок і Пузенятин страх.

– Бідосику маленький, – каже тітка, – спить іще твій розум.

Розум Пузеняти спить?

Але жоден людський розум у жоден із проміжків життя не стоїть на сторожі так пильно, як Пузенятин. Якби людський розум завжди так спав, то його думки сягали б небес, усесвіт би зблід разом зі своїми таємницями.

Пузенятин розум працює в тиші зі страшною силою, і сьогодні для нього не подібне на вчора.

Якщо стоїш у напханій машинами будівлі, на всесвітній виставці, то через тремтіння, гуркіт і запаморочливий біг коліс у твоїх грудях щось стискається. Але чого це варте в порівнянні з роботою мільйонів моторів, коліс і механізмів Пузикового мозку!

Пузеня дивиться і думає, думає найтаємничішою і найприроднішою мовою, без слів, – мовою образів і уривків образів, спільною для всіх Пузенят цілого світу та всіх живих істот. Воно накопичує і систематизує о́брази, заселяє станції духовного телеграфу, творить матеріал для величавої символічної будівлі людської мови, в якій кожен образ має свій власний звук і свою власну душу – гарну чи погану, улюблену чи ненависну.

Пузеня засмучується, радіє, дивується, лякається, запитує і прагне. Пузеня пов’язує спогади годинної давнини з учорашнім сном і сплітає їхню тканину з ніччю, коли Бог чіпляв зорі на небосхилі. Пузеня блискавично проминає століття й тисячоліття розвитку людської думки. Невдовзі воно випередить найвинахідливішу тварину і – нестійке фізично й безпорадне в житті – почне думкою брататися з генієм людського роду.

Поговорімо, Пузику.

Сонце світить на твою маленьку вдячну голівку.

Твій погляд каже, що ти вже людина.

Бідосю, як мені тебе шкода.

Бо немає більшого нещастя, ніж народитися людиною.

Чому, якщо вже ти мав пробудитися до життя, ти не став квіткою?

Чому не народився метеликом?

Чому не пташеням лісової співачки?

Що вище – то сумніше…

Люди хочуть знати.

Пузику, скільки ж болю в пошуку причин, цілей, стежок, доріг.

Скільки болю…

Чи ти віриш, Пузику, що колись?... Або не так: як думаєш, чи колись?

Ні, ні.

Вже ні, нічого більше не скажу…

Морщиш чоло?

Не плач, Пузику. Як прийдуть малі кривди – не варто плакати. Як прийдуть великі кривди – забудеш про плач.

А покоління минають, минають…

Ти, Пузику, усміхаєшся? Не віриш? Твоя правда. Цією дорогою самому треба пройти, нікому не варто вірити.

Твоя правда…

Пузеня підвішене в просторі, наче зірка. Адже Пузеня саме для себе не існує: подряпається власним гострим нігтиком, і – в крик. Руки, ноги, голова Пузеняти – це далекі землі його свідомості, відкриття віддаленого майбуття.

Існує лише дрібна іскорка Пузенятиної думки, іскра потужна, наче зародок пожежі.

Пузеня – це зірка, що досліджує змінні форми хмар.

Очі Пузеняти широко розплющені: воно водить ними й досліджує довколишні тіні. Воно не помічає нерухомі плями. Але є такі, що змінюють форму, як хмари.

Пузеня лежить горілиць, а довкола – тіні: мама, няня – темні плями на світлому тлі, що височіють у просторі, прямують кудись вище, нижче і зникають угорі.

(Коли Пузеня сидітиме на руках, доведеться йому працьовито перебудовувати вже наявний світогляд.)

Існують у Пузеняти думки, почуття, яким немає порівнянь, бо ще немає в нього спогадів. Існує дослідницька думка.

Довкола рухаються хмари. З ґрона хмар Пузеня виокремило в пам’яті єдину – тінь, що з’являється найчастіше.

Тінь, що не змінює форм, не розростається так, що її неможливо охопити поглядом.

Тінь, за якою можна стежити очима, бо вона не зникає раптово, як усі решта.

Тінь близька, братська, що його не покидає, з якою Пузеня почувається менш самотнім, – перший Пузенятин учитель: його власні руки.

Як мисливець, що, перш ніж, як вистрелити в далекого звіра, вчиться цілитися в підвішену на мотузці пляшку, так і Пузеня цілиться поглядом, учиться схоплювати в русі… свої власні руки.

У тиші Пузеня відбуває довге й марудне навчання: він учиться дивитися, вчиться пам'ятати, вчиться пізнавати.

Не можна створювати перешкоди Пузиковим рукам, бо вони йому потрібні.

Минають віки, багато століть.

Я кажу «багато століть», бо години Пузикового пильнування, змішані з годинами сну, миті веселих усмішок і нападів гніву, тихих роздумів і бурхливого розпачу – години й миті, які на циферблаті годинника позначено сусідніми знаками, є для Пузика періодами, що не підлягають порівнянням, не мають усталених у часі спогадів, є нескінченно довгими, затертими на сірій дошці його свідомості. Вчорашнє враження Пузеня переживає нині через спогад у картинці, як столітній дід – перші роки дитинства.

Минуло чимало століть, перш ніж Пузеня почало розпізнавати добрі й погані тіні.

Дві добрі тіні, які Пузеня вже знає, – це його руки.

Ще одна добра тінь – це груди няні: велика хмара закриває весь горизонт, дає тепло і втамовує голод.

Коли Пузеня прокидається, то лежить тихо, зацікавлено дивиться, уважно вслухається, повертає голову за кожним шарудінням і кожним спалахом зблиску.

Коли плаче – йому показують блискучі предмети: гримлять, стукають, колишуть. І знуджене Пузеня почувається мандрівником, що після стількох безсонних ночей раптом опинився в кабаре з насиченою, цікавою програмою і галасливим товариством: хотілося б дивитися та слухати, а очі наливаються свинцем, й образи пливуть поверхнею свідомості, наче сірі хмари в сутінках.

Засвіти якнайяскравіше світло й читай: голосно, радісно, переможно…

Пузеня вже людина…

І сталося це так швидко й спонтанно.

Хто пробудив у Пузеняті думку, що тріпоче крилами в першому польоті над лукою життя: барвисту, гомінливу, заслухану в пісню променів світанкового сонця?

Пузикова думко, ти – ніби поверхня джерела, потривожена легким вітерцем, що тремтить образами схилених над тобою приязних постатей.

Стільки зір на небі – а прибула ще одна.

Стільки дерев у гаї – ще одна кривуля видлубалася із зерна.

В хор лісового птаства вплівся ще один маленький, наївний співочий голос…

Природа не знає спочинку, спонукана до праці потугою невидимої руки. Вона вирізьбила силою творчого натхнення дивовижну маленьку людину. Натхнення природи має титанічний розмах і святе сумління. Природа стискає громаддя гір у потворному безладі, росяними краплями обтесує кожен злам, іще й прикрашає його мохом, стебла якого й живуть, і радіють, і вірять.

Твір мистецтва, мозольний витвір людської праці, надурюючи очі, обманює природу. Вдар молотком у різьбу – матимеш лише уламки, рештки, розбитий горщик. Зріж мікротомом[5] шматочок нігтика, що блищить на кінчику рожевого пальчика Пузанчика, й побачиш під мікроскопом безліч нових красивих образів.

Якби в маленьких ниточках Пузенятиних вен не текла кров, пливучи струмочками й ріками до моря – серця, якби ріками Пузенятиних нервів не текли враження до моря – мозку, якби не було чудової сили зростання, то це було б іще в мільйони разів скінченніше, ніж усі мертві витвори мистецтва, розвішані в темних залах поважного музею.

А люди з'їжджаються з усіх країн світу, щоб їх побачити: потріскані, вицвілі, скроплені потом мозольної праці багатогодинних коректур і переробок, каталогізовані, уславлені та з усталеною ринковою ціною.

Ти, Пузеня, безцінне.

---

[5] Мікротом (*грец.*) – пристрій для розрізування тонких шарів тканини для їхнього подальшого дослідження під мікроскопом.

Пузеня – дикун, що вже і те, й се передбачає з довколишнього світу, наївно тлумачачи взаємну пов'язаність таємничих явищ.

Раніше Пузеня ще тихо лежало, втупивши очі у простір, не розглядаючись, не плачучи, не бажаючи: тоді воно фіксувало нагромаджений у душі матеріал образів, виділяючи з-поміж тихого шепоту слів прапрадідівської мови дзвінкі слова власного, особистого життя.

І от, сто разів гублячи і знову хапаючи клубок образів, що розпорошуються та скупчуються, образів половинчастих, цілісних, виразних або ж неокреслених, – воно змайструвало собі вбогу хатинку, скромну халупку первісного світогляду. Пузеня не припинить роботи й далі громадитиме коштовні граніти, велетенські балки й залізні арки для будівництва великих палаців думки, а хижка дикуна – це лише на сьогодні, на завтра, бо думка має десь перепочити, їй потрібно мати маленьку хатинку, де вона складе накопичені мозольною працею запаси. І лише значно пізніше, коли йому вже почне щастити, Пузеня-багатій одним ударом ламатиме великі брили мармуру; нині ж він працьовито складає камінчик до камінчика, піщинку до піщинки.

Пузеня вірить в існування злих і добрих духів, які або приносять помилування, або ж провіщають поразки. Пузеня вважало, що всі вони однаково могутні, що всі видимі й що над ними немає влади. А тепер воно знає, що дух-біль – невидимий, і добрий дух-мама не вміє його подолати. Знає, що існує заклинання, яке привертає добрих духів.

Пузенятин крик є таким заклинанням. І зараз Пузеня кричить свідомо – себто так, щоб викликати добрих духів, аби вони відповідально сповняли свою службу.

Двері, за якими зникає няня, – це небо, яке, усміхаючись, дарує ласку сонця, а гніваючись, мовчить або вергає блискавки.

Як первісна людина дослухалася до лісового шурхоту, шереху річки, виття вітру, щоб відчитати накази богів, так Пузеня уважно слухає і тлумачить значення звуків, що виходять від добрих духів.

Пузеня уважно вслухається у свої розлогі монологи й намагається усвідомити зв'язок між ними і рухом власних рук.

Пузеня перестало бути об'єктивним споглядачем, що лише безсторонньо констатує факти: нині воно прагне зрозуміти, є вони

витвором злих чи добрих духів, друзів чи ворогів. Коли мама в капелюсі схилилися над Пузиковою колискою, він злякався, усвідомивши, що добрий дух змінив свою форму.

Вперше бачачи рухому іграшку, собаку, канарку в клітці, Пузеня, перш ніж сповнитися довіри, хоче відгадати – добрий чи злий дух з'явився, і поглядом досліджує маму, поглядом здивованим, запитальним.

Пузеня беззаперечно вірить своїм добрим духам і вірить в їхню непомильність.

Це було величезне, надзвичайне, епохальне й вирішальне відкриття: Пузеня впевнилося, що дві тіні – це його руки, і вони цілковито покірні Пузанчиній волі.

Вже страшенно давно Пузеня підозрювало, що дві близькі тіні, два найлюбіші добрі духи, мають якийсь особливий великий сенс, що вони є іншими, ніж усі решта. Але тоді це було заледве туманне передчуття важливої правди.

Від священного екстазу в мить першого скоординованого погляду, коли з-поміж тіней і світла Пузеня побачило сірі контури довколишнього світу, це була лише друга така суттєва мить.

Усіляким вікопомним відкриттям натхнення, що, мов блискавка, несподівано прорізують небо свідомості, передувала, клопітка, мозольна праця, часто й багатьох-багатьох поколінь.

Із низки фактів, у яких щось криється, позірно дивовижних, позірно розпорошених, не пов'язаних між собою, випадкових, а все ж чимось між собою пов'язаних, а все ж таких, що мають щось спільне, приховане на дні, раптом виникає живий, сліпучий синтез у найприхованіших клітинах мозку. Повільним рухом, який не залежить від волі та свідомості, заплутані факти шикуються в ряди й шеренги, – й несподівано постає новий світ ідеї, такий логічний і зрозумілий, зі своїми сонцями, місяцями, плеядою циганських комет[6] і Чумацьким Шляхом.

Пузеня, що заледве сягає рівня людини кам'яного віку, вже братається з геніями людського роду.

[6] Циганські комети – вислів стосується «мандрів» комет, небесних тіл, планет, які рухаються доволі швидко.

Коли раніше Пузеняті в руку вкладали калатало, то воно міцно хапало його і здивовано приглядалося, бо рука – добра тінь – змінила свою форму. Калатало видавало звуки, й Пузеня дивувалося, що мовчазний добрий дух видобуває якісь звуки.

Коли калатало випало в нього з рук, Пузеня здивувалося, що добрий дух повернувся до своєї попередньої форми й замовкло.

Дослідження тривали нескінченно довго, розкриття великої таємниці було таким далеким…

Смокчучи власний кулак, Пузеня раз по раз витягує його з рота, уважно оглядає, бурмосить брови й поринає в зосередження.

Ухопивши предмет, Пузеня підносить його до уст, знов уважно оглядає, щораз більше наближаючись до правди, але ще не певне, немовби стривожене сміливістю своєї гіпотези.

Пузеня ще далік від остаточної правди: воно не знає, що його руки – це воно саме, але знає, що вони його слухаються, що нема потреби викликати їх заклинанням крику, що вони завжди до його послуг, постійно при ньому.

Пузеня осліплене відкриттям, купається у своїй владі, у своїй першій власності – це перший етап незалежності, визволення, сили.

«Аба, а, а, ооо», – белькоче Пузеня, скеровуючи руку то в той, то в інший бік, стежачи за нею поглядом, – уже певне, що не помиляється.

Його огортає втома після великого зусилля.

Раптом мама, усміхнена, схиляється над ним. І Пузеня голосно, щиро розсміялося. Мама промовляє до нього найніжнішими словами, і Пузеня то простягає до неї руки, то пхає їх до рота, і смокче, і сміється.

Мама виймає його руки з рота, а Пузеня злякалося за долю своєї нової власності, голосно й болісно скрикнуло, запротестувало так сильно, що мама зблідла.

Всі усміхаються Пузеняті.

Я думаю, що старий дуб, дивлячись на кумедні форми малого дубочка з дрібним листячком, усміхається до нього зеленим гіллям, а малий дубочок, певний себе, веселий у тіні батькового гілля, тихим шелестом белькоче до батька. У великому тілищі старого дуба, в його корі та коренях є вже стільки мертвих нір, у венах ста-

рого дуба, ще міцного, соки течуть повільно, вже начебто стомлені; а малий дубочок, п'ючи кров матері-землі, смокче її, споживає і зростає, зростає, зростає.

Мені здається, що кожен птах усміхається до своєї малечі, бо прихильність до майбутніх поколінь, як блакитний туман, сповнена сердечних поштовхів, оточує все, що зустрічає завтра в його маленьких, немічних і наказових порухах.

Навіть старе серйозне сонце-годувальник знайде усмішку для лісової конвалії, а лісова конвалія відповідає йому тремтінням білих пелюсток, чистими пахощами.

Пузеня відповідає усмішкою на усмішку, але не тому, що розуміє її, не тому, що знає сердечну мову усмішки, а тому, що так було сотні тисяч років, що нинішній день лагідно вітається з завтрашнім ранком, а той ласкаво йому відповідає, що цей сміх тече крізь тисячі поколінь і пов'язує в одну братерську сім'ю білі кості язичницького цвинтаря з Пузенятком, що пливтиме в повітрі, бо ця усмішка з'єднує ланки в ланцюгу поколінь.

Як перший подих є пориванням, що неминуче передує свідомому життю Пузеняти (без цього не було б життя), так і перша усмішка випереджає думку: без неї не було б думки…

До тебе усміхається мама, о Пузенятку, вона не шкодує, що кожен день твого зростання є днем її занепаду, що кожен твій подих, кожен удар серця є кроком уперед для тебе і кроком назад для неї.

Тепер Пузеня проводить свої дослідження послідовно і зі ще більшим запалом. Окремих духів воно вже знає: тепер намагається зрозуміти їхній зв'язок із собою. Пузеня придивляється до того, як батьки обідають.

Добрі духи справляють дивне священнодійство. Пузеня стежить за рухами їхніх рук, озброєних виделками й ножами, споглядає, як вони уважно й терпляче підносять їх від тарілок аж до рота. Й дивується великим здивуванням.

Три подиви є в Пузеняти. Найменший – це широко розплющені повіки й усмішка в очах. Більше здивування: губи напіврозтулені, Пузеня застигло у здивуванні й дивиться, дивиться. Найбільше здивування – це швидке дихання, неспокійні рухи рук і сповнений остраху погляд.

– Бідне Пузеня, дай йому трохи юшки, – каже батько до мами. – Він так на нас дивиться.

І в Пузенятка-дослідника намагаються силою влити юшку: кваснy, солону, гидотну. Воно відвертає голову, плюється, кривиться, відпихає рукою.

Пузеня вже давно перестало вірити в безпомильність добрих духів і необхідність їм коритися. Навпаки: щоразу з більшою підозрою приглядається, завжди пильне, завжди готове до протесту, намагається заклинанням крику керувати їхніми діями.

У добрих духів є свої дивацтва: слід уважно стежити за кожною їхньою дією, слід їх виховувати, щоб вони цілковито підлягали Пузенятиній волі.

Колись Пузеня вірило добрим тіням і з болісним докором дивилося на маму, аж доки пересвідчилося, що не варто вірити їй беззастережно.

Єдині безгрішні духи – це Пузенятині руки. Пузеня нині вже рідко, тільки у поодиноких випадках, роздряпує собі рукою ніс, і то лише тоді, коли, розгніване, втрачає на якусь мить рівновагу мислення.

Тепер Пузеня жадає: кожен предмет мусить пройти через його руки й ротик.

Батьки кажуть, що Пузеня грається.

Маленький дикун узявся до надто серйозної праці, надто мало в нього часу, аби витрачати його на ігри, надто багато довкола небезпечних таємниць, аби легковажно з ними гратися.

Коли воно лежить у ліжечку, напозір бездіяльне, то досліджує руки, щоби переконатися, чи нема в них якихось прихованих, але важливих властивостей, з'ясувати, який між ними взаємозв'язок. Воно розмовляє, наполегливо тренує голосові струни – так, як піаніст перед концертом проводить довгі й нудні репетиції.

На прогулянці Пузеня досліджує натовпи байдужих рухомих тіней. Пузеня – як людина, що вирушила в першу подорож між сонцями і планетами: вони нові та красиві, але як можна думати про розваги, коли довкола стільки таємничих справ?

Вулиця з її галасом, сад із зеленню, чужі квартири й чужі постаті – це далекі землі, незнані: їх Пузик відвідує під час своїх тривалих багатолітніх мандрів.

Втомлене Пузеня засинає й уві сні неспокійно ворушиться, бо бачить у сонному мареві фрагменти образів, які донедавна бачило наяву.

Щойно Пузеня збагнуло кілька аксіом, має чимало непідтверджених гіпотез правди і ще силу-силенну запитань, на які щойно належить відповісти.

Пузеняті показують картинки: воно дивиться й не розуміє. Але дивиться з цікавістю, як і на все, що існує, бо ж треба знати, дослідити, чим і для чого воно слугує. Воно хоче схопити картинки і запхати їх до рота.

Пузеня простягає руки і сміється до дітей. Це – добрі духи, що слугують незнаним поки цілям.

Пузеня поставили перед дзеркалом. Воно подивилося на маму, здивувалося своїм найжвавішим здивуванням і сховало обличчя їй у плечі, тікаючи від небезпеки. Пузанчик розуміє: тієї миті, коли небезпеку вже не бачиш – вона перестає існувати.

Пузеня знову глянуло в дзеркало: допитливість дослідника перемогла переляк. І тут мама припустила помилку: забрала Пузеня. Але ж Пузеня має дивитися й думати перед тим, як щось зрозуміє.

Пузеня довго грається кольоровим дерев'яним яйцем і вже вміє перекладати його з однієї руки в іншу.

Тепер уже нема потреби робити сто разів те саме відкриття, бо що раз зроблено – те вже відклалося в пам'яті.

Пузеня вивчає мову добрих духів. Коли мама одного разу щось розгнівано сказала Пузеняті, воно здивувалося найщирішим подивом:

«Це важливо, дуже важливо, дуже таємниче».

Невдовзі, замість утомливого заклинання криком і ненадійного заклинання простяганням рук, Пузеня осягне заклинання першим словом.

Невдовзі воно зрозуміє, що між рухомим м'ячем і добрим духом-мамою є суттєва різниця… Добрі духи вже давно перестали бути для нього тінями на ясному тлі.

Мама з'явилася за скляною шибкою дверей. Пузеня простягає до неї руки і вдаряється об скло.

Знову таємниця?

І вся майстерно і з такими труднощами сконструйована теорія про добрих духів та їхні властивості розпадається на дрібні скалки.

Пузеня заливається слізьми.

– Ignorabimus[7]. Ми цього не дізнаємося.

Купаючись, Пузеня зробило відкриття: крім рук, у нього є ноги – дві далекі землі.

А може, ковдра, подушка, все ліжко також є Пузеням? І знову мозольні пошуки, ґрунтовна ревізія осягнутих істин, руйнування легковажно висунутих припущень.

– Ignorabimus. Ignorabimus.

Пузеня вже стоїть на ногах.

Тріумфує.

Пузику, Пузику, з якою ж дивовижною довірою ти рухаєшся назустріч життю…

Переклад Роксоляни Свято

---

[7] Ignorabimus (*лат.*) – не дізнаємося.

НЕЩАСЛИВИЙ ТИЖДЕНЬ

(зі шкільного життя)

Вугляр не дотримав слова.

Татко дуже сердився, що мама все відкладає на останню хвилину. Мама заперечила, що таткові краще мовчати, якщо не знає, бо вугілля замовили ще в четвер. Татко відповів, що в місті, на щастя, не один вугляр. Мама сказала, що знає про це не гірше, ніж тато, але тільки цей зважує точно. – Татко на це: мамина копійчана економія у нього вже впоперек горла. Мама дуже образилася. Хай татко сам веде господарство. Татко – людина непохитна. Мама теж багато що могла би розповісти. А татко сказав: «Наша пісня гарна й нова». І вийшов.

Це сталося в неділю, а в понеділок зранку в помешканні було холодно, як у студні.

Стася вже двічі будили: спершу – мама, потім – Людвіка. Стась удає, що спить. Під ковдрою тепло, а в кімнаті холодно й темно, на вулиці холодно й брудно, а у школі…

– Пані запитує, чи Стасьо встав… Уставайте, Стасю, бо пізно… Спізнитеся до школи.

Людвіка стягує ковдру.

– Зараз.

– Зараз – то зараз. Вставайте, прошу.

Хай би Людвіка йшла собі.

Ох, як же він ненавидить цю противну кухарку, яка всюди пхає свій ніс.

– Гаразд, так і скажу пані. Лежіть собі, Стасю, лежіть.

Стасьо ненавидить Людвіку. Ненавидить за те, що має вставати, за те, що нині понеділок, а на тижні не буде якогось свята, що вчитель нині віддасть диктант, у якому Стасьо зробив дві грубі помилки, про які знає; і врешті за те, що нині на першому уроці географія, на якій його точно викличуть, бо залишилося тільки шість учнів, які відповідали по одному разу.

– Ну, що, встає? – чути голос мами з їдальні. Стасьо сідає в ліжку і під ковдрою починає ліниво вдягатися.

– Ага! – каже з переможною усмішкою Людвіка.

– Якщо Людвіка не піде, то я не вдягатимусь.

– Ой-ой-ой, які ж ми сором'язливі, якби хто знав.

«Щоб ти здохла», – думає Стасьо в мить найбільшої люті.

* * *

Сірий, похмурий, марний ранок понеділка.

Сірий, похмурий і марний, як життя цього стомільйонного натовпу, що волочиться в пошуку харчу й одежини: по колу від неділі до неділі, по колу ліниво й бездумно, по колу без щирої усмішки, без яскравих прагнень, без потужного дихання у пласких грудях, без лісового «гей-гоп», яке підхопило б і рознесло довкіллям голосне відлуння.

Неділя принесла нудьгу й розчарування, ранок понеділка прогнозує шість довгих безбарвних днів, аж доки прийде нова неділя з її нудьгою та розчаруванням. – Ех, панове-панове, ви запрягли мільйони шкільної дітвори в ярмо, і бідні дітлахи ходять по колу від неділі до неділі, й тупішають від років страждань і мовчазного безсилого протесту.

Стасьо йде з ранцем на плечах і тугою в серці, намагається робити великі кроки, аби кожен крок відповідав одній плитці тротуару; зачіпає рукою бляшані вивіски крамниць.

– Доброго здоров'я.

Обмінюються потиском рук.

– Знаєш, а я вчора був у цирку.

Вішніцькому завжди треба чимось похизуватися.

– Подумаєш. Мабуть, удень.

І Стасьо відходить убік, щоб зайти в калюжу. Вішніцький замовкає: це його неприємно зачепило.

– Та ні, якраз на вечірньому сеансі. А зрештою, яка різниця.

– А от і велика різниця. Вдень – вистави для дітей.

– Якраз і ні. Просто тоді можна взяти з собою одну дитину безкоштовно. А все решта – так само.

– Але вдень не показують левів.

– А якраз і показували левів.

– І дресувальник заходив у клітку?

– Заходив.

– Ким клянешся?

– Татом, – і дивиться Стасеві просто в очі.

– От я і підловив тебе: ти був удень.

– Нічого ти мене не підловив.

– А звідки знаєш, що він заходив у клітку?

– Знаю, звідки треба.

Йдуть поруч злі й мовчазні.

– Доброго здоров'я.

Червінського Стасьо теж не любить, бо той зубрилка й дурень.

– А знаєте, в тому диктанті я не зробив жодної помилки.

– А як ти написав слово *послєднєє*? – запитує Вішніцький.

– Тю, теж мені проблема.

А це якраз одна з тих двох грубих Стасьових помилок.

Стасьо відходить від них, іде по бордюру – по самісінькому краєчку: розставив руки й утримує рівновагу. – Поглядає скоса на своїх однокласників і думає неприязно:

«Шмаркачі».

* * *

– На місце. Досить.

Тепер Стасева черга.

Стасьо швидко ховає годинник. Три хвилини до дзвінка.

Залишилося тільки двоє учнів, які відповідали один раз, і аж четверо з тих семи, кого викликали, отримали двійки.

Прізвище останнього на «М», на «Н» нікого нема, на «О» – один, а після цього відразу «П». – Один швидкий порив думки, й він усвідомлює всю загрозу ситуації. «Швидше, дзвонику, швидше», – кричить його думка, охоплена неймовірним, тільки дітям і божевільним відомим жахом. – «Боже, змилуйся наді мною».

Вчитель поставив оцінку: спершу у своєму блокноті, потім у журналі. Проглядає список, перегортає сторінку журналу: Стасьо там перший.

– Прехнер.

Він глибоко зітхнув: «Боже милостивий, дякую Тобі». Його серце ще тривожно калатає після такого переляку, заклякло в покірній молитві.

Отож він буде відповідати в суботу: він вивчить усе на п'ять, усю велику перерву буде повторювати.

А Прехнер повільно поправляє сорочку, дуже повільно закриває книжку, покашлює.

– До дошки, – нетерпляче повторює вчитель. Той поволі встає з-за парти.

І – дзвінок.

Спершу один тихий, приглушений удар: це сторож бере дзвінок у руки. А потім – ціла хвиля голосних, потужних рятівних калатань.

Учитель махнув рукою, відклав перо, закрив щоденник і вийшов.

Клас гуде: десятки голосів. Стасьо долучається до групи, де Прехнер розповідає, що книжку навіть не розгортав і що не міг би відповісти ані слова. Видно, що він не хизується, а справді нічого не знав. І не дивно: він уже тричі відповідав. Учитель хотів його підловити, це очевидно.

Перша перерва коротка.

На уроці з релігії сусід дає Стасеві обіцяну книжку. Стасьо переглядає список розділів, тримаючи книжку під партою, спершу ніби знехотя, потім уважніше, продивляється зміст першого розділу. Врешті кладе книжку на парту, наполовину прикриває її зошитом з релігії: цікаво.

– Що читаєш? – запитує однокласник позаду. Стасьо стривожено поглядає на батька.

– Не твоя справа, дивися собі під ніс.

Година минає швидко.

До Стасевого серця закрадається неспокій. – Посланці вже повідомили, що Стручок приніс зошити, черговий кричить, щоби сідали на місця, вже педель[1] двічі стукав ключем у шибку засклених

---

[1] Педель – шкільний сторож.

дверей, щоб утихомирити клас. – Стукати ключем у шибку він навчився від інспектора: мавпує.

Урок починається.

– Кого немає в класі?

Стручок переписує оцінки зі свого записника в журнал. Учні з першої парти привстають, аби по рухах пера зрозуміти, хто скільки отримав за диктант: показують на пальцях.

– Черговий!

Обоє біжать по зошити: один – єврей, другий – католик. Стручок не дає євреєві зошити: хай там як, а це відповідальна справа.

– Це мій зошит, давай сюди!

– Зачекай. По черзі. Пшемиський!

– Давай.

Стасьо боїться заглянути. Він перегортає сторінку за сторінкою: два, три, три, два, три, два, три, три. Що буде цього разу?

Його щоки зашарілися. Серце калатає так сильно, як на географії. – На першій сторінці в нього дві дрібні помилки, одне підкреслення, третє підкреслення – хвилястою лінією, і одна з тих двох грубих помилок. Нема на що дивитися: двійка.

– Скільки?

– Відчепися!

Стасьо заплющує очі, перегортає сторінку і накриває її промокашкою. Повільно відсуває промокашку. – Нема червоного чорнила, нема, нема. Може, хоча б із двома мінусами?

І ось це горезвісне речення. Сон чи ява? Нема! Стасьо ладен кричати від радості: помилка є, вона тут, чортяка, але Стручок її не помітив. Сміливим рухом він відкриває оцінку: три з мінусом. Якби він помітив, то була би двійка. – І Стася переповнюють суперечливі відчуття: вдячності до Стручка, що той не помітив помилку, і гніву, що за одну грубу й дві дрібні помилки той поставив йому аж трійку з мінусом: а могло бути тверде три.

– Бачиш? – показує сусідові.

Сусід оцінив відкриття доброзичливим усміхом.

– А в тебе що?

– Три з плюсом.

Почали порівнювати помилки.

– Тихіше, – нагадує вчитель.

І починається перевірка диктанту: десятки правил, які вони вже повторювали десятки, якщо не сотні, разів. – Стасьо дивиться на трійку з мінусом і ні про що не думає: його нервова система виснажилася до краю. Він бездумно сидить і навіть не радіє.

– Пшемиський!

Стасьо підводиться.

– Чому? – запитує вчитель.

Стасьо благально дивиться на однокласників.

– *Прєвосходная стєпєнь*, – шепотять із усіх кутків класу.

– *Прєвосходная стєпєнь*, – повторює Стасьо.

– Що *прєвосходная стєпєнь*? – запитує вчитель, беручи перо.

– *Ять*, – підказує клас надто голосно.

– *Ять*, – повторює Стасьо.

– Слухати треба, – каже вчитель.

Учень із першої парти показує йому на пальцях два.

Стасьо і сам усе бачить: стоїть і дивиться, як учитель знаходить його прізвище в журналі, а потім повільно й задумливо виводить жирну двійку.

Грім із ясного неба…

* * *

Юзьо нетерпляче чекає на Стася: сам відчинив йому двері й, не давши зняти ранець, кричить:

– Іди сюди, я щось тобі покажу.

– Зачекай, калоші зніму.

– Та швидше! Знаєш: у цій новій крамниці до кожного зошита додають одну величезну перебивачку або шість малих, на вибір. А до чернеток дають ланцюжок.

– Який ланцюжок?

– Справжній.

– Брешеш!

Юзьо безмежно щасливий, що йому вдалося зацікавити старшого брата своїм великим відкриттям.

– Бачиш: наклейка, промокашка, шість перебивачок і лезо.

– Це лезо нічого не варте.

– Ну, і що? А перебивачки гарні?

– Так собі.

Юзьо образився на Стася: він думав, що зможе його вразити, приголомшити… Але ж він не знає, що в Стася двійка з російської.

– Обідати! Людвіко, поклич дітей.

Зося заходить у кімнату. Вона спізнилася: була в кухні, а хотіла знати, що Стасьо скаже, побачивши промокашку, шість перебивачок, наклейку і лезо, додане до одного звичайного зошита.

– То що? – запитує зацікавлено.

– Стасю, Юзю, Зосю, обідати! Скільки я маю кричати?

В мами поганий настрій. Ця ідіотка Людвіка знову віддала ключ від верхнього поверху, чудово знаючи, що в середу має бути прання. Маму це не обходить: хай тепер собі на носі сушить білизну, якщо така розумна. – Мама вже більше з нею не витримує. На гульки то їй розуму вистачає, а в роботі вона – як теля, ще й ліниве. З першого числа хай шукає собі нове місце. І татко знову спізнився, а потім знову кривитиметься. І нехай собі кривиться: маму це взагалі не обходить.

Зося наслухалася всього цього на кухні. Поганий настрій мами перекинувсь і на неї.

– Стасю, не копайся!

Стасьо випадково зачепив її ногою. Але якщо вже так, то він зумисне її копне.

– Мамо, Стасьо ко́пається.

– Посоромився б: такий дорослий хлопець, а не вміє поводитися за столом. І Стасеві спадає на думку: а що б сказала мама, якби до її поганого настрою додалася ще новина про двійку? Замість «посоромився», було б: «Стасю, ще раз її зачепиш – вилетиш з-за столу». І то яким тоном!

* * *

Отримана в понеділок двійка нагадує велику набридливу муху або чорнильну пляму на промокашці. Як муха, вона дзижчить, плутається в кожній думці, за кожної нагоди, й, наче чорнильна пляма на промокашці, розповзається й шириться, і, щоразу більша й більша, зростає впродовж цілого тижня. – Якби ж можна було відразу сказати мамі: «В мене двійка». І забути про це. Так було би краще, але ж Стасьо так не робить. І в суботу нічого не каже, ховає

щоденник, аби не зіпсувати собі неділю. Не дав щоденник: у понеділок віддасть. Але неділя вже й так зіпсута: Стасьо тепер має бути стриманішим у неділю, уже не наважиться ані про щось просити, ані вдарити Юзя або Зосю; бо знає, що завинив, і якби батьки уважніше придивилися до нього, то самі б зауважили. Він закриється в кімнаті й буде ніби вчитися: не наважується відкрито читати позичену книжку.

Отримана в понеділок двійка відбирає в нього бажання, відвагу, віру в себе, сили працювати. А навіщо вчитися, якщо й так уже двійка, і ніщо не врятує його від батьківського гніву? Навіть якби вдалося отримати четвірку, то двійка завжди її перекриє.

І Стасьо добре знає, що якщо в понеділок він отримає двійку, то однією справа ніколи не обмежиться: в такий тиждень із усім матиме більше клопотів.

А коли у вівторок учитель викликав його до дошки, Стасьо був майже певний, що отримає двійку, наперед знав, що той дасть йому саме те завдання, де буде ділення й множення дробів, і що він помилиться.

– Треба бути уважним, – каже вчитель.

Учора репетитор знову йому пояснював, що якщо чотири помножити на пів – буде два, а якщо поділити – то вісім. Була мить, коли він напружився і йому здавалося, що він починає розуміти. Але йому спало на думку, що в такому разі, замість усієї цієї плутанини, можна не ділити, а множити, і навпаки, і він сказав про це репетиторові. Репетитор розкричався, що арифметику вигадали розумніші, ніж він, і що Стасьо – лінюх, і, замість трохи подумати, він радше шукатиме можливості, щоб узагалі не думати, що арифметика – це дурниця порівняно з алгеброю, і якщо він не може зрозуміти дурнуватого множення дробів, то ліпше відразу попрощатися з гімназією.

Стасьо і сам це знає. Одного разу на перерві він став у дверях п'ятого класу і слухав, як один пояснював іншому геометрію, малюючи на дошці кола. Стасьо повернувся в свій клас і спробував намалювати коло: вийшла якась кривуля. І нічого дивного: як можна без клітинок намалювати коло, ще й так, щоб воно було рівнесеньким, бо інакше нічого не вдасться, а в колі треба намалювати ще десять різних ліній, і щоб усе точно збіглося. Стасьо вже тоді зрозумів, що ніколи не закінчить гімназію. Один лише вигляд

товстих книжок, набитих ранців убивав його відвагу. А іспит у четвертому класі, за всі чотири роки: скільки ж то одних тільки віршів назбирається? А чи він пам'ятає хоч один із тих віршів, які вивчав два роки тому?

Або ці дроби. Вчора вже була мить, коли він почав розуміти. І зараз, якби йому дали подумати, то, може, він би й розв'язав. Бо якщо в нього залишилося п'ять сьомих грошей, і це було 35 рублів, то він знає, що перед цим у нього мало бути більше. Його тільки заплутало, що в нього має вийти більше, а тут раптом треба ділити. Репетитор сам спочатку налякав його тими своїми іксами. А іксів Стасьо взагалі не розуміє.

Його не засмучує навіть ця двійка. До дзвінка залишилося сорок п'ять хвилин, і він може принаймні спокійно посидіти, знаючи, що його не викличуть. – Одна чи дві двійки – яка різниця; так чи так мама вже буде кричати, а тато читатиме проповіді:

– Я важко працюю, а ти – поганий син.

Йому все одно.

Станкевич вирішує завдання, пише, витирає, плутається, хоче уникнути двійки. – Стасьо байдуже дивиться на нього, навіть із цікавістю, навіть із якимось задоволенням: він уже пережив те, що в цього попереду.

П'ята година. Музика.

Стасьо ненавидить музику. Географію, дроби і граматику всі вчать, кого Стасьо знає: без цього не перейдеш у наступний клас. Але він нещасніший від них на цілу музику.

Татко каже, що музика – це морока, а мама – що це марнування грошей. А попри це, тричі на тиждень йому наказують тарабанити по годині з учителькою, і ще й вправлятися щодня самому. А коли він увечері закінчує уроки, то відразу чує:

– Стасю, йди пограй.

Інколи Стасеві шкода вчительку: не її провина, що вона приходить, – вона мусить; а інколи він робить їй на зло і п'ять разів поспіль грає дієз після бекара[2]. Ну, бо для чого вона постійно на нього скаржиться? В неї ж, зрештою, є ще й гімназія!

І навіщо це все, якщо музика йому взагалі не потрібна?

---

[2] Дієз та бекар – нотні знаки. Дієз позначає підвищення ноти на півтону. Знак бекар, навпаки, скасовує призначення дієзу для тієї ноти, перед якою він стоїть..

Сиди тут і грай, коли маєш дві двійки за тиждень, а завтра – контрольна. Весело, нічого не скажеш.

– Стасю, будь уважним.

– Я уважний.

– Стасю, ну, чому ти мене так мучиш?

Вчителька сказала це сумним, лагідним голосом. Стасьо здригнувся. Бідна. Стасьо ледве стримує сльози.

– Зараз ти заграєш правильно. То як, гаразд? Зіграєш?

Стасьо не відповідає.

І зіграв правильно.

* * *

«Тільки два дні минуло», – думає Стасьо, лежачи в ліжку. – Тільки два дні, а скільки всього він уже пережив на цьому тижні. А ще середа, четвер, п'ятниця, субота. Що на нього ще чекає? Завтра контрольна. Якщо він не вирішить завдання, то це вже буде двійка на наступний тиждень, бо після тижня з двома двійками знову буде тиждень із двійкою.

Боже, як же це тяжко, як страшно.

Стасьо дивиться на лампадку перед іконою і зітхає.

І чому Бог, такий всемогутній, не допоможе йому в його тяжкій долі? Якби він, Стасьо, був Богом… Але так думати – гріх, а грішити не можна напередодні контрольної… Якби ж то можна було знати, що буде завтра, або хоча б за годину. Можна б так легко стати першим учнем. Стасьо не хоче бути першим учнем. Перший учень зарозумілий, і його ніхто не любить. Але він хотів би мати трійки, щоб увесь час не боятися.

Нині він зробив п'ять завдань із репетитором. Якби ж це було якраз одне з тих завдань, то це вже була б четвірка на наступний тиждень, і вона перекрила б нинішню двійку.

Двійки бувають небезпечні й не-небезпечні: йдеться про те, щоб у чверті не виходила двійка. З російської в нього вже чотири трійки та дві двійки. Тому його ще викличуть, щоб він виправив ситуацію. Це не так і страшно, просто часом йому в голову дурниці лізуть. Із математикою справа гірша, але також іще можна виправитися.

Які ж щасливі ті учні, які взагалі не показують батькам свої щоденники: він знає двох таких. Ними ніхто не цікавиться, ніхто на

них не кричить. Або ж ті, які живуть у селі, й тільки на свята їдуть додому. – Роґальський залишився на другий рік, а вдома в нього є власний поні, й усе це його не обходить.

Тільки йому, Стасеві, отруюють життя.

Яку ж образу відчуває Стасьо до всіх тих, хто його мучить.

І чому батьки, коли в нього все гаразд, такі добрі до нього?

Мама дозволяє і читати, і дражнити Юзя, і зранку так не кричить, щоби вставав, і не змушує грати, а тато бере з собою в цирк або й кататися верхи. А коли йому не щастить – всі одразу на нього. Але ж він такий, як усі; й, за винятком перших п'яти чи шести учнів, всі решта живуть так, як і він. Коли його спитають те, що він знає, то він отримує гарну оцінку. Або якщо в учителя гарний настрій. Або коли йому вдається списати, або ще якийсь випадок.

Наприклад, якщо завтра буде одне з тих завдань, яке він нині розв'язував із учителем, то в нього буде четвірка. І хіба це буде його заслуга? Просто так складеться.

Стасьо домовиться з Ґольдштерном, щоб коли той візьметься за праве вухо, то треба помножити, а коли за ліве – то поділити. Стасьо вже ніби й розуміє, але ризикувати боїться, бо в останню мить може помилитися через переляк і поспіх.

Одного разу Стасьо отримав четвірку з географії; він знав точнісінько до певного місця, а далі – ні в зуб ногою. І коли він розповів усе, що знав, учитель посадив його на місце й поставив четвірку. А міг би отримати двійку за те саме.

Так буде найкраще: за праве вухо – помножити, за ліве – поділити. А якщо він швидко закінчить, то ніби піде з папірцем до смітника і кине йому папірець. Потім у Стася ніби впаде перо, він нахилиться і підніме цей папірець. Хоча це й небезпечно.

Дивак цей математик: інколи так стежить, що ворухнутися не дає, а інколи взагалі не дивиться, й можна робити, що завгодно. І кожному з них, якщо захоче, він завжди може поставити двійку (звісно, крім першого учня). У класі є улюбленці, і не знаю, що вже там мало би статися, але двійок він їм не поставить. А про підлабузників і тих, чиї батьки носять хабарі, нема що й казати. Павелкевич також не міг вирішити завдання, хвилин десять вже як відповідав, і от – дзвінок. А він що? «Наступного разу ще тебе спитаю». І не поставив одиницю.

А якби це був він…

Стасьо зітхає.

– Боже, великий і милостивий Боже, зроби так, щоб я завтра вирішив завдання. Бо хоча б наступного тижня не хочу мати двійки. А вчитель приносить зошити за тиждень, у середу, – пояснює він Богові шкільні порядки.

Дивний спокій огортає Стася. Очі в нього злипаються, думки плутаються, молитва переплітається з останніми стривоженими роздумами, і Стасьо засинає, повторюючи:

– Праве вухо – помножити, ліве – поділити.

* * *

Стасьо зупинився перед новою крамницею. – Завтра або сьогодні він ще купить новий зошит і подивиться ланцюжки, які дають разом із чернетками. – Може, замість ланцюжка можна взяти стругачку для олівців або доплатити і взяти кишеньковий ножик? – Так, нині він купить новий зошит і про все розпитає.

Він розглядається по вулиці: малі досі йдуть – тобто час іще є.

І раптом він згадує про контрольну на першому уроці. Треба поспішати: домовитися, узгодити, порозумітися з однокласниками. На це завжди потрібно хвилин десять або й більше. – Вирішу чи не вирішу?

«Якщо зустріну ту дівчинку в жалобі – це буде добрий знак».

Дівчинка в жалобі ходить у жіночий пансіон: він зустрічає її мало не щодня. – Стасьо відчуває до неї велику симпатію та щире співчуття, трохи поваги і дрібку заздрості. Така мала (певно, ще в підготовчому класі), а вже в жалобі.

Одного разу Стасьо, лежачи ввечері в ліжку, думав собі, що він уже трохи старший (скажімо, класі в п’ятому), що в нього нема батьків, а дівчинка в жалобі – сирота, і він її виховує. Він уже читав про щось таке у книжці для молоді. – Якби він зізнався комусь із товаришів, ті б одразу сказали, що він закохався, і почали б називати його женихом. – Стасьо навіть приятелеві нічого ніколи не розповідає, бо раптом вони посваряться або ще якась біда – і той усе вибовкає. А потім із нього сміятимуться.

Щирого приятеля у Стася нема.

«Якщо зустріну її – то виконаю завдання», – думає він і хоче її зустріти, розглядається, вповільнює ходу, щораз більше.

І з поганим передчуттям переступив поріг школи.

Вже на сходах однокласник переможно крикнув йому:

– Швидше давай. Відомо, яке буде завдання.

У класі святковий настрій.

– Ось, швидко переписуй.

Стасьо вириває листок із чернетки.

– Та швидше!

З другим дзвінком роботу завершено.

– А звідки ви знаєте, що буде саме це завдання?

Річ у тім, що вчитель вирішував із класом заданія на *четирє дєйствія*, і вони по черзі пройшли всі від триста сімнадцятого до чотириста п'ятого. Тільки одне завдання він пропустив. І, безперечно, саме це одне він і залишив для контрольної.

Кожен клас і кожен учень зокрема схильні вважати, що вчитель тільки ними й живе.

У вчителя тільки й думок, як би їх підловити, надурити, перехитрувати, дошкулити. Але й за учнями справа не постоїть. Клас і вчитель – це два ворожі табори, що борються не на життя, а на смерть. Якщо знаєш урок і хочеш відповідати – то приховуй це, часто поглядай на годинник, удавай наляканого; а якщо не знаєш – то вдавай, що хочеш відповідати, й тебе точно не викличуть.

Але треба вміти робити це професійно. Стасьо не вміє…

Математик зайшов у клас. Мить німого очікування. Тривожно калатає сорок сердець. – Учитель відмітив відсутніх, роззирається, бачить розкладені зошити, урочисті обличчя дітей і, ніби неохоче, каже:

– А, так, контрольна.

Роззирнувся довкола свого столу. – Черговий підхопився, щоб за першим знаком роздати *задачнік*. – Але, о, горе, вчитель виймає з кишені жилета якийсь шматок паперу, щось написав, зробив нотатку – й почав диктувати завдання з голови.

Обдурив. – Усе було наперед продумано ще багато днів перед контрольною. Він зумисне тоді пропустив одне завдання. Ніхто й на мить не сумнівається, що саме так усе і є. Стасьо пише, наче уві сні. Він забув попросити Ґольдштерна, щоб той узявся за вухо, дівчинку в жалобі не зустрів, – усе пропало…

Завдання важке, а може, й не важке, але клас, обдурений у своїх сподіваннях, покірно складає зброю. Поразка замість очікуваної перемоги, фіаско замість тріумфу.

Стасьо бачить довкола стурбовані обличчя. За винятком трьох-чотирьох безстрашних, решта безпорадно гризе свої пера, насуплює брови, стривожено шепоче.

– Не розмовляти!

Стасьо не наважується навіть перечитати завдання, він не може зібрати докупи розпорошені думки, над якими панує одна: «Обдурив».

Повітря в класі стає важким від випарів вологого взуття. Хвилини плентаються з нещадною млявістю.

– Залишилося двадцять хвилин, – каже вчитель.

Хтось водить сухим пером, щоби не привертати увагу вчителя, сподіваючись, що в останню мить вдасться в когось списати; інші хаотично пишуть, знову й знову перекреслюючи і починаючи спочатку, все швидше й бездумніше; ще хтось творить якісь неймовірні комбінації, з дивовижною впертістю розписуючи ряди чисел, не звертаючи увагу на очевидні помилки, – аби лиш дійти до останньої дії.

Стасьо не належить до жодної з цих трьох груп. Він виконав три дії, і на четвертій в нього вийшло, що полководець у другій битві втратив сімнадцять цілих і п'ять дев'ятих солдата. Тож він перекреслив останню дію і чекав. Незворушно дивиться на перо сусіда й похмуре обличчя Ґольдштерна і вже з цілковитою покорою чекає на дзвінок.

– Усе, досить, здавайте!

Хтось відтягує зі здаванням зошита. Стасьо прикладає промокашку, хоча сторінка давно висохла.

Троє вирішили завдання, двоє дійшли до половини. – Стасьо наважується розповісти вдома, що не вирішив завдання, аби завчасно попередити про двійку, яка буде наступного тижня.

* * *

– Наш Стасьо, пане вчителю, не вирішив завдання.

В репетитора стурбований вираз обличчя. Стасьо страшенно не любить, коли мама робить зауваження репетитору. Бо в чому його провина?

– Тільки троє вирішило, – несміливо втручається він.

– Ти завжди рівняєшся на неуків і лінюхів, – каже мама. – Якщо троє вирішило, ти міг бути четвертим.

– А що я зроблю, якщо воно таке складне, – починає Стасьо, але згадує про дві двійки й замовкає.

– Але ж, пані, ми зі Стасем учора вирішували завдання, – каже репетитор, покусуючи верхню губу.

– Вчора – це замало, з ним треба щодня вирішувати завдання.

Розгнівана, мама виходить.

Важка мить мовчання.

– Ну, і що там за завдання було? – запитує репетитор.

Стасьо не пам'ятає. – Деякі учні вже відразу на перерві почали сперечатися, хто правильно зробив і як треба було робити (знову вирішували його на дошці й переписували на папірці). – І що їм із того, якщо й так усе пропало?

«Цікаво, чи старого індіанця зловили і вбили, чи йому вдалося втекти?»: перед репетитором Стасьо читав. Якби мама дізналася!

– Як це так? Ти годину сидів над завданням і нічого не пам'ятаєш?

«Ішов би він уже звідси», – думає собі Стасьо, раптом згадуючи, що нині середа, й зараз прийде німкеня.

– Дай *задачнік*.

– Завтра нема математики, – захищається Стасьо.

– Тебе ніхто не питає. Давай сюди *задачник*.

І Стасьо відчув раптовий приступ відчайдушного гніву.

– Ви просто поясніть мені, коли множити, а коли ділити, тільки без іксів.

І за кілька хвилин він уже все розуміє, швидко вирішує чотири завдання, згадує сьогоднішню контрольну і сам дивується, переконавшись, що вона проста.

– А не легше було вчора бути уважнішим? – із докором запитує вчитель.

Стасьо сам знає, що легше; але чому тільки троє вирішило?

Після уроку він бере щоденник і записує уроки на весь тиждень.

Четвер: Німецька. Переклад § 23. Каліграфія, у класі. – Російська: Оповідання § 49. – Релігія: § 58. – Співи: у класі.

І що тут вчити?

Він уже вирішив сьогодні не читати, а тільки вчитися. Але якщо нема що вчити?

І він вийняв свого індіанця з шухляди.

На німецькій він був нестерпним. Учителька вже хотіла кликати батьків. – Боже, і що б це було?..

* * *

Учням старших класів цікаво, звідки в гімназії завжди знають, коли має приїхати перевірка: інспектор шкіл, помічник керівника відділу освіти або й сам керівник.

А вони знають.

Школа тоді набуває незвичного вигляду.

Чергові молодших класів отримують права диктаторів. Боронь Боже, черговий поскаржиться, що хтось не хоче підняти папірчик, написав щось на дошці або просто «шумить». – Педелі урочисто ходять коридорами, як така собі посилена охорона. В повітрі атмосфера напруги, наче в очікуванні нападу чи облоги, або військових судів.

Малі стримано радіють; для них це розвага в нестерпно нудному, одноманітному житті, щось середнє між шкільним концертом і переїздом. Два ворожі табори, учні та вчителі старших класів, на певний час об'єднуються для поборення спільного, сильнішого, ворога. Вся школа тепер живе однією думкою, однією емоцією, яку можна звести до єдиного слова:

– Влада!

Навіть ті, хто міг би не перейматися, відчувають легкий трем: а раптом… а раптом потраплять у неласку. Що тоді?

Усі при краватках? Усі мають пояси? Ґудзиків ні в кого не бракує? – Якщо в когось є якась «стороння» книжка[3] – віддайте. – Хто вивчив урок? – Повторити хронологію!

Стукіт коліс по вуличній бруківці.

Їде – не їде – їде. Не їде.

Голови повертаються в бік вікна.

---

[3] «Постороння» книжка. Тут – книжка поза програмою, чи то не дозволена шкільними правилами, чи то заборонена цензурою. До другої категорії належали польська література та історія Польщі, еміґраційні або галицькі видання, російські та польські соціалістичні брошури тощо.

– Обережно, не виглядайте, – каже вчитель незвично лагідним голосом.

– Так. Ось уже й він.

Ось уже, мабуть, шкільний сторож, у новій лівреї з блискучими ґудзиками, старий *ніколаєвський* ветеран[4], відчиняє йому двері. – Ось уже, мабуть, його зустрічає директор: подає руку.

Шум.

Іде коридором. Зайшов у п'ятий клас.

Учитель каліграфії попересаджував учнів.

Навіщо він це зробив – цього він, мабуть, і сам не зміг би пояснити. За перші парти він посадив тих, у кого були нові сорочки й чисті комірці. Піддався загальному настроєві: хай навіть у цьому все має взірцевий вигляд.

І Стасьо опинився за першою партою.

Іде. – Був у п'ятому класі на російській, у восьмому на історії, в третьому – на математиці, і нарешті зайшов у клас Стася під час каліграфії.

– Каліграфія?

Замість відповіді – низький уклін.

– Сідайте, – звернувся він до хлопців. – Не зважайте. – Подав руку вчителю.

«Боже ти мій, скільки орденів», – подумав Стасьо.

– Раз, дваaa – рааaз, двaaaa, – рахує перший учень, а клас у такт пише.

– Провітрюєте на перервах?

Цим запитанням керівник відділу освіти розпочинає свої відвідини кожного класу. У згоді з принципом: mens sana in corpore sano[5].

– Рааaз, дваaa, – рахує, може, трохи заголосно, перший учень. Було вирішено, що рахувати буде перший або другий учень. Керівник нахилився над зошитом Стася.

---

[4] Старий *ніколаєвський* ветеран – солдат армії Миколи I, російського царя 1825–1855 рр.; після розгрому Листопадового повстання цар приєднав Польщу до Російської імперії, внаслідок чого було сформовано спільну армію військ Королівства Польського та Російської імперії, а жителі Королівства мали відбувати обов'язкову службу в царській армії.

[5] Mens sana in corpore sano (*лат.*): «У здоровому тілі – здоровий дух».

– Встань, – наказав.

Стасьо встав.

– Ти неправильно тримаєш перо. Ось як треба тримати перо під час писання. – Вам, пане вчителю, слід пильно стежити за тим, щоб учні правильно тримали пера.

Це мало бути останнє зауваження, після якого цей вельможний пан хотів покинути шкільну будівлю, аби встигнути додому до першої на трапезу.

– Я, власне, тому й саджу його за першу парту, що він погано тримає перо, – відказує каліграф.

Це було лише покірне виправдання, але влада сприйняла його за зухвальство. Відповідь можна було зрозуміти так: «Я сумлінно працюю над довіреними моїй опіці дітьми». Або й так: «Я і без Ваших зауважень знаю, як слід тримати перо». – Слухати й не мудрувати: вчитель зневажив цей принцип і поніс заслужену кару.

Щоки керівника покрив легкий рум'янець, і він вказав пальцем на другу й третю парти. Жорстко мовив:

– Ці не сидять за першою партою, а пальці тримають криво.

І, глянувши на годинник, вийшов, не прощаючись. «Суворий» – «огидно» – *«строґоє»* – *«отвратітєльно»*. – Стасьо відчув провісників бурі над своєю головою.

Стукіт коліс засвідчив, що влада поїхала.

– Осел, – гаркнув учитель. – Дурень! І він ще пхається за першу парту!

– Але ж ви самі мене пересадили, – каже Стасьо.

– Мовчати! Від сьогодні на моїх уроках завжди будеш за останньою партою. Я тобі ще пригадаю. Геть!

– Руки всім повідриваю, – звернувся він уже до всього класу. – Худоба!

Стасьо взяв зошит і ручку й пішов за останню парту.

Стасьо, як і весь клас, ставиться до вчителя каліграфії з погордою. Він викладає тільки до третього класу, залишити на другий рік не може; але оце «я тобі ще пригадаю»... А якщо він розкаже директору, що тоді? – І в рядочку «Пшемиський» учитель поставив чотири товсті одиниці: за урок, за завдання, за неуважність і поведінку.

Однокласники співчутливо дивляться на Стася: те, що сталося з ним, могло трапитися з кожним.

– Бідний Пшемиський.

Під час перерви про нього розмовляли в учітєльской: вся гімназія. Всі дізнаються – і мститимуть.

«Який же страшний, страшний, страшний тиждень», – думає Стасьо.

– Підемо разом, гаразд? – пропонує Ковальський.

– Мені байдуже, – відповідає Стасьо.

Ковальський не ображається на Стасеву відповідь... Він знає, що Пшемиський із ним товаришує, але злий, бо має, через що.

– Давай, закрию тобі ранець, – відказує він лагідно.

Його лагідність роззброює Стася.

Разом вони виходять на вулицю.

Ковальський буде його розважати, і Стасьо розвіється, забуде.

– Подумаєш, велика справа: каліграфія.

До них причепився Маліновський. Його прогнали, але Маліновський не має гідності й нав’язливо їх переслідує.

– Відчепися.

– Що, забориниш мені ходити по вулиці?

Вони вповільнюють ходу – Маліновський за ними.

– Ну, давай, лазь за нами. Хвіст! Собака. До мене! На-на!

Маліновський знає, що так вони хочуть його позбутися, тому вирішує ще більше їх роздратувати.

– Перейдемо на інший бік? – пропонує Ковальський.

– Добре-добре! Я завтра черговий, то ще помщуся, – кричить їм услід Маліновський.

– Давай, мстися!

Якусь мить вони йдуть мовчки. Як би так почати, щоб не зачепити приятеля?

– Пшемиський, слухай, він же нічого не може тобі зробити, чого ти боїшся?

– Та не боюсь я, просто він тепер постійно буде чіплятися.

– А я тобі кажу, що за тиждень він уже про все забуде.

– Аякже, забуде, якщо я буду сидіти за останньою партою.

– А ти не сідай. А як він щось тобі скаже, то ти йому скажи, що ти блізорукій, – і всі справи.

– Він уже, напевно, на мене доніс.

– А я тобі кажу, що не доніс. Дьоріка[6] він і сам боїться.

---

[6] Дьорік (учнівський сленґ) – директор.

– Ну, то для чого він тоді поставив мені чотири одиниці?

– Так от і попроси його, щоб закреслив.

Стасьо не відповідає. Бо якраз навпроти йде дівчинка в жалобі. Вона завжди йде по той бік вулиці, а якраз сьогодні – по цей. Щось розповідає товаришці, й обоє сміються. – Може, в неї тільки бабця померла, бо як би вона інакше могла сміятися? Гляне на Стася? Гляне чи не гляне? – Глянула. – Потім щось сказала товаришці, певно, про нього, бо обоє озирнулися й почали сміятися. Може, дізналася, що він плакав? Хоча він, власне кажучи, не плакав, тільки в очах у нього стояли сльози, але від цього очі не спухають.

– Що? – запитує Стасьо.

– Попроси його, щоб він закреслив.

– Не буду я його ні про що просити.

– А що тобі втрачати?

– Та не хочу я. Подумай, яка він свинюка. Спочатку сам мене посадив, цьому сказав, що навмисне, а потім на мене визвірився. Можна подумати, це я його просив.

Стасьо заспокоюється під впливом розмови.

– А та велика зірка, яка була біля орденів, – це також орден? – запитує він приятеля.

– Мабуть, орден.

– А коли він приходить у гімназію, то має бути при всіх своїх орденах?

– Нууу, мабуть, ні. Напевно, просто так, похизуватися.

– А може, його змушують?

– А хто йому може наказувати?

І справді, хто йому може наказувати? Йому, якого навіть директор боїться?

– А чому він зайшов до нас сам, а не з директором?

– Дьорік хотів зайти, а той не хотів, бо в дьоріка якраз був урок у п’ятому класі.

– А ти звідки знаєш?

– В гардеробі один учень розповідав… А знаєш, це краще, що дьоріка не було.

– Ясно, що краще. Він і йому би щось сказав.

Вони прощаються на розі вулиці й розходяться.

Стасьо заходить у нову крамницю по зошит.

– Покажіть мені, будь ласка, ті ланцюжки, які йдуть разом із чернеткою.

– Ось, пане. Красиві, правда? Ви можете їх потягнути, якщо хочете: не порвуться, такі вони міцні.

Стасьо не любить, коли до нього звертаються на «ви», бо йому здається, що з нього кплять.

Він бере зошит і виходить.

І для чого йому цей ланцюжок? Не буде ж він носити годинник на двох ланцюжках…

* * *

Мама вдягнула нову сукню, яку кравчиня мамі зіпсувала, аж довелося двічі її переробляти. Кравчиня, до того ж, була неввічливою. Більше мама не буде в неї шити, й нікому її не радитиме.

Мама з татком збираються на концерт, на який уже не було квитків, і таткові ледве вдалося придбати два в перекупника. Тітка хотіла, щоб і їй купили, але не було. Тітка страшенно сердита, але це не татків обов'язок – купувати квитки всім поспіль.

Людвіці доручили стежити, щоб Стасьо позаймався на фортепіано і щоб найпізніше о десятій діти пішли спати. Якщо вчителька музики скаже, що Стасьо знову не міг зіграти нову п'єску, то розмова з мамою буде коротка. – Дітям не можна кричати і малювати на підлозі; щоб лампа не курила; Стасеві не можна дражнити Юзя; а якщо Зося візьме щось у ванній кімнаті – то дістане по дупі. – Нікому не можна відчиняти двері навіть на ланцюжок, а Людвіка щоб і на крок не виходила з помешкання. – Стасю, ти вже вивчив уроки?

Мама й татко йдуть на весь вечір: це величезне свято для дітей. Ніхто не заважає гратися, інколи й Людвіка долучається до гри або розповідає казки. Юзьо й Зося зацікавлено й навіть захоплено слухають казки, а Стасеві ніби й байдуже, проте й він любить слухати. А найважливіше: вони самі й можуть робити, що їм заманеться.

Мама вдягнула рукавички, а татка нема. – Діти вже закінчують вечеряти.

Зося наштрикнула на виделку шкоринку від хліба й витирає тарілку від решток масла й залишків м'яса.

– Поглянь, я зробила з хліба щітку.

«Дурепа», – думає Стасьо.

Юзьо також зробив щітку з виделки та хліба.

– О, вже мавпуєш, – каже Зося. Мамі й дітям терпець уривається. «Хай би вони вже нарешті пішли», – думає Стасьо. Скрегіт ключа. Татко прийшов.

– Тільки нікому не відчиняйте. І лампа щоб не курила. І щоб Людвіка нікуди не виходила. – Будьте чемні.

Діти залишилися самі. Вони не знають, чому, але нині якось не так радісно, як завжди. Тільки Стасьо знає, але він не скаже. – Нинішня історія з каліграфом, плюс дві двійки. Нерозв'язану задачу Стасьо не рахує, бо ж він уже сказав мамі, що не розв'язав.

Юзьо перемальовує картинку з «Przyjaciela»[7]. Стасьо читає кримінальну хроніку в газеті: це добре для звичайного вечора, але не тоді, коли мами нема. Зося хоче покликати до гри.

– А знаєте, що коли зайдеш у льох, то можна вдень побачити зорі?

– Так-так, – іронічно зауважує Юзьо.

– Не «так-так», а вчителька казала.

– У твоєї вчительки замість голови дірка від бублика.

– Щоб ти колись знав стільки, скільки вона знає.

– Баби взагалі мало що знають, – каже Юзьо, до якого перейшов сумний настрій Стася.

– А наша матуся також баба, то матуся також нічого не знає?

– Ну, добре… добре…

Розмова не клеїться, але Зося не здається.

– А якщо дивитися на блискавку, то можна осліпнути.

– І це тобі теж учителька розповіла? – запитує Стасьо, який уже закінчив газетну хроніку.

– Ні, це я і без неї знала.

До кімнати заходить Людвіка.

– Стасю, пані казала, щоб ви грали… Тому кидайте газету, бо нічого мудрого ви там не знайдете.

– Якщо ви не вмієте читати, то не можете знати, мудра газета чи дурна.

– Не вмію, бо ніхто мене не вчив, – огризається Людвіка.

---

[7] «Przyjaciel» (Повна назва: «Przyjaciel Dzieci. Pismo tygodniowe, nauce i rozrywce młodzieży poświęcone» – «Друг дитини. Тижневик, присвячений навчанню та розвагам молоді»). Часопис, який видавали у Варшаві 1861–1914 рр. Редактори: Владислав Людвік Анчиц, Як Сківський.

І Стасьо шкодує, що так сказав. – Людвіка розповідала їм одного разу, коли мами не було, як її лупцювала мачуха, як згодом хотіла видати заміж за старого, як вона з дому втекла. І Стасьо дав собі слово, що буде до неї добрим; він навіть почав учити її літер. – Але для чого вона завжди чіпляється?

І цього разу хотів сказати, щоб вона сіла, а він прочитає про злочин в районі Воля, потім Людвіка б розповіла ще про якийсь злочин, і так би почався приємний вечір. – Але: дві двійки, керівник відділу освіти…

– Віддайте газету, Стасю.

– Відпустіть, Людвіко, бо порву. Пустіть же.

– Ну, й нехай, не буду я з вами битися.

В Людвіки свій потаємний інтерес: вона хоче, щоб кожен із дітей зробив щось таке, що змусить їх потім мовчати; а сама вона тоді вислизнула б на півгодини до пральні, де вечорами буває так весело.

– Нічого не чіпайте!

– А от і чіпатиму.

– А я кажу, що не чіпатимеш.

Зося відважно заходить у темну спальню й виносить звідти флакон із парфумами.

– Мама про все дізнається.

– Ну, й нехай.

Юзьо – золота дитина. Зараз Людвіка спокійна: ніхто з дітей ані словом не обмовиться. Тепер вона може вільно піти й на годину.

Стасьо відклав газету, зіперся і дивиться на Юзя:

«Мамин синочок», – ревниво думає про нього. – «Брата треба любити. А чи я його люблю?»

Може, зіграємо в щось? – нарешті запитує Зося.

Юзьо запитально дивиться на Стася.

Стасьо виймає з шафи том Словацького, бо Сенкевича мама вже давно сховала під замок.

Стасьо не любить віршів.

«Батько зачумлених»[8]: це, напевно, щось цікаве.

---

[8] «Батько зачумлених» («Ojciec zadżumionych») – поема Юліуша Словацького, написана 1838 року. Цей текст – монолог араба, в якого померла дружина й семеро дітей.

Зося дивиться на годинник. Уже минуло півгодини – й нічого: «Я розповім мамі, що ти витягував книжку». «А я розкажу їй, що ти брала парфуми».

Юзьо лягає на канапу.

Стасьо читає, читає зі щораз більшим інтересом. І раптом йому спадає дивна думка: той батько зачумлених схожий на Стася. І на долю батька зачумлених, і на Стасеву долю випадає ціла низка нещасть, яким кінця-краю не видно. – Нещасливий тиждень іще не скінчився, ще два дні. Хто знає, що там далі буде? Може, його виженуть або ще щось? – У того діти вмирали, а в нього – двійка за двійкою. – І за що це все, за що? Що поганого зробив той батько, що в нього діти вмирали? – Бідолаха! – У Стася сльози на очах. Юзьо сидить у фотелі й дивиться на світло лампи. Зося гнівно дивиться на Стася: це через нього весь вечір зіпсутий: який ґедзь його нині вкусив? Викапаний таточко…

Нікого з дорослих нема, а вдома так тихо. Чому нині так сумно, хоч мами й нема?

І прикро вже не тільки Стасеві, а й Зосі з Юзьом. Це історія марить похмурим сном, у якому злий дух, зла сила залягла біля вхідної брами школи (сила зла, бо не терпить дитячого сміху, бо коли почує такий веселий і безтурботний дитячий сміх, очі в неї наливаються кров'ю, вона ліниво повертає голову в бік дверей і гарчить, і сполохує сміх).

Бідні, безпорадні. Де ж молитва за ваше щастя вбоге? Де поміч? – Сумні ваші здивовані очі. – Може, станеться диво, і лицар зі стома головами, зі стома чорними руками, жилавий і горбатий, і вкритий шрамами від бойової праці, вибоере для всіх, і для вас краще завтра?

Похмурим сном марить історія.

* * *

– Зачекай, буде тобі за вчорашнє, – погрожує Маліновський.

Нині Маліновський чергує. – Стасьо згадує вчорашню сварку, й неспокій закрадається до його серця. – Маліновський і без того свинюка й підлабузник, а тепер іще це…

Після другого дзвінка хтось свиснув.

– Пшемиський, чого ти свистиш? – на повен голос проревів Маліновський, знаючи, що педель ходить коридором.

– Не бреши, це не я свищу, – захищається Стасьо, хоч і знає, що як черговий скаже педелю, той, напевне, йому повірить. Стасьо розуміє безвихідність свого становища. Його охоплює безсилий гнів.

У класі хтось удруге свиснув.

– Пшемиський, знову ти? – верещить Маліновський і записує Стася на папірець.

Але педель не чув: Стасьо врятований. Стасьо ще покаже цій свинюці, що він його не боїться.

– Давай, записуй собі, – і цього разу сам свиснув. На порозі з'явився інспектор.

– Хто свистів?

– Пшемиський, – і подав йому листок.

– Залишаєшся на дві години після уроків.

Інспектор бере листок від Маліновського і йде до п'ятого класу на урок.

– Ну, навіщо ти з ним задираєшся?

– Дивися собі під ніс.

Ну, й щастить цьому Пшемиському, оце так! У Стася година на роздуми. Інспектор запише його до штрафників[9] уже на великій перерві. – Просити чи не просити?

– Та піди попроси, – намовляють його товариші. – Скажи, що весь клас бачив.

– Чекай-чекай, буду я черговим, – каже один, – Маліновський за тебе поплатиться.

– Свинюка, підлабузник, плазун.

Стасьо чекає під дверима п'ятого класу. Інспектор ніколи не виходить одразу після дзвоника, тільки через п'ять хвилин. – Біля Стася напоготові всі його прихильники: це – свідки; трохи віддалік – решта класу.

– Що тут за зборище? – запитує інспектор у дверях.

– Та йди, – підштовхують його товариші.

– Пане вчителю… – починає Стасьо.

---

[9] Штрафники – ті, кого вписали в журнал учнівських покарань.

Він розкаже йому все: від самісінького початку, все, як на сповіді, починаючи з понеділка. І той йому вибачить. Має вибачити. Повинен його пробачити.

– Розійдіться! – Листок Маліновського інспектор тримає в руці.

– Пане вчителю… я…

Інспектор не чує: він іде коридором. На сходах їх розділяє натовп. Стасьо вперто продирається крізь нього. Він розкаже йому все від самісінького початку, все йому розкаже, починаючи від понеділка. Він вибачить, напевно, вибачить і не запише його у штрафний список. На порозі учітєльской він перепиняє його.

– Пане інспекторе…

– А, знаю, знаю…

– Пане інспекторе…

– Ти більше не будеш, так?

– Більше не буду.

– Не будеш – це дуже добре, а сьогодні посидиш дві години. Зрозумів?

І пішов.

– Ну, що?

– Пішли ви всі! Ідіть під три чорти!

Стасьо повертається у клас і вибухає раптовим плачем.

– Пшемиський, вийди з класу, – кричить десь далеко Маліновський. Стасьо не відповідає. Маліновський не наважується вдруге повторити свої слова.

Входить класний керівник. Усі вийшли? Вікна відчинили?

– А це що? Ааа, Пшемиський. – Так-так, біда: вчора три одиниці, нині – покарання.

І за ці кілька байдужих слів Стасьо такий йому вдячний, як за найщедріший дарунок; він уже не сердиться на нього за двійку, отриману в понеділок. – Він дозволив йому залишитись у класі, не кричав, не вигнав.

* * *

Німець, ставлячи Стасеві оцінку, сумно похитав головою, прицмокнув губами, поглянув на його заплакані очі й поставив четвірку з плюсом. – Стасьо тільки на трійку заслужив, та й ту, мабуть, із мінусом.

– У тебе чотири.

– Ну, й нехай.

Стася вже ніщо не тішить: усе й так уже пропало.

Школа спорожніла. Так глухо, порожньо, страшно. Стільки парт, мапи на стінах, і тільки один Стасьо. А там, за вікном, на вулиці, все по-старому, ніби нічого й не сталося. Люди собі ходять, наче все, як завжди. Трамвай собі їздить, хлопець продає газети, няня веде двох дітей, пан із піднятим коміром, двоє студентів, жінка з дитиною. Які ж усі вони щасливі. Тільки він сам-самісінький на цілому світі.

Інспектор, напевно, пішов уже на обід і про нього навіть не згадає. А що йому до Стася? Кому яке до нього діло? Одне-єдине слово: «Прощаю». Або: «Запам'ятай, це вже востаннє». І чому він цього не сказав?

І навіщо він задирався з Маліновським? Це правда, що Маліновський поклявся, що не пробачить йому, але ж клятва зі злості не рахується. Це ж невеликий гріх. Людвіка дуже побожна, і скільки разів вона присягалася, що розповість мамі, а потім не робила цього.

Ох, як же йому остогидло життя, як же він хоче померти. Не хворіти, не мучитися, а просто взяти собі та й померти.

Стасьо спирається на лікоть, непорушно дивиться в кут і думає про те, як би він хотів померти.

Скажімо, та мала в жалобі потрапила під колісницю. Стасьо кидається, щоб її врятувати. Він хапає коня за вуздечку, той стає дибки, але Стасьо не відпускає. Тоді кінь падає на бік, і Стасьо вдаряється головою об ліхтар. А потім кінь добиває його копитом. – Його труп заносять у гімназію. Про нього пишуть у всіх газетах, називають молодим героєм. На його похороні вся гімназія: і директор, й інспектор, і всі учні. Ну, й мама, й тато, і та, якій він урятував життя.

Але Стасеві жаль своєї молодості.

Ні, кінь його не вбиває, а тільки тяжко ранить. Стасьо дуже довго хворіє, майже до самого Різдва. А за два дні до свят він приходить до школи: блідий, з перев'язаною головою. Приходить, щоби виправити оцінки. І в другій чверті в нього вже немає жодної двійки, бо його всі слухають. – Маліновський приходить просити вибачення, й Стасьо йому прощає.

Різдво, свята, ялинка. Як же все це далеко. – Чотири тижні. – Й коли вже все це закінчиться?

А що мама скаже, коли побачить щоденник?

«Підеш учитися на шевця. З тобою не можна, як із нормальною людиною. І якщо побачу тебе з якоюсь книжкою – руки повідкручую. Вчися!» – батогом свистітимуть слова.

Врешті за кілька днів Стасьо проситиме вибачення. Йому скажуть холодно й діловито:

– Добре-добре, побачимо.

А не зроблене завдання, і якщо наступного тижня йому щось піде не так, – це знову дві двійки.

Ні, тільки смерть може його врятувати. Смерть, і більше нічого…

Стасьо повернувся додому голодний і виснажений безцільною внутрішньою боротьбою, двогодинною гарячковою працею думок на самоті.

Успіхи за успіхами, Стасику: вчора завдання, нині – покарання.

Завдання не вчора, а позавчора.

Стасьо хоче, щоб мама його вдарила. Хай б'є, хай усі з нього знущаються. Він зумисне так відповідатиме.

– Завдання позавчора, а покарання також позавчора?

– Він несправедливо мене покарав.

– Знаю я, знаю: в тебе щоразу сто виправдань.

– Нема в мене виправдань.

Але, як мама не знає, то хай мовчить.

Стасьо відставив ложку, кинувся на своє ліжко й аж до приходу репетитора лежав і плакав. Це вже не був спазматичний плач ображеної гідності, безсилого гніву й бунту, плач, який викликав співчуття класного керівника, що той аж не вигнав його з класу на перерві. Тепер це був плач у відповідь і плач від великої кривди, гіркий плач людини, що розчарувалася навіть у найближчих, уже останніх.

І мама зрозуміла: саме серце підказало їй цього разу: «А може, і справді це було несправедливо? Стасьо ж не схильний брехати. Лікар казав, що в нього анемія. Стасьо не торкнувся обіду і приніс зі школи сніданок. Іще розхворіється, й буде тільки гірше. Стасьо ще жодного разу не залишався на другий рік».

Після уроку з репетитором Стасьо з'їв обід, не мав уроку з німкенею, а ввечері, вже в ліжку, отримав великий шоколадний батончик.

* * *

Бідна мама, яка ж вона добра. Стасьо був невихованим, а вона дозволила йому відмінити урок із німкенею і дала шоколадний батончик. Бідна мама! Мама також нещаслива, бо життя не дарує їй радості: сидить цілими днями вдома, як проклята, татко її не розуміє і не йде на компроміси, і навіть коли мама купить красиву тканину на сукню – й ту кравчиня зіпсує.

А татко хіба щасливий? Також ні: мучиться, працює, з грошима зараз важко, а як підуть у театр або ще кудись – мама влаштує сцену й зіпсує настрій.

А Стасьо, замість добре вчитися, отруює їм миті щастя і зводить у могилу.

Так-так. У всьому винен Стасьо, бо він лінивий, не хоче вчитися.

Завтра субота, завтра, напевно, його викличуть на географії (вже в понеділок він мав відповідати), а чи він щось знає? Це правда, що можна все вивчити навіть на великій перерві, бо завдань мало, і всі прості, але хіба не краще сьогодні повчитися, а завтра тільки повторити? Він дві години відбував покарання у школі; він міг познаходити на мапі головні міста Азії (адже саме їх треба знати), і чому він цього не зробив, хоча мапи висіли на стіні? Він використав це покарання і плач, тільки щоби не вчитися.

Але на цьому все: Стасьо візьме себе в руки.

«Присягаюся Богом, що буду вчитися», – постановив собі Стасьо. Поклянуся, і то вже так, що муситиму вчитися, інакше вчиню страшний гріх.

Отож він клякне в ліжку й урочисто повторить свою присягу: «Як же я люблю Тебе, о наш Отче й Пане, як же я люблю Тебе, Пресвята Трійце! Обіцяю від завтра вчитися. Читати буду тільки в неділю… А якщо вже зовсім мало зададуть, – завбачливо додає він, – то повторю все, чого добре не знаю, але що треба знати».

Стасеві аж трохи лячно стало, що ось так, за одним разом, він спалив за собою всі мости, але тим дужче вірить він у силу своєї присяги.

Щодня по шість сторінок географії, по три параграфи німецької зі словами і – мало того! – з артиклями, щоб знати, де там der, де – die, а де – das[10], по одній частині мови й по десять завдань.

Триста завдань за місяць!

Стасьо почувається витязем. Тільки місяць витримати.

І він витримає. Тепер уже мусить, бо зв'язаний присягою.

Якби ж уже було завтра, якби ж можна було посеред ночі встати з ліжка і зробити перші десять завдань (або відразу двадцять, на два дні наперед).

І Стасьо так легко, мирно, так спокійно засинає. А зранку так швидко й охоче зривається з ліжка, на десять хвилин раніше, ніж завжди, виходить із дому, так весело минають три перші уроки, й так радісно грає він у квача на перерві.

Навіть на географії він анітрохи не боїться.

Нині він розв'яже з репетитором десять завдань, перші параграфи з німецької легкі, существітєльноє він майже напам'ять знає, на понеділок задали мало уроків, усе це він розв'яже годинки за дві, а ввечері буде вільний.

І завтра так само, і післязавтра.

Навіть щоденник його не лякає. Він дасть урочисте слово, що виправиться, скаже, що присягнувся, і мама має йому повірити.

До дзвінка залишилося п'ять хвилин. Стасьо складає книжки, закриває ранець і вже навіть трохи витягнув його з-під парти.

– Пшемиський!

Стасьо не вірить. Як же це? З понеділка він мав почати у школі нове життя, сповнене звитяг і перемог: нове й нічим не схоже на старе – ось-ось… ось уже за п'ять хвилин мав скінчитися цей старий проклятущий тиждень (навіть книжку вже сховано!) – й на тобі…

– Пшемиський.

Стасьо не пам'ятає головного міста в Тибеті. Звісно, він скаже назвати йому головні міста китайських провінцій. Стасьо одурений, опечалений.

– Головне місто Персії? – запитує вчитель, дивлячись на годинник.

---

[10] Der, die, das – означені артиклі в німецькій мові (відповідно, чоловічого, жіночого та середнього родів).

Про Персію Стасьо знає, але потім він спитає його про Китай, а він забув, як називається місто, в якому живе далай-лама.

– Я чекаю, – каже вчитель.

І Стасьо чекає. Дивна змора охопила його думки. Може, дзвінок? І чому він його викликав?

– Тегеран, – підказує перша парта.

Здоровий глузд підказує говорити хоч би що. Вчитель вже навіть свій журнал сховав: і так одиницю не поставить.

– Тегеран, – кричить увесь клас.

– Ну, то що? – запитує вчитель, вдаючи, що не чує підказок.

Стасьо мовчить:

– То яке головне місто Персії?

– Тегеран, – уже голосно кричить увесь клас.

Стасьо байдуже стенає плечима. Вчитель ліниво простягає руку по перо.

По-простому це називається: Стасьо вперся.

Переклад Роксоляни Свято

СПОВІДЬ МЕТЕЛИКА[1]

Квітень, 1

Я ще раз бачив Зосю. І я знову її кохаю. Через це нещасливе кохання і смерть найдорожчої бабуні не знаю, що зі мною відбувається. Страждаю, але на Бога не нарікаю.

Квітень, 2

Вікторія розклала мені пасьянс. Вийшло, що Зося мене кохає, але моєю дружиною не буде, і я залишуся нещасним.

Тепер у мене зовсім інші плани. Я вивчу іспанську, італійську тощо й мандруватиму. Знаю, що все це ще 100 разів зміниться.

Вівторок і середа були жахливі. Страшенно болів поперек, а, крім того, відчував моральні муки: смерть бабуні, нещасливе кохання третьокласника… Але я не можу довго страждати. Сміливо підводжуся, щоб знову стати до боротьби.

Найкраще, коли я зайнятий, бо тоді не думаю ні про що, крім науки. Може, я про неї (З.) і забуду, але поки що кохаю її без анінайменшої надії здобути.

За два роки вона буде дорослою панянкою, а я – в найкращому разі – п’ятикласником.

Травень, 12

Давно я не писав. Ох, що ж зі мною відбувається. Не знаю, що це означає, чи це страшний сон.

Як же я Її кохаю. Моє кохання зростає щомиті. Що я відчуваю, неможливо висловити, а описати – то й поготів.

---

[1] «Сповідь метелика». Назва твору – алюзія до «Приватного щоденника» Фредерика Ам’єля, одного з найвідоміших літературних щоденників епохи. Один із розділів завершується словами: «Адже душа – теж метелик».

Бачив її в Алеях[2]. Ох, якою ж вона була чарівною. Перед цим швендяв із Вацеком і все йому розповів. Ох! Як же я тепер шкодую. Підступний язик!

Моя Зосю! Я вклонивсь звіддалік, бо етикет не дозволяє підійти, хоч я і міг, адже ми знайомі. Люба Зосю! З якою насолодою притис би я Тебе до своїх стражденних грудей.

Чекаю, що буде далі. Чи щойно тепер я побачу світ таким, яким він є насправді?

Постійні розчарування! Якби ж я знав, що вона кохає мене хоч на одну соту так, як я кохаю її. Але мені так не здається. Вона завжди була ввічливою, та нічого більше.

Ох, який же я дурень! Ще чого! Я хочу, щоб вона засвідчила мені своє кохання. А я навіть не виявив їй свою прихильність, бо в мене гарне виховання і я добре знаю ціну дівочої честі.

Страждаю!!!

Червень, 4

Пишу мало, бо іспити.

До обіду вчуся, а по обіді ходжу в Алеї. Нема жодної надії, що ми виїдемо разом. Щоденник дуже мене підвів. Я думав, що всі думки виллються на папір, а тим часом…

Червень, 30

Іспити позаду. Тепер я учень четвертого класу… четвертого класу. І що?.. Все одно біля неї я і далі хлопчисько. Коли дивлюся в це чорне майбутнє, то аж німію зі страху. Припустімо, зараз вона мене кохає. А потім… Років за два-три вона буде дорослою панянкою, а я…

Або забуду, або перестану існувати сам для себе й віддам себе людству.

Або зіп’юся!!!

Липень, 6

Пишу рідко й мало, бо про що мені писати? Далі страждаю і мучуся.

---

[2] Алеї Уяздовські. Від XIX ст. – одне з улюблених місць для прогулянок вишуканого товариства у Варшаві.

«Вже рік»: ці слова звучать у моїй голові постійно. З ними я прокидаюся і з ними засинаю.

Я знав, що ці канікули будуть для мене важкими, але й припустити не міг, що аж так страждатиму. – Що вона робить? Чи думає вона про мене? Чи вона мене кохає?

Ч-и к-о-х-а-є?

Здається, кожні 7 років змінюється весь організм, спосіб мислення і взагалі все. Що принесуть мені ці 14 років? Із нетерпінням чекаю, досліджую стани своєї душі, аби наочно переконатися.

Липень, 9

Вчора після обіду був у п. Ванди! Розповів їй про свою закоханість, а вона сказала, що це минуще, радила регулярно вести щоденник, що його приємно буде читати за кілька років. Вона пише дев'ять років, описала всі подорожі.

Нині мені снилася Зося. Ох, яка ж неймовірна ніч.

(Пізніша заувага: я пам'ятаю цей сон. Вона обійняла мене за шию, її темне волосся накрило моє обличчя. Два роки тому я цього не описав, бо боявся, щоб це не була профанація. Суттю сну була пристрасть, але пристрасть іще така чиста й невинна, як і мої думки. Це був сон на межі дитинства та юності).

Липень, 11

Вчора ходили на вечірку. Пауло з дівчиною (певно, італійкою) пройшов по канату. Я такий знервований, що найменша дрібниця дратує неймовірно. Мені стало її так шкода, що я довго плакав. Певно, впаде і розіб'ється або стане калікою.

З Гелею я так посварився, що аж ненавиджу її, хоч вона мені й сестра. Вона про все знає, то чому не залишить мене у спокої? Я вже майже хотів укоротити собі віку, тільки ім'я Зосі стримало мене. Страждаю, страждаю, але потаємно, бо це принижує мою чоловічу гідність.

Може, скарги принесли б мені полегшу, але ні: я хочу терпіти потай. Навіть коли я молюся, то думаю про Неї.

Липень, 25

Вчора ми були в них. Мені здавалося, що це сон або марення. Я так звик до приємних снів, що мені здавалося, що цей сон – наче з

картини. На прощання вона подала мені руку, я потиснув її (руку) і охоче притулив би до своїх уст. Але цей потиск руки з мого боку був красномовнішим за тисячу поцілунків. А це моє «прощайте, пані» прозвучало, наче скарга. Здається, коли я сказав: «Прощайте, пані», мій голос затремтів.

Коли я думаю, що ми вже ніколи ось так не будемо розмовляти, моє серце розривається від болю. Ці вечірні прогулянки при сяйві місяця: цього вже ніколи не повернути! Ніколи!!!

Нині мама мене спитала, як я розважився. «Так собі», – відповів я. О, іроніє долі!..

Серпень, 8

Я потоваришував із Франеком В. Дивно це: в нас однакові погляди на речі, однакові прагнення й наміри. Я збиратиму колекцію мінералів і маю намір укласти гербарій.

Тепер Зося здається мені чимось недосяжним, ілюзорним. Я хотів би бути поетом, літератором, співаком тощо.

Серпень, 9

Вчора разом із дядьком Павлом я побував у Вілянуві[3].

Коротко опишу відчуття, яке охопило мене, коли я побачив королівський палац. Дорога до Вілянува через поля дуже приємна, але нічого вартого уваги в ній нема.

В’їзд до Вілянува – це величезна брама з пісковику. Далі стоїть костел, а в подвір’ї, що оточує костел, є 8 вівтарів. Краса парку не зблякла. Весь Вілянув якось дивно налаштовує на поважний настрій. Мені здається, що всюди прогулюються духи наших могутнів королів. Перейдімо до опису палацу зсередини.

Все якесь дивно холодне. Здається, кожен предмет нагадує про давно минулі роки, величні роки могуті і слави. Не хочеться чомусь писати…

Кінець І зошита.

[3] Вілянув – заміська королівська резиденція Яна III Собеського під Варшавою.

Серпень, 26

Тепер я рідко пишу, бо нема про що. Минулого року, ох, що б я написав, але цього… Читав листи Сенкевича з Америки[4]. Щасливий. Коли я дивлюся або думаю про мандрівників, то так їм заздрю. Бути природознавцем, мандрівником і поетом: скільки всього містять ці слова, як гармонійно звучать вони для мого вуха. Природа – ця найбільша таємниця й загадка – має не досяжну для слів принадність. Досліджувати природу, приносити користь людям, дарувати гордість співвітчизникам – ось висока мета життя. Або жити так, або взагалі не жити.

Листопад, 14

Я так довго не писав не тому, що не було теми, а тому, що кожну вільну хвилину присвячую товариству натуралістів-аматорів, яке заснував із Франеком. Завдяки Франекові в мені пробудилася приспана іскра любові до природи. Яка ж це розкіш – спілкуватися з природою. Тепер я вже знаю, ким буду. Я буду природознавцем.

Лиш останнім часом у мене прокинувся дух прагнення до вищої ідеї, величніших поривань. Мені 14 років. Я став людиною: знаю, мислю. Саме так: *cogito ergo sum*[5].

Ох, яким же складним було життя геніальних людей; людей, яких не розуміли, людей, чий розум випереджав свій час. Відчуваю, що провидіння підштовхує мене до чогось великого, безсмертного. Якщо смерть не вкоротить моїх днів, я здобуду славу. Здобуду!?!

Люди мене не розуміють. Одна-єдина душа на світі могла б мене зрозуміти, а якщо не зрозуміти, то принаймні вислухати. Нікого в мене нема. Це здивувало б кожного. В мене є батьки, сестри, знайомі. О, ні! Я потребую людини, з якою міг би порозмовляти, міг би відкритися. Здається, Зося могла б мене зрозуміти. Чому я так думаю – не знаю. А серце мимоволі сильніше б'ється від самої згадки про неї. Думки часто переносять мене до неї… до її особи… я кохаю її…

---

[4] «Листи литовця з подорожі» («Listy Litwósa z podróży») Г. Сенкевича, які з перервами друкували в 1876–1878 р. у «Ґазеті виборчій».

[5] «Мислю – отже, існую» (Рене Декарт).

Тепер я ні з ким не розмовляю ні про що серйозніше. Всі речення крутяться приблизно довкола такого: я відповідав на латині, подайте хліб тощо.

Січень, 1

Ми ще на рік ближчі до могили. Ще один рік минув, а його наступник посів престол і вабить своєю таємн[ичістю?]. Що нового він принесе? – запитує кожен. Чи буде він кращим за свого попередника? Але він не відповідає, а його красномовне мовчання, здається, відповідає: побачите.

Відтепер писатиму коротко, але щоденно.

Понеділок, січень, 2

Прокинувся о 9-й. Розмова про *camera obscura*[6]. Навчання. Обід. Гра у фортецю[7]. «Щоденник школяра» Амічиса[8].

Січень, 3

Тепер я сприймаю «Щоденник школяра» по-іншому. Позичив альманах *Romans i Powieść*[9]. Симпатичні новели. На санках у місто. Були пані Марія і тітка.

Січень, 4

Я чекав. Через десять днів школа. Після обіду засідання прир.-амат. Читали Фламмаріона про заселені світи[10].

---

[6] Camera obscura (*лат.* «темна кімната») – прототип фотоапарату, темне приміщення з одним малим отвором, через який на протилежну стіну проектується перевернене зменшене зображення предметів ззовні.

[7] Фортеця – настільна гра для двох осіб, де грають малими й великими фішками. Нагадує шашки.

[8] Едмондо де Амічис (1846–1908) – італійський письменник, знаний насамперед як автор популярної дитячої повісті «Серце», відомої також за назвою «Щоденник школяра».

[9] Romans i Powieść. Tygodnik beletrystyczny ilustrowany. Назву видання можна перекласти як «Повість і роман. Ілюстрований тижневик белетристики» – часопис, який видавали у Варшаві в 1881–1898 рр.

[10] Каміль Фламмаріон (1842–1925) – французький астроном, автор багатьох науково-популярних книжок з астрономії, засновник Французького астрономічного товариства. Згадана в тексті книжка «Заселені світи» (1862) принесла авторові велику популярність і була перекладена десятками мов.

14 січня

Перший день школи. Мама лежить, лікар сказав, що нема нічого загрозливого. Відповідав із франц. Отримав 4.

Січень, 15

Хотів поміняти нашу парту на парту Томч., бо наша висока й незручна. І саме зайшов інспектор. Залишив нас після уроків. Педагог! Осел!

Я відповідав із греки, але пролунав дзвоник, і мені нічого не поставили.

Січень, 16

Серг. захворів. Замість нього був *дьорік*, учні д. погано відповідали. Було французьке оповідання *Cresus et Solon*[11], скатав із папірця. В мене нежить і болить голова.

Січень, 17

Сьогодні засідання проходило в мене. Стефан доповідав про різницю між людиною і мавпою. Був п. Віктор. Здається, він закоханий у Гелю. Потім я був у Р. Янка дала мені кілька аркушів із краєвидами Кракова й обіцяла, що привезе брелок із черепом, про який я мрію вже 2 роки.

Січень, 18

Нині в школі нічого надзвичайного не сталося. На фр. за скатане оповідання отримав 4 із плюсом. – Увечері був у п. Дол., він уже віддав своє місце москалям[12]. Каже, що коли прийшов додому, то розплакався вперше за 20 років. Він працював на залізниці 23 роки, змарнував молодість там у бюро, а тепер – така винагорода.

---

[11] Cresus et Solon. Радше за все, переплутана назва французького перекладу твору римського автора Валерія Максима (I ст. н. е.) «Солон і Крез».

[12] Коли 1903 р. було збудовано відгалуження Варшавсько-Віденської залізниці з Лодзі до Каліша, російський уряд забронював 50 % робочих місць за росіянами. Після переходу залізниці в державну власність (1912) у поляків забрали всі посади.

Січень, 19

З російської отримав 4, з алгебри 2. В альбом записуються мої товариші. – Поз. сам попросився записатися в альбом. «Загинули греки, загинули римляни, – тільки наша дружба триватиме вічно…». От же підлабузник. Коли всі запишуться – вирву його листок.

Січень, 20

За *«Пєснь о вєщєм Олєгє»*[13] отримав 4, з латини – 3, а з нім. – 2. – Бр. виступив проти мене. Я побився з Домб.: йому здається, що якщо він другий учень, то може керувати. Ідіот. Увечері робив уроки і читав «Про шмат землі»[14].

Помилково написав «cum» після «respondit» (замість «respondisset»)[15]. Оскаженів.

Січень, 21

Перед обідом я писав доповідь про спіритизм і телепатію[16]. Після обіду приходив Олесь і пояснив мені другий варіант розв'язання задач із двома невідомими. Була п. Хр., у якої син закінчив природничий і медицину.

Січень, 22

Відповідав на геометрії, здається, мені поставили 4. За контр. отримав 3, а Ш., який переписав у мене слово у слово, отримав 4. Довелося постригтися, бо Руд. сказав, що залишить мене після уроків. Хотілося б завтра відповідати з історії: мене, напевно, викличуть.

Вересень, 19

Я не писав від січня. Тепер шкрябону кілька рядків для пам'яті про, мабуть, найважчі миті, які мені призначено прожити на землі.

---

[13] «Песнь о вещем Олеге» – вірш О. Пушкіна.

[14] *O kawał ziemi* – роман польського автора Міхала Балуцького, надрукований 1872 р. у часописі Kraj, у якому автор прославляв економічний прогрес і капіталізацію Польщі.

[15] Замість умовного способу лат. дієслова respondeo (відповідати) оповідач вжив у минулому часі індикатив. Екстемпорально (в оригіналі «w extemporalu») – полонізований лат. extemporaliter («мимоволі»).

[16] Мода на спіритизм і телепатію почалася в Польщі наприкінці доби позитивізму, особливо – в 1890-ті роки.

Може, добре, що в молодості зазнаю горя, наберуся досвіду – цього необхідного дороговказу для всіх, хто хоче в цьому бурлацькому житті пристати до спокійного порту. – Кохання: чи існує воно? Є лише екзальтація або почуття. – Чому я кохаю, ненавиджу, сміюся, плачу? Все минає, гине: радість, веселощі. Слава? Ще одне пусте, нікчемне, марне слово. А геній – це божевільний[17].

Весь вільний час присвячую літературі. Чи з-поміж тисяч доріг, на яких я опинявся, я вже знайшов оту свою?

О! Голова горить, очі болять, у голові шум. Завтра піду на цвинтар, на могилу бабуні, попрошу Її про опіку. О, скільки ж там поховано сподівань.

Листопад, 26

Бачив Зосю. Давнє кохання перейшло в щиру дружбу й дивну незбагненну тугу за проминулими часами. Дивно мені натщесерце. Чи людина існує тільки для того, щоб кохати? Знаю, що поки я кохав, то був щасливим. Хоч кохання – це розкішна троянда з неймовірними пахощами, та її шпичаки роздряпують аж до крові.

«Щастя – це надія та сподівання, але ніколи не дійсність; чим вище його розмістиш – тим краще, бо ніколи його не осягнеш і будеш вічно наближатися, мріяти та сподіватися», – пише Крашевський у «Вертепі»[18]. На щастя, я, певно, надто високо розмістив свій ідеал, може, тому не можу бути щасливим. Пам'ятаю, як під час іспитів думав, що стільки зроблю за канікули, пам'ятаю, як у переддень іспиту малював плани *perpetuum mobile*[19]. Пам'ятаю, як цілі дні просиджував над енциклопедією 1763 року й над зібранням прислів'їв. Сотні разів мене охоплювали то скептицизм, зневіра, то реформаторські прагнення й інші дитячі мрії. Покинув природу, щоб вивчати французьку, й так довго шукав підручник, аж перехотілося вчитися. Мене лякає цей брак витримки. Хочу навчитися поборювати своє «я», п'ю чай без цукру, відвик гризти нігті і брехати. Завжди після гарячкової діяльності приходять лінощі.

---

[17] Алюзія на книжку Чезаре Ломброзо Genio e follia («Геній і безумство»).

[18] *Jasełka* – твір Юзефа Іґнаци Крашевського.

[19] Perpetuum mobile (*лат.* «вічний двигун») – ідеальний двигун, який працює постійно, не потребуючи додаткової енергії. Існування такого пристрою суперечить законам фізики, тож його створення є утопією.

Хочу їх подолати, не маю сили. Дивно. Чи завжди й у всьому так буває.

«Слабкість буває запальною та пристрасною, сила – життєрадісною та вирозумілою»[20].

Я мушу бути сильним!
Кохаю, плачу, мучусь, страждаю,
Шалію, мечуся, лютую, палаю,
Надії не маючи, таки її маю[21].

Листопад, 28

Теми для віршів:

1. Кохаю тебе не за блиск очей і не за ебенове волосся, й не за усмішку, а за твої розум і серце.
2. Чому плачеш, дитинча?
3. Смерть на лікарняному ліжку.
4. Немезида[22].
5. Ностальгія.
6. Невільник тікає і, пронизаний стрілою, вмирає з посмішкою на вустах, бо вільний.

Відповідь на мій «Фраґмент»: «Друкувати не будемо».

Ані слова заохочення. Для них уразити поета в серце – як розчавити метелика.

Кінець 2-го зошита.

---

[20] Цитату не вдалося ідентифікувати.

[21] Вірш не вдалося ідентифікувати. Його міг написати сам Януш Корчак.

[22] У грецькій міфології Немезида – богиня помсти, втілення кари богів за пихатість і блюзнірство.

Франц. речення:

rira bien, qui rira le dernier
a la guerre comme à la guerre
les extrêmes se touchent
qui vivra verra
après moi le déluge
hony soit qui mal y pense
chevalier sans peur et reproche
c'est pour moi du Grec
entre amitié et amour il n'y'a qu'un pied[23].

П-д П'ястів І 965–1364. П-д Яґел. 1364–1522. Зиґмунт (золотий) 1522–1621. (Єз[уїтські] шк[оли].) Макарон[ізми]. IV (1621–1750).

1. Не позичати позич[ених] книжок.
2. Не очікуй ні від кого послуг, а вчинивши комусь добро, не чекай на вдячність.
3. Працюй, вдосконалюйся, і не зазн**а**єш нещасть і смутків.
4. Якщо хочеш марно витратити копійку – сховай її на книжку.
5. Шануй і юність, і сивину тощо.

Грудень, 3

«Сфінкс» Крашевського[24]. Це вперше (після «Вогнем і мечем»[25]) у мене таке сильне враження. Ще донедавна, не розуміючи Тебе,

---

[23] Фр.: rira bien, qui rira le dernier («сміється той, хто сміється останнім»); a la guerre comme à la guerre («на війні, як на війні»); les extrêmes se touchent («протилежності притягуються»); qui vivra verra («хто доживе – побачить»); après moi le déluge («після мене хоч потоп»); в оригіналі – «après nous le déluge» («після нас хоч потоп»): вислів, приписуваний маркізі де Помпадур, коханці Людовіка XV); hony soit qui mal y pense («ганьба тому, хто подумає про це погано»; в оригіналі має бути «honi soit qui…»); chevalier sans peur et reproche («лицар без страху та докору»); c'est pour moi du Grec («в цьому я не розуміюся»; дослівно – «це для мене грецька мова»); entre amitié et amour il n'y'a qu'un pied («від дружби до кохання – один крок»).

[24] *Sfinks* – роман Юзефа Іґнаци Крашевського.

[25] *Ogniem i mieczem* – найвідоміший роман Генрика Сенкевича.

о Майстре, я казав, що ти пишеш нудно. Ох, яким же дурним був я в ту мить, виголошуючи це дитяче, необережне та зухвале враження. Люблю Тебе, шаную та обожнюю. Ти сам – Сфінкс, нерозгадана загадка. Стільки вміти, так усе знати, – і все це поглинула чорна могила.

Яке знання людської душі, коли вона вірить, не вірить і знову навертається до віри. Тут є пристрасна італійка, кокетка француженка, англійка, врешті, побожна полька. Тут є холодний дивак англієць, італійці, жемайтієць і єврей. Є король, його улюбленець, шляхетні люди, навіть божевільний. Який чарівний образ Варшави авґустівських часів, який чудовий опис Риму! – О, Майстре, хай Твоя тінь візьме мене під Свою Опіку.

3–4 тижні тому наснився мені дивний сон: я злітав і падав, аж нарешті впав і більше не міг злетіти. – Може, це пророцтво майбутнього?

Грудень, 16

Я такий виснажений, що вчиняю над собою насильство, пишучи ці кілька слів. Я млявий, утомлений, байдикую (певно, не через старість). У мене нема бажання нічим займатися, тільки би спав без перерви.

Я не хочу жити життєвою прозою так, як інші, чи мені так добре? Сам не знаю. Мета, до якої прагну, набуває щоразу нових форм, і завжди невизначених. Адже я вже хотів бути природознавцем, хотів бути й художником, і співаком, і всім.

Не можу більше писати. Не маю жодних сил ані вчитися, ані чимось займатися.

Неділя

Я мріяв, що надсилаю «Немезиду» на конкурс і отримую нагороду, але прізвище приховане. Я прошу батьків, щоб вони взяли квитки. Вони не хочуть, але поступаються. Сам іду за лаштунки. Лаштунки розсуваються. Виходить директор, розпечатує конверт і читає моє прізвище. Грає оркестр. Залом прокочується шепіт: «Що це за один?». Батьки плачуть від радості, пригадують, що я щось їм казав, але вони не вірили. Перша дія не справляє враження. Після другої кличуть автора, і от на сцену виходить юнак, тремтячи від зворушення. Шерех подиву й недовіри, потім зал ві-

брує від оплесків. Після третьої дії – дощ квітів, а він, несміливий, з рукою на серці, з поглядом, спрямованим на батьків. І падає в обійми батьків, сп'янілий, розімлілий, щасливий.

В мене є повний план перших двох дій, але боюся почати роботу, щоб ілюзія, миттєва віра в талант не зникли.

Стах починає мене втомлювати. Я думав, що він не такий, як усі, але бачу, що його розум спить, а сприйняття ще, як у немовляти.

Як же я страждаю через цю гонитву за недосяжним ідеалом. Чи я його досягну, чи зламаюся і впаду під тягарем долі?

Січень, 10

Кохаю когось, не знаю, кого. У серці – жахлива пустка.

О кохана! О, люба! О мила! Кохаю тебе, хоч і не знаю тебе. Знаю, що ти існуєш, знаю, що твоє серце б'ється в унісон із моїм.

Знаю, що, не знаючи мене, ти теж мене передчуваєш. Ти десь існуєш, але чому ж ти ховаєшся? В який бік мені спрямувати свої кроки, аби тебе зустріти? Де ти, найдорожча?

О Боже, збережи їй життя, подаруй щастя, якщо не хочеш подарувати його мені.

Як же це тужливо, сумно! Життя здається таким безбарвним, таким темним, що перетворилося для мене на тягар.

Було в мене кілька блаженних хвилин, але куди вони повтікали? Мені так сумно, так пусто.

Ще донедавна я підсолоджував свої печалі снами, жив мріями. **Тепер я боюся своїх думок і мрій**, а життя без мрій – це смерть.

Січень, 15

Посварився з батьком і мамою. Або суперечки, або гострі дорікання. Бувають миті, коли мені все набридає, але коли згадую, що всі великі люди боролися з долею, – забуваю про сумну дійсність. Зараз читаю дослідження Хмельовського про Крашевського[26]. Бачу в собі багато з ним схожого.

Коли я кохав Зосю, мені було погано, тепер мені знову погано, бо не можу її кохати. «Поет має кохати, аби могти творити»[27].

---

[26] Пьотр Хмельовський (1848–1904) – критик та історик літератури, прихильник позитивізму.

[27] Цитату не вдалося ідентифікувати.

Якийсь смуток, туга, а в серці страшенна пустка, пустка незбагненна й така болісна. Чим же є щастя особи в цьому натовпі людей, живих істот?

Січень, 16

Відчуваю необхідність когось кохати, необхідність із кимось гомоніти й когось цілувати. Відчуваю всю міць щастя домашнього вогнища. Повертаюся з робити втомлений, вдома на мене чекає кохана дружина з ласками й усміхом.

Мене вражає величезна відстань в милях поміж планетами, величезна кількість людей на землі. Чим у порівнянні з цим є особистість, чим є щастя, життя окремої людини, що гине, наче крапля в морі?

Навіть найбільші є такими крихітними. Чим є все людство, якщо наша планета є лише маленькою крапочкою?

Січень, 16

Нині в мене такий настрій, що я не вірю у свій талант. У «Немезиді» нема жодної провідної думки, жодної мети. Мама знаходить утіху в роздумах про те, що буде, коли ми виграємо в лотерею. Це означає, що життя не спроможне існувати без мрій і сподівань. Найбільший скептик і песиміст вірить і має сподівання; може, він і соромиться це визнати, сам себе дурить, укорінюючи в собі переконання, що не вірить. – Я хотів би поїхати в Монте-Карло, щоб написати дослідження «Гравець».

Січень, 18

Я хочу написати велике дослідження «Дитина», для написання якого буду старанно збирати матеріал свій власний і від друзів. Продумав анкету:

I. Умови виховання:
1. країна;
2. місцевість (місто, село),
3. середовище (сім'я, родичі).

II. Погляди на світ і людей:
1. на релігію,
2. на всесвіт,
3. на людей (король, мужик).

ІІІ. Зміни в думках у хронологічному порядку:

1. задуми / наміри на майбутнє,
2. колекціонування (марок, рослин тощо).
3. періоди:

а) романтичний
б) патріотичний
в) філософський.

Хіба це не так само важко, як описати цивілізації всього світу?

Хоч це й небезпечно, я повинен описати і спалахи пристрасті, які вже півроку мене охоплюють (полюції). З Франеком те саме. І він інстинктивно боїться за майбутнє покоління і відчуває в собі батьківську любов. Сумна ця битва людини з пристрастями, а психологи все ж доводять, що без статевого потягу не було б ані кохання, ані поезії, ані красних мистецтв. З пол. можна було б навіть змиритися, якби не хтиві сни, які принижують мою людську гідність.

Бр. вже. Йому допоміг кучер його батька. Шкода його. І зараз він товаришує з Т. і П. Можу сміливо стверджувати, що він на краю прірви. Хочу його врятувати, але не знаю, які засоби вжити. Шкода хлопця.

Січень, 19

Мріяв, що засновую часопис «Дебют», який заповнюю творами тих, хто отримує від журналів відповіді: «Не для друку». Видаю пробне число й маю 10000 передплатників. Потім додаю малюнки. Роздмухую іскри таланту тощо. Дивно: з цих мрій найбільше переймаюсь тими думками, коли доводиться долати перешкоди…

Знову зустрів Зосю на вулиці. Доля вирішує так, що, коли вже починаю її забувати, то зустрічаю її частіше. Не знаю: я її не люблю, але ще кохаю. Бо ж кожен любить багатьох людей, а її кохаю. Кохання причаїлося, та не вмерло.

Батько заборонив мені читати, а я без книжок не можу жити. Книжки заміняють мені товариство, розваги й родинне щастя. Ох, хоч би канікули почалися якнайшвидше.

Січень, 20

Сьогодні зранку я молився, але так, як повинна молитися людина. Молився, усвідомлюючи, що кажу, не так словами, як думкою, духом. Лиш така молитва може підтримати людину, тільки такою

і має бути молитва мислячої істоти. Все решта – пусте бурмотіння, варте жебрака під костелом, який зробив це своїм ремеслом. Нині мене не дивує, що Бог не має ані початку, ані кінця, адже бачу в Ньому нескінченну гармонію. Зорі, всесвіт кажуть мені про існування Творця, а не священик. Я створив собі нову віру, вона ще не має окресленого напрямку, а є суто духовною. Є Бог, каже вона, а який Він – цього людський розум не може осягнути. Дій справедливо й чини добре, молися не для того, щоби просити Бога, а для того, щоби про Нього не забути, бо Його слід усюди бачити.

Після обіду розмовляв із п. Вандою. Вона єдина мене розуміє, додає відваги, каже не втрачати надії через зазнані розчарування. Мені б хотілося перебудувати світ, але це так по-дитячому, що я цього соромлюся. Панна Ванда не може вийти заміж, бо не має посагу. Як же це низько – торгувати своєю особою. Вже не кажу про кохання; погоджуюся, що шлюб є надто важливим, аби керуватися миттєвим, несталим почуттям, але чого варта людина, яка продає себе? Навіть тварини слухаються свого почуття. Невже людина часом буває нижчою від тварини?

Січень, 25

Читав заборонену (позацензур.) книжку про перенесення праху А. Міцкевича на Вавель[28]. Я люблю Польщу настільки, що готовий віддати їй усе. «Повернення тата»[29] було першим віршем, який я вивчив після «Отче наш». Тепер – Бородіно[30]. Але під ярмом ми не вкриваємося пліснявою. Навпаки, наш дух шляхетнішає, ми більше думаємо, коли не можна говорити. – Адаме, хай Тебе розрадить думка, що польська молодь любить Вітчизну й любить Твоє Велике Ім'я.

---

[28] Адама Міцкевича поховали в кафедральному Соборі святих Станіслава і Вацлава на Вавелі (замковий комплекс на однойменному пагорбі Кракова) 4 липня 1890 р. після того, як його прах було перевезено з паризького цвинтаря Монморансі.

[29] *Powrót taty* – балада Адама Міцкевича з тому «Балади і романси» (1822).

[30] Бородіно – місце знаменитої битви 17 вересня 1812 р. між армією Наполеона та російськими військами на чолі з Кутузовим. Обидві сторони зазнали великих втрат. Тут, радше за все, – алюзія на русифікаційну політику і становище Польщі під чужоземним гнітом.

Знайшов засушену квітку, яку десь два роки тому отримав від Зосі. Мріяв про Краків.

Січень, 28

Часто болить поперек, або знову німіє рука чи нога. Не знаю, чи це якось пов'язано з пол. Треба піти до лікаря, бо читав, що полюція частіше, ніж раз на місяць, – ознака хвороби. Як же соромно йти до лікаря. Вже двічі був у лікарні, але втік. Мені часто сниться, що я спускаюся сходами, падаю на ліжко і прокидаюся.

Кл. уже тричі. Він знімає кімнату в Тр. Коли був сам, зайшов до кухні, й дівчина, яка там служить, сказала, що не відпустить його. Вона посадовила його на коліна, і він здався. – Д. вже також, і також зі служницею. Я часом не можу контролювати думки, але мої дії завжди у згоді з волею.

Дивні зараз у мене відчуття. В мене ще нема дітей, а я вже їх люблю. Відчуваю в собі силу й батьківські почуття. Бачив маленьку гарненьку однорічну дівчинку. Яке ж це щастя – мати таку малечу, прищеплювати їй свої засади, розвивати й формувати мислення. Мати гарну дружину, яку кохаєш, хороших дітей, після робочого дня спочивати на лоні родини. – Тепер я часто думаю і збираю матеріали щодо свого дитинства (див. зошит «Спогади»).

Ввечері бачив, як ковзалися при світлі смолоскипа. – Це справляло враження якоїсь чарівної пекельної гри.

Січень, 29

Позавчора ліг спати о 1-й, учора так само. Хочу стомити розум, щоб виснажений мозок не снив. – Мене засмучує моя забобонність. Коли я бачу порожні відра або зустрічаю п…а[31] – вірю, що це до нещастя. За столом складаю пальці: «так, ні, так, ні». Зумів перемогти себе настільки, що не спльовую, коли зустрічаю п…а. Також мене засмучує моє бажання вдавати, комедіантство. Наче я розважаюся на карнавалі, наче отримую листи від панянок; коли ніс квіти на іменини п. Цецилії, то хотів когось зустріти, щоб мене побачили. Це так смішно, по-дитячому.

[31] Зустріти п[опа]» – тодішній шкільний забобон; побачити попа (або монахиню) – до двійки.

Коли я йшов із гімн., падав сніг і танув.
І, як сніг цей чистий, іскристий,
Укладаючись у кристалів намисто,
Спадає на землю,
Щоб стати болотом,
Так душа дитинна,
Чиста й невинна,
Спадає на землю з Божого лона
Й тоне.
Та заки життя її завершиться,
Скільки таємно вона натерпиться,
Скільки гіркими сльозами зостанеться,
Доки життєвим шляхом плуганиться[32].

Січень, 30

О 6-й ранку в мене був еротичний сон, дуже дивний. Мені снилося, що в гімназії на сходах я зустрічаю Зосю. Хочу йти з нею разом, тому забігаю у клас по ранець. Раптом заходить священик, і починаються співи. Біля мене сидить Рубінсон. На мене поскаржився Се[р]г., і цей мене викликав, сказав, що ту гарну характеристику, яку він написав мені, закреслить, і викреслив мене зі списку 2 і 3; а там стояв також і директор. Потім я заходжу в помешкання пані Кл., а там із нянею стоїть хлопець (років, певно, семи), і другий (років десь дев'ятнадцяти). Крізь відчинені двері я бачу якихось панянок у блузках. Я вже маю виходити, але цей дев'ятнадцятилітній мене кличе. Тоді нянька спирається рукою на моє плече і…

Почуваюся цілком добре. Читаю «Одіссею» в пер. Жуковського[33]. Мені так шкода батька. Мабуть, у молодості й він мріяв, а що з того залишилося донині. Його думки крутяться лише довкола хліба. О Боже, дозволь йому прожити до старості, а мені стати його опорою. Мама хороша, я її дуже люблю, але для чого ці постійні конфлікти. Адже й у Крашевського «була паршива звичка

[32] Вірш не вдалося ідентифікувати. Можливо, його написав сам Януш Корчак.

[33] Васілій Жуковський (1783–1852) – російський поет-романтик. Його переклад «Одіссеї» Гомера вперше вийшов друком 1849 р.

вчити те, що йому диктувало бажання, фантазія, а не те, що задавали»[34].

Мені снилося, що я – мільйонер, який усе роздав бідним, а сам умирає самотній на тапчані. Я плакав.

Лютий, 6

П. Юзефа і дружину заарештувати, вони в цит.[35]. Хіба патріотизм полягає в читанні заборонених книжок[36]? Адже кожен раніше або пізніше буде за кордоном і там зможе читати все, що схоче.

Отримав ланцюжок із черепом. Тут людина наочно бачить символ, що, здається, сам промовляє:

Memento mori[37].

Лютий, 7

Мені снилося, що з грецької я отримав 3, а отримав 2.

Чи уявлення, що людина походить від тварини, є атеїстичним? Щойно тепер я поставив собі це запитання. Якщо взяти слово атеїст у буквальному значенні, то це буде: α – ні, Τεος – Бог. Тож це твердження не є атеїстичним, бо заперечує лише перші розділи Старого Завіту[38], а не існування Бога. – Розмовляли з Мареком про те, що ми на порозі. Має прийти якийсь реформатор або статися випадок, що змінить напрямок, у якому рухається людство. Людина без віри не може існувати, а з наявних жодна не доступна для інтел. людини.

---

[34] Приблизна цитата зі згадуваної біографічної праці Пьотра Хмельовського про Крашевського. В оригіналі цит. за: Chmielowski P. Józef Ignacy Kraszewski. Zarys historycznoliteracki. – Kraków, 1888. – S. 13.

[35] «В цит[аделі]». Т. зв. Александрівська цитадель – фортеця у Варшаві над Віслою в Жолібожі, яку царська влада збудувала після Листопадового повстання (1832–1836). Її використовували як в'язницю. 1989 р. там ув'язнили членів нелегального Товариства народної просвіти (Towarzystwo Oświaty Ludowej), серед них і Станіслава Бжозовського.

[36] Апелювання до діяльності Товариства народної просвіти та учнівських осередків у польських гімназіях, що існували на території Російської імперії. Опираючись русифікації та царським утискам, ці осередки складали програми для читання польських книжок на теми, заборонені царською цензурою.

[37] «Пам'ятай про смерть» (лат.).

[38] 1–3 розділи «Книги Буття» – про Створення Світу.

Лютий, 8

Не знаю нав'язливішої муки, як нежить. Губи сохнуть, очі болять, думати ліньки. Вчора завершив «Пана Ґрабу»[39]: чудово.

Лютий, 11

Я вірю, що вальс – чарівний танець. Вірю, що танцювати на балу приємно. Та я зовсім не заздрю, бо знаю, що це має набриднути. – Дивно було повертатися додому. Вже майже день. Люди йдуть на роботу. Я спав від 7 $^1/_2$ до 12.

Лютий, 17

Учора мені вперше наснилося, що Зося – моя дружина. Я завжди думав лише про перешкоди, які долаю.

Три кімнати. Я – відомий літератор. Хотів спати в їдальні, але потім переніс ліжко, вийшов зі спальні, коли вона лягла, вимкнув лампу й сам роздягнувся в темряві. Потім – долоня в долоні, ми довго спілкувалися. Зранку я прокинувся, тихенько вийшов, написав новелу, а біля її ліжка поставив гіацинт. Коли вона прокинулася, я прочитав їй новелу про наше щастя. «Це не моя заслуга, – мовив я, – це ти, кохана, надихнула мене, я лише писав». Чому я не лицар часів Середньовіччя, який, аби здобути руку «дами серця», поїхав від родини в гори, скелі та ліси, аби воювати з орлами й «розривати пащі левам»?

Березень, 1

Читаю, читаю, читаю.

Одну книжку завершую – починаю другу, позичаю, обмінюю.

Багато думаю про телепатію. Нині я подав Серг. ідею, щоб він мене викликав, і вдалося. Може, це лише випадковість, бо перед цим намагався разів зо три, але мені не вдавалося. Треба буде повторити цей експеримент.

Від п. Ванди я повертався під руку з Геленою. Дурниця, але я був гордим. Не люблю ходити в гості, бо мені завжди здається, що набридну. Ліпше книжки.

---

[39] *Pan Graba* – роман польської письменниці Елізи Ожешко (1841–1910) про трагедію жінки в нещасливому шлюбі.

Березень, 2

Почав давати уроки по 5 руб за місяць. – Пол. нема, тому маю цілковитий спокій. Мене це неймовірно тішить: хоч би якнайдовше.

Читав «У крові» Запольської[40]. Дурна книжка: самі психи. Навіть звіт про прочитане не написав.

Треба взятися за історію літ-ри: Данте, Шиллер, Шекспір. Слід формувати мислення, доки час, а не займатися лише шкільною наукою, щоб через 9 років отримати патент на… неука.

Ввечері грав із батьком у 66[41] і зумисно псував собі 20 та 40, щоби програти, щоб зробити йому хоч таку приємність, адже він такий бідолашний. Тепер мені й самому за це соромно, адже це так по-дитячому.

Березень, 3

Думка за м'ясом:

Людина доти не буде вищою за тварину, доки не перестане харчуватися падаллю. Запитуєш двох людей. Перший, природознавець, каже: м'ясо – це матерія, що містить поживні для організму елементи. Естет же каже: яка різниця між м'ясом тварини та людини? «Тварини – це істоти, переможені в битві за існування», – скаже мораліст. «Вони безборонні, тому заслуговують на захист, а не на смерть». Коли матиму власне господарство – буду вегетаріанцем.

Мені наснилося, що з гр. я отримав одиницю; мене це втомлює: досить мені гімназії наяву. Але навіть такі сни подобаються мені більше, ніж оті.

Мені страшенно нудно. Я завжди кілька днів працюю, а потім відпочиваю.

Березень, 4

Зранку я завжди зустрічаю малу (мабуть, років тринадцяти) комірницю. Шатенка з великими замріяними і такими лагідними й сумними світло-карими очима. 3-5 секунд щодня ми дивимося одне одному в очі. Між нами щось є. І я їй не цілком байдужий. З нею мене поєднують сни.

---

[40] *We krwi* – роман польської письмениці Ґабріелі Запольської (1857–1921).

[41] «66» – картярська гра.

Був на цвинтарі. Коли йшов злиденними вулицями, мені спало на думку, що бідній дівчині легше опуститися, ніж панні багатих батьків, яку оберігають і яка не піддається спокусам. Мені спала на думку тема для новели, але я б ніколи її не друкував. І так досить у нашій літературі бруду й гнилизни. І як же мало духовної поживи. – «У крові» так мене схвилювало. На стільці лежав носовичок. Мені здавалося, що це череп, і з-під столу зараз вилізе якась потвора, щоб мене знищити.

Мій шмаркач сьогодні страшенно мене роздратував. О вчителі та вчительки, ви справді заслуговуєте на співчуття! Важкий та гіркий се хліб. Ті крихти розуму треба впихати в замуровані голови. А я яким був? Тепер от спокутую.

Березень, 5

Геленка посварилася через корсет. Вона радше проживе на кілька років менше, але матиме пристойний вигляд.

Яка дивна людська зарозумілість. У чому полягає моральність людини? Хіба не все одно: мати відкрите обличчя чи щось інше? Вони зі співчуттям дивляться на дикунів, які встромляють у губи й носи дощечки, кістки тощо. Наші ж дами носять кульчики. А наші естетичні уявлення? Якби в якоїсь людини був дзьоб, а її обличчя вкрите пір'ям, то за нашими уявленнями, це була би потвора. А птах? Собака й кінь красиві, хоч у них довгі морди, хвости тощо. А наша моральність? Хіба птахи не живуть моральніше? В них нема ані насильства, ані злочинів. – Передчуваю пол…

Березнь, 6

У мене була пол. Я передчував її, хоча вона була без марень. – Коли я йшов до гімн., то шукав свою малу очима. Коли не зустрів її – відчув неспокій. Може, вона хвора? Але це смішно. Чи я за хвилю вже так звик дивитися в ці її темні, глибокі оченята?

Думав про Зосю. Певно, це було останнє таке чисте кохання. Чи зумів би я нині ще так кохати – не знаю…

Природу я зовсім занедбав. Тепер мене ваблять філософія та література. Ох, молодеча мінливість, що блукає в тумані снів та ілюзій! Жуковський працював над перекладом «Одіссеї» 7 років. Ох, я б ніколи не зумів стільки працювати. Мені б урвався терпець. На наступний рік треба відродити засідання, перед цим їх рефор-

мувавши; зокрема, доповіді мають бути не лише на природничі, а й на філософські та літературні теми.

Березень, 7

Зранку знову не бачив Анельку. (Якби це виявилося її справжнім ім'ям – було б дивно.) Шукав її поглядом, а коли не зустрів – мене охопило щось схоже на розчарування.

«Гроші не дають людині справжнього щастя»: ось речення, яке я продиктував своєму учневі й на яке спробую дати відповідь, коли матиму час. – Читав критику Золя. Його правда[42]: справді забагато гнилизни в літературі. Якщо ти песиміст – не роби так, щоб і в серця інших закралася отрута сумніву. Люди й так замало вірять у можливість і користь існування. Не треба забувати, що, хоча життя і є школою терпіння, «є в ньому такі солодкі миті, за які століття варто терпіти»[43].

Березень, 8

Читаю XX том Сенкевича. Теми не гідні такого письменника, який буде безсмертним, який стоїть на чолі й тримає жезл влади над сучасним письменством. «Квітка лотосу» втілена в образі дівчини[44], яка всього боїться, особливо ж серця поета, «де й сніги, й морські глибини, й степові пустища».

Знову не бачив Анельку. Дурість, миттєва екзальтація, не треба їй піддаватися. Якщо не кохати – прикрість, пустка в серці, брак мети й сюжету для думки, то кохати в моєму віці – без сенсу.

Березень, 9

Отримав гроші на внесок[45]. Ох, скоріше б я нарешті став самостійним, незалежним. Скільки ж людей в моєму віці вже заробляли на себе, а я все ще дармоїд.

---

[42] Ідеться про дві статті Г. Сенкевича: «Про натуралізм у романі» та «Листи про Золя».

[43] Із вірша Адама Асника.

[44] Апелювання до оповідання Г. Сенкевича «Будь благословенна».

[45] Т.зв. «wpisowe pieniądze» – обов'язковий грошовий внесок для оплати навчання в середніх школах. На той час становив 60 руб. на рік.

Знову зустрів сьогодні Анельку (?!). Вона завжди сама, серйозна й дивиться мені просто в очі, напевно, не знаючи правил світського етикету, що забороняють це як один зі смертних гріхів. Це – безтурботна ідилія, але надалі слід бути обережним, адже моє майбутнє кохання може бути не святим, чистим і незайманим, а бурхливим і пристрасним.

Чи за рік від сьогодні я буду в шостому класі?

Березень, 10

Часто мені сниться, що я гойдаюся, і взагалі, що я «над горизонтами». Чи це якийсь знак?

Нині в мене був дивний сон. Начебто ми винайняли помешкання на якійсь вулиці. Я вперше зайшов у темну кімнату. Я був високо, високо аж до запаморочення. Знизу світилися ліхтарі, небо було темне, як чорний оксамит, витканий золотими зорями. Це нагадувало королівський плащ, а на голові цього всемогутнього монарха довкола чола була золота корона – місяць. І виникло відчуття: начебто колись уві сні я вже це бачив. Я вибіг у другу кімнату, де батьки, але якась сильна невидима рука мене стримує. Я вириваюсь і прокидаюсь… Я сказав собі, що нині встану о сьомій, і за десяту я прокинувся. В людині є якась сильна воля, якась вища, досі не знана… Сьогодні я Анельки не бачив, хоч вийшов раніше, але не для того, щоб її зустріти, а тільки щоб сплатити внесок. А може? В наступному класі є один хлопчина, в нього такі красиві темні очі, подібні до її.

Був у Ґ. Мене пригостили горілкою. Мені спало на думку, що горілка позначається на сперматозоїдах і це може відобразитися на потомках. Я подякував, а потім шкодував.

Березень, 11

Встаю щодня о 7-й, а лягаю о 12-й. Неймовірно радію приходові весни. Тема для новели з періоду тортур. Засудженого запроторюють у залізну кімнату, де одна стіна на гайках, рухома, і ця стіна вільно рухається. На підлозі є риски, і їх стає щораз менше. Врешті стіна його так притисла, що він може стояти лише боком. Докладно описати його думки.

Нині одна учениця подивилася на мене точнісінько так, як Анеля. Якби я зустрічав її щодня – думками звернувся б до неї. Воче-

видь, серце в такому віці повинне мати хоча б ілюзію, наче його щось наповнює.

Почав читати «Фауста», але відчув, що це ще не для мене. Сумно це усвідомлювати. Я б уже хотів могти все. Читав «Марію» Мальчевського[46], і багато гарних місць хочеться виписати.

Не хочу навіть уявляти, що мене можуть не перевести в наступний клас. Може, я б тоді вчинив самогубство. Особливо мене вабить Вісла. Вода відносить мертве тіло далеко в незнані країни, аж доки воно не зануриться в м'який пісок і не розкладеться. – Все постає з атома. В булці, яку споживаєш, може бути перлина Клеопатри[47], сльоза Христа, прах Демосфена[48] і слина Ксантипи[49]. Це величезна відповідальність – описувати думки. Якби хтось це прочитав, то подумав би, що я божевільний. А може, молодість і справді – божевілля?

Квітень, 7

Свята й гостини мене втомили. Наскільки ж Різдво Хр. гарніше й поетичніше, і його суть – не в об'їданні. І взагалі ці свята мають значення лише для юрби. Бліді, стомлені, хворі робітники забувають про щоденні клопоти.

Діти радіють столикам[50], усе їх тішить, усе нове й незнане. А завтра знову життєва проза й важка, кривава битва за існування. Кумедно розмовляють жінки. Перескакують із теми на тему: з поезії на дріжджі, з дріжджів на поезію і знову на слуг. Був пан Р. Каже, що Польща розвалюється, що всі установи підгрібають під себе м[оскалі] та євреї. Була чарівна трирічна Манюся. Як серйоз-

---

[46] Антоній Мальчевський (1793–1826) – поет-романтик, відомий насамперед як автор твору «Марія. Український роман» – першого в Польщі роману у віршах.

[47] Клеопатра (69 до н. е. – 30 до н. е.) – єгипетська цариця. На одній із трапез, влаштованих на честь Антонія, вона вийняла зі свого кульчика перлину й, розчинивши її у вині, випила, щоб довести силу свого почуття й зневагу до багатства.

[48] Демосфен (384–322 до н.е.) – найвідоміший грецький промовець.

[49] Ксантипа – дружина Сократа, в якої була репутація сварливої та дурепи.

[50] Різдвяна традиція накривати святкові столи з освяченою їжею та солодощами окремо для дітей.

но вона говорила, що Бозю мучили, потім поклали в гріб, а нині Бозя встала (жіночого роду: sic!) і знову живе. Д. має 2 порнографічні листівки. Люди випускають у світ і таку бридоту. Непристойну книжку може виправдати принаймні якась мета, але це?.. Призначили спокуту (три тижні по 4 літанії), і він пообіцяв виправитися. Чудово виправився! – Ми грали в секретаря[51]. Випало: «Що робить секретар». Написав: «Секретар, бува, смішить, якщо злісно не грішить. Інколи пробудить гнів і позбавить милих снів». Добре, що це вже скінчилося. – Яка ж ця Ванда холодна й неприступна!

Квітень, 9

Алкоголь рішуче мені зашкодив. Уже все було гаразд, і от – знову. – З м'яса я нині з'їв лише маленький шматочок телятини. Редьку й гірчицю також не буду їсти. Здається, Мікеланджело збризкував білу стіну водою, і з тих крапинок і кривульок черпав теми для картин. Я розумію думки Герострата[52]. Він аж ніяк не був психом. Яка чудова тема для дослідження: людина, охоплена жадобою величі, нічим не втамовуваними амбіціями, бачить, що не прославиться, а відтак підпалює своєю святотатською рукою святиню знань; у нього не було ані піднесених почуттів, ані патріотизму, але він хоче, щоб його ім'я, хай і з відразою, повторювали впродовж віків. І він досягнув бажаного. – Слава! – «Вся планетарна система, всі зорі, – каже Фальб[53], – походять із туманності («Перевороти у всесвіті»). Колись вони знову об'єднаються в одне ціле, і знову виокремляться нові сонця». – Але ж астрономія – це одна велика гіпотеза, що не

---

[51] Секретар – колективна гра: учасник пише на папірці відповідь на зачитане запитання, загинає папірець і віддає його сусідові; той вписує відповідь на наступне запитання, і так далі. Наприкінці зачитують усі відповіді.

[52] Герострат – мешканець Ефеса, який 356 р. до н.е. спалив у місті храм Артеміди , що вважався одним із семи чудес Стародавнього світу. Ефеська влада не лише стратила Герострата, а й заборонила будь-коли згадувати його ім'я. Втім, унаслідок злочину, Герострат увійшов до історії і став відомим. Оповідач сплутав злочин Герострата зі спаленням Александрійської бібліотеки, що згоріла через кілька століть.

[53] Рудольф Фальб (1838–1903) – німецький метеоролог та астролог, видавець часопису, присвяченого астрономії, – Sirius.

має наукового значення. Лише хімія розв'яже проблему існування, і їй я хочу присвятити своє майбутнє.

Квітень, 10

У мене є три улюблені мрії:

1. що я мандрую, приїжджаю в Краків, Відень, Прагу, Пешт[54], Мерано[55], Рим, Неаполь, Монако («Азарт»: дослідження), Париж (відкриваю всі складники клітини), Лондон, Мюнхен, Берлін;

2. що живу на маяку, пишу на сході й заході сонця, під час бурі серед бурхливих хвиль; рятую з розбитого корабля «її», і ми оселяємося разом;

3. що я знаю 20 мов і працюю бібліотекарем у Ватикані;

4. що я – вождь, виголошую промови тощо.

Як же все це по-дитячому й по-дурному, але приносить мені невинну насолоду.

Я боюся темряви, боюся галюцинацій, менше зорових, аніж чуттєвих: якби якась холодна кощява рука несподівано мене схопила, я б цього не пережив. – Книжки мене ніби дратують, але ними я затуляюся від чогось гіршого. Я ніби недовірок, що відкидає обряди. Але мені лишилися віра в Бога й молитва. Оберігаю їх, бо жити без них неможливо. Людина не може бути лише сліпим збігом обставин. А що роблять мої «вірні» колеги, аж подумати лячно. – М'яса нині взагалі не їв, і за це мене так висварили, ніби я вимагаю для себе окремого харчування.

Квітень, 20 (з листків)

Ю. І. Крашевський: «Доля й недоля»[56].

Сяк-так людина втискається в темряву, як поранений звір, що має здохнути. – Відомо, якою гіркою отрутою буває ця правда, така свята й гарна, коли інші її споживають, і така гірка, коли її подають нам. Жінка, якій нудно, часом може вчинити найбільшу

---

[54] Пешт – частина Будапешта, розташована на лівому березі Дунаю. 1872 р. Пешт з'єднали з Будою, створивши одне місто з двох колишніх.

[55] Мерано – друге за розміром місто в автономній провінції Больцано на півночі Італії, в Альпійській долині. Відомий курорт.

[56] «Доля й недоля. Роман із останніх років XVIII ст.» – твір польського письменника Юзефа Ігнаци Крашевського.

помилку й найстрашнішу дурість. – Кохання та надія дивовижно зцілюють людину. – Перше кохання пробачає, а останнє – ніколи (? не розумію цього речення). – Бездіяльність – мати любові, – каже Овідій.

Мужній на смерть позирає з погордою.
Злидар її прагне, тхір її видирає.

Міцкевич[57]

Проявом великої радості, як і великих страждань, є мовчання або сльоза.

Креховецький[58]

Не страшна мені могила, бо коли кості мої поляжуть у землі, я буду разом із нею, з моєю коханою, і розпадуся на дрібні частинки, й житиму тихим життям у ліліях і коронах.

Роян. «Маска»[59]

Третя година. У класі розлите гаряче повітря, яким дихає 30 пар легенів, парке, сповнене отруйних випарів. Стомлений учитель сидить за столом. Перший учень відповідає, вчитель не слухає, тож той верзе нісенітниці. Учні знуджені шестигодинним сидінням, обличчя втомлені, очі заспані. Несильний біль голови; через зсудомлені від нестачі руху м'язи деревіють пальці рук і ніг. А за вікном весело світить сонце, вільно літають горобці, а за містом пробуджується природа. Там – свобода, тут – примус, ув'язнення, кайдани. Коли знову буде *in corpore sano mens sana*[60]? – Бідні вчителі, хіба дивно, що вони нервові, злі та несправедливі? Ми тягнемо це ярмо, мріючи про мить звільнення, а вони? З їхніх рук виходять покоління, зростають і міцніють, а вони до кінця життя приречені

[57] Не вдалося ідентифікувати цитату.

[58] Адам Креховецький (1850–1919) – прозаїк, драматург і літературний критик, автор історичних романів. Вказану цитату не вдалося ідентифікувати.

[59] Роян – псевдонім Казімєжа Росинкевича (1865–1941), польського письменника, автора повістей для дітей та молоді. Цитату не вдалося ідентифікувати.

[60] «У здоровому тілі – здоровий дух» (*лат.*).

на скніння. – Вчора я пересаджував і мив квіти, й мені здавалося, що вони мені дякують, цілують і пестять руку, яка звільняє їх від зимової пилюки. Читаю антропологію. Які дивні течії в цій науці. Одні обстоюють чистоту звичаїв, інші виступають за полігамію. Звісно, це погано, коли хворі люди залишають потомство, але приректи хворих на бездітність – це так само, як скидати слабких дітей зі скелі. Карр зібрав відомості[61] про вік, коли австралійські дівчата стають матерями, і це стається у віці 10-12 років. Мабуть, жодна тварина не знає такого знущання з боку самців. – Тепер у мене часто болить голова.

Квітень, 21

Навіщо ти сходиш, травичко весела?
Навіщо гніздо сповиваєш, пташино?
Зима умертвить усі квіти і зела,
В дзьобах яструбиних пташата загинуть[62].

Чи мої мрії та сподівання також заморозить зимовий вітер? – Тепер я вже не ходжу дивитися на браму будинку, крізь яку вона щодня виходить і заходить; не ходжу вулицями, плекаючи ілюзію, що, може, випадково зустріну її в натовпі; вона мені не сниться, я не молюся про її щастя, а лише сумую і з жалем згадую часи, коли чув її голос і дихав тим самим повітрям, що й вона. Нині ролі поміняються: вона вже завершує, а я, котрий тоді був невинною дитиною, вступаю в найбурхливіший період життя.

Мені снилося, що я йду з Геленкою через Саський Оґруд[63]; по ставку плавали величезні лебеді, в кілька разів більші, ніж насправді, також із довгими шиями. Один упав із головою у воду й, попри зусилля, не міг злетіти; а другий підплив і крилом підніс його, наче

---

[61] Неточна цитата з книжки Людвіка Кшивіцького «Народи. Нарис етнічної антропології» (Варшава, 1893). Едвард Карр (1820–1889) – австралійський чиновник, етнограф-аматор, автор книжки «Австралійська раса».

[62] Вірш не вдалося ідентифікувати. Можливо, його написав сам Януш Корчак.

[63] Ogród Saski – міський парк у Варшаві, закладений на початку XVIII ст.

веслом. Я показав це Геленці ніби на доказ того, що тварини мають розум. Дивно, звідки беруться такі сни.

Нині навіяв Німцеві ідею викликати Ґур. Важко повірити, але це правда. В мене тепер слава медіума, але не хочу часто ставити ці експерименти, бо це мене стомлює та виснажує, і не завжди вдається.

Тепер я цілком спокійний, навіть опановую думки.

Квітень, 25

Сьогоднішній день я почав із миття: від маківки до п'ят. Це треба повторювати щодня, бо я потію, а це ознака ослабленості. – Хочу жити, кохати й бути щасливим. У ліси, в ліси, в поля й луки, до лісового струмочка! Зануритися й бути під водою так довго, аж забракне повітря. Потім бігати по піску, лягти на траві під сонцем, заплющити очі й ні про що, ні про що, ні про що не думати. А потім виплакатися в обіймах коханої. Сумую за іспитами ледь не з дитинним нетерпінням, радістю та неспокоєм. Сумую за безсонними ночами, відданими гарячковому навчанню, коли думка не має часу блукати, а серце – тужити.

По підлозі біг тарган. Я його не вбив. Дивно: він спинився, ніби чекав на удар. Мені спало на думку, що в ньому може бути душа померлого (метапсихоз)[64], а потім, що, може, весна викликала його зі сховку. Лампа – це для нього сонце. Може, й у комах є свої надії, як і в людей? А хіба людина не є крихіткою супроти велетнів, які, може, споглядають увесь світ у мікроскоп?.. Якби ж то мати влітку десь чотирьох учнів: трьох хлопців і одну дівчину. Якби в мене були гроші, то я б часто ходив у театр.

Думав, що кожна людина повинна мати два види діяльності: один – розумової, другий – фізичної. Міністр міг би бути кравцем, лікар або інженер на одну або дві години ставав би столярем. Під час фізичної праці він міг би думати, й не було би також професій, що принижували б гідність.

Квітень, 27

Пол. мене не ослабила. У М. також п. Лікар приписав йому пити рум'янок, сказав, що це не шкідливо. Може, я сприймаю це надто трагічно. Був на доповіді «Життя як об'єкт наукових досліджень». Повертаючись, уявляв собі, що доповідаю на тему «Віра,

[64] Метапсихоз – в індуїзмі: віра в переселення душ, реінкарнацію.

надія та любов», що я гарно говорю, а також бачу сотні очей, спрямованих на себе; дві учениці пансіону з захватом дивляться на мене. Я пихатий, і це мені болить, але хто не такий? – Може, під впливом цього мені наснилося, що я в гімназії, сиджу на кафедрі, й раптом заходить учитель і дивиться на мене. Такий погляд можна побачити лише уві сні: страшний, божевільний, чорний. Так дивиться тигр, готуючись до стрибка. Я почав стогнати (в голос) і прокинувся.

Травень, 4

Чимало студентів і робітників заарештовано[65]. Французи можуть любити Жанну д'Арк і Наполеона, й лише нам нічого не можна. Соц. промовляє до мене більше, бо, хоч у теорії він і суперечить патріотизму, але на практиці це не так. Зрештою, якщо захищати народ у Польщі від експлуатації, то йдеться про захист не китайців, а саме поляків. Канікули я присвячу вивченню економіки. Мені здається, що я розвиваюся нормально, залишаючи її насамкінець. Насамперед – взаємини людини з природою, творінням якої вона є, а вже потім – людини з людиною. Шановний учень нині дістав від мене прочухана: не зробив уроки і чванився. Коли я бив і боровся з ним, то збудився. Мені спало на думку, чи серед суворих учителів нема таких «людей-тварин», яким знущання приносить еротичну насолоду. Думка гідна ледаря. Треба серйозно взятися за науки, бо філософування не допоможе з іспитами.

Травень, 11

Нині востаннє ходив із ранцем. Якби людина могла пересувати час, не маючи змоги його повертати, то я жив би однією миттю, постійно прагнучи бути старшим.

Ішов через Оґруд. Там сиділи Ад. і Анеля. Здається, вони образилися, що я не прийшов до них, попри запрошення. Ледве відкланялися. Спершу це мене засмутило, а тепер ось насміхаюся.

Редиску взагалі не їм, м'яса також д. мало. Старі гнійники зникають, а нові вже не з'являються. З читанням тепер дово-

---

[65] 17 квітня 1894 р., на честь сторіччя повстання варшав'ян під керівництвом Яна Кілінського, у Варшаві провели масову маніфестацію. Поліція заарештувала 161 студента, 46 чоловіків «різних станів» і 32 жінки. 147 осіб було ув'язнено або заслано в Росію.

диться ховатися, книжку я тримаю у відкритій шухляді, яку за кожного порипування дверей зачиняю. – Влітку, може, поїду в Ойцув.

Мав розмову з п. Олександрою. Вона мила й красива, так майстерно оперує своїм віком, що коли каже про свої 27 років, то зовсім не має вигляд старої панни. Бідна: коли вона працює, то ні про що не думає, і лише у свята відчуває пустку й бачить, яким є жіноче призначення. Тепер вона шкодує, що, будучи молодою, перебирала претендентами. Здається, вона мені не байдужа.

Травень, 19

Знову знялася буря. Їй передували головні болі. Біль смикає, шарпає, прошиває, гупає, задня частина голови важка. Кожен крок миттєво віддає в мозок. Або ж знову запаморочення, аж я мало не падаю. Не знаю, чи варто писати, бо це мене також дратує. Францишка грається з вогнем. Учора ми були самі, прання, я хотів напитися води й вдарився рукою. В неї були закочені рукави й розщіпнута блузка, було видно шию і навіть частину грудей. Я був нібито спокійним. У будь-якому разі, не я почав, вона перша сказала: «Якщо панич зламає руку, то жодна панна його не захоче». Ет, щоб її. Показовий її аргумент, що «крізь вікно можуть побачити». – Це на краще, бо я не міг би відмовитися навіть від незаконної дитини, бо в чому її провина? – Взагалі помітив, що починаю бути чоловіком, навіть на вулиці одна вже подала мені знак. Ох, із *такою* ніколи: краще вже смерть. П'ю багато води, аби загасити вогонь, який палахкотить у мені. Коли поливаю холодною водою своє спаленіле тіло, коли від холоду не можу дихнути, відчуваю сильні емоції та приплив енергії для боротьби з почуттями та… іспитами.

Травень, 27

Учора ввечері визирав у вікно до 1-ї. Цей тихий шепіт ночі налаштовує так поетично, має невимовний чар, повертає думки в минуле. – Я думав про іспити, власне, про один. Як це дратує… Встав о 6:15; зранку не так приємно. День ясний – ніч темна, день веселий – ніч сонна, замислена. Вчився разом із Леоном.

Читав свій щоденник дворічної давнини, сміявся з цих уявних мук і любовних страждань. Як же я змінився.

Червень, 8

Страшна ніч. Ліг о 12-й, щоб мати свіжу голову, спробував думати про маяк, але думка не схотіла коритися. Я не міг лежати на місці. Думка, що я прийду на іспит знервований, лякала мене. Почалася маячня. Вся кімната наповнилася людьми, як на похороні, вони говорили співчутливо й пошепки. Батьки плакали. Те, що я не спав, доводить те, що я знав, що лежу в ліжку, що завтра іспит, що я ще не помер. І хоч я й не чув, про що розмовляли люди, я знав, що вони говорять про мене, що я герой цієї драми. Цілу годину я молився.

Я витягнув гарне запитання, але запитували з усього курсу, це тривало півгодини. Дивно: що гірше я відповідав – то більше байдужів. Хай уже ставлять, що хочуть, аби лиш мене відпустили. Раптом зайшов директор: до мене повернулася енергія. Серг. щось шепнув йому на вухо. Я подумав: «Зачекай-но, суч.сину» (дослівно!), й почав відповідати сміливо й добре. Він глянув на мене з ненавистю, наші сповнені відчайдушності погляди перетнулися! Двічі *дьорік* казав, що вже досить, а той – нічого.

Але по всьому. Здав!

Червень, 21

У моєму коханні не було ані освічення, ані злетів, а лише легка туга в хаосі насолоди. Я не кохаю Зосю, відчуваю до неї лише безмежну вдячність за те, що, коли боротимусь із долею, коли поборюватиму похованого в собі звіра, сила минулого почуття, спогад про «ідилічні, ангельські»[66] миті буде мені захисним щитом від ницості.

Мене охопила заспокійлива апатія. Зранку йду до Вісли, потім гуляю в Лазєнках[67] або над Віслою і дивлюся на людей. Маю том Асника[68], але не читаю. Думаю.

Може, батьки мають рацію? Я хотів виховуватися сам, і виховувався погано. Це хаотичне читання здолало сліпу віру, спрямувало

[66] «sielskich, anielskich» – цитата з вірша Адама Міцкевича «Polały się łzy» («Полилися сльози») 1839/1840 рр.

[67] Лазєнки – садово-палацовий комплекс на Алеях Уяздовських у Варшаві.

[68] Адам Асник (1838–1897) – польський поет, один із улюблених авторів Януша Корчака.

мислення в поганому напрямку, навчило думати про те, що не досяжне для людського розуму, й позбавило мене щастя. Сни, роздуми й ідея свободи – погані союзники.

Панна Юлія гостро розкритикувала мої новели. Відчуваю, що вона має рацію. Зазвичай ми просимо інших бути безсторонніми суддями, але нам усе ж боляче, коли відповідь виявиться гіркою правдою. Людина не хоче цього визнати, але в найпотаємнішому закутку душі вона сподівається почути похвалу.

З Францишкою я холодний і тримаюсь віддалік.

Липень, 25

О, свята любове! З розпростертими обіймами стрічаю я тебе, як давно ждану стару знайому. Я чекав на тебе всією своєю істотою, всією своєю душею. Ти прийшла, аби мене охоронити, віднести у країну солодких мрій, снів, туги й… солодких страждань.

О, чистий струменю! Я знову відчуваю цінність життя, бачу, що людина не є такою низькою, якщо в ній палає це святе полум’я. Чи ця моя ідилія у вагоні не була тугою за почуттям? Я проклинав життя, науку та людей за те, що вони здерли з моїх засліплених очей паволоку, крізь яку я бачив людей розумними, природу – мудрою, а жінку – святою та чистою. – Я боявся, чи це кохання не буде таким же чистим. Марні побоювання: я не здатний на інше. Між мною та нею стоїть тінь цього першого кохання, але, замість віддаляти, вона зближує. Бо вона схожа на Зосю, як дві краплини води, лише погляд у неї інший. У тієї – серйозний та замислений, в цієї – грайливий та солодкий. І сміється вона голосно, і сміх цей звучить, як кришталевий дзвіночок. Молитимусь за обох, машинально промовлятиму два імені. О кохання! Велика твоя могутність, ти ощасливлюєш і ошляхетнюєш водночас. Ти вибухаєш, як вулкан, як джерело, довго й ревниво бережене землею, пробиває холодну та байдужу шкаралупу. Я шукав тебе, бо ця страшна пустка мене заморожувала.

Хто в коханні пісню жалю
Затягнув – то вже навіки;
Хто відчув могил принаду –
В іншім світі знайде ліки[69].

---

[69] З «Дзядів» А. Міцкевича (част. 1. – Відовіско).

Ти помиляєшся, Пророче. Ось я співаю пісню щастя, я, дитя туги, ось на могилі загиблих мрій я побачив веселку. – Найбільше мене ваблять пустеля й море, – мовив я.

– А мене – оаза й острів, – відповіла вона.

Дивна вона. То зверне погляд до заграви призахідного сонця і стає тоді такою схожою на Зосю, то знову розсміється і скаже:

– А Ви вмієте фліртувати?

– Ні, я вмію мріяти.

Подумки називаю її Сатанеллою.

Її батько – лікар. Яка шляхетна професія. Може, це її прагнення життя й радості є спадком постійної битви її батька зі смертю?

(годиною пізніше)

Різниця між цим і тим почуттям у тому, що нині я більше аналізую і… не довіряю… Сатанеллі.

Серпень, 1

Зрадила. Це одне слово варте цілих томів. – Важко, хоч я і не студент, але не хочу виконувати роль того, хто «про всяк випадок», бути на задньому плані. – Мабуть, щороку вона влаштовує собі такі «сезонні кохання»[70]. Хай щастить. Так і скажу їй за нагоди. На щастя, я не самотній блукаю полями й лісами: в мене є книжки та спогади. Нині я розумію таємницю Шекспірового безсмертя. Добре, що це сталося швидко, що тобі не вдалося глибоко проникнути в моє серце, моя гордість більше страждає, аніж серце, панно… Сатанелло. Ні, я не вмію фліртувати, не маю студентської форми й велосипеда.

Серпень, 12

Нині я довго розмовляв із панною Вандою про «Знедолених» Віктора Гюґо, про виховання дітей, про призначення людини та дружбу.

Ні, чоловік не може розкрити перед жінкою всю свою душу! Чи взагалі існує дружба, в чому її сенс? Бо ж я так довго її шукав, стільки разів мені здавалося, що вже її знайшов, і стільки разів, засмучений, розчарований, казав: «Ні, це не той, хто мені ввижався;

---

[70] Алюзія на роман Ґабріелі Запольської «Сезонні кохання».

він мене не розуміє». Між жінкою та чоловіком дружба, а власне, платонічна любов, може існувати тому, що подруга відчуває невимовне. Навіть якщо ти й сам не знаєш – вона вловить це інтуїцією. Навіть якщо ти не визнаєш низьких, брудних потягів, породжених немилосердною природою, вона (якщо вона рівня тобі й розумом, і серцем) зрозуміє, скільки битв ти долаєш, і не пожбурить у тебе каменем. Власне, друзями дітей повинні бути батьки. Батько з наймолодших років має бути особою, якій дитина може довірити всі свої думки та мрії, а не відбуватися кпинами й легковажністю або ж віддавати її платним вихователям чи вчителям. Чия провина, що це не так, що батьки не знають своїх дітей, що, як влучно описано в «Загадкових натурах» Шпільгаґена[71], «діти є сиротами в домі власних батьків»?

Що вони, дорослі, не знають наш вік, засвідчує така розмова:

– Хлопці й дівчата – як порох і вогонь, – каже пані Л. – Треба уважно стежити, на мить не можна залишати їх самих, бо нещастя чатнє поряд.

Шановна пані помиляється. Це залежить насамперед від того, які хлопці та які дівчата. А, по-друге, чому пані при цьому сміялася? Якщо ти живеш із таким сумним переконанням і з такою концепцією юнацького віку, – ти мала б розплакатися.

Не заперечую: в молодості є свої бурі, але як героїчно вона з ними бореться! З одного боку, надпотужний голос природи, знахабнілий ще й через нераціональне виховання (м’яке ліжко, пиво, м’ясо, сидячий спосіб життя) і брак ідеалів, які часто ми самі маємо шукати на бездоріжжях і в небезпеках, – уся ця армія, чудово озброєна і тренована; а з іншого боку, – безборонна молодь, без жодного спільника, керована лиш інстинктом самозахисту. Якби ми самі не боролися, аж до спертого подиху й жовен на чолі, то ви б не вберегли «порох і вогонь». Ось що я кидаю тобі в обличчя, вельмишановна пані. Добре, що нове покоління мам, таких, як у майбутньому стане панна Ванда, матиме інші погляди.

---

[71] Фридрих Шпільгаґен (1829–1911) – німецький письменник, автор численних популярних прозових творів, а також теоретик роману. «Загадкові натури» – один із його романів.

Серпень, 15

Читаю лише класиків. Нудні романчики, що не мають тривалішої цінності, залишаю своїм суперникам, ловеласам, панам Саву- арам Вівровичам[72] і їхнім прихильницям.

«On n'est jamais si hereux ni si malhereux qu'on se 1'imagine», – каже Ларошфуко[73] і має рацію.

Довкола процвітає флірт. Я стою збоку і споглядаю. Тут є М., значно молодший за мене. Він нічого не соромиться. Цілує «паннам» ручки, притуляє їх до себе, торкається, кладе голову їм на коліна, а молодших бере на коліна й пестить у дуже двозначний спосіб. Він – яскравий брюнет, цим я і пояснюю те, що він такий нестримний, і при цьому молодший, тож йому швидше пробачають. Але і я був молодшим. Може, кохання мене захистило.

Багато думаю тепер про минуле, збираю матеріали для дослідження «Дитина». – Панна Ванда пообіцяла мені книжку «Реформатори виховання»[74]: Спенсер, Песталоцці, Фробель[75] та ін. Колись і моє прізвище потрапить у цей перелік. Як можна називати Руссо великим вихователем? Адже він сам має бути ідеалом моральності, інакше не може бути взірцем.

Намагаюся багато ходити і плавати, щоб набратися мужності на нові бої в негігієнічних умовах. Кант працював 8 годин, 8 відпочивав і 8 спав. Тепер у мене нема жодних снів.

Мав пол. двічі або тричі. Якби я був панною, то мав би *menses*[76]. Бог не може бути таким немилосердним, щоб зумисно вбивати Свої творіння. Вочевидь, це голос природи. – У французькій у мене поступ.

---

[72] Фр. «savoir vivre» – «знання етикету». Савуар Вівровurич – герой Корчакового фейлетона «З галереї типів» (1901).

[73] Фр.: «Людина ніколи не є ані такою щасливою, ані такою нещасною, як вона собі уявляє» («Максими та моральні роздуми»).

[74] Книжка англійського письменника та педагога XIX ст. Роберта Герберта Квіка «Реформатори виховання. Принципи сучасного виховання».

[75] Герберт Спенсер – англійський соціолог і філософ; Йоганн Гайнріх Песталоцці – швейцарський педагог і письменник; Фридрих Вільгельм Фробель – німецький педагог, учень Песталоцці.

[76] Місячні (лат.).

З минулого (з циклу «Дитина»)

Мотто:
Vous qui ne savez pas, combien l'enfance est belle
Enfants, n'enviez point notre âge de douleurs,
Où le coeur tour à tour est esclave et rebelle,
Où le rire est souvent plus triste, que vos pleurs[77].
В. Гюґо

Молодість гарна, але не найгарніша. Природа розділяє свої щедроти і принади між усіма періодами життя. І у старості є свої радощі, й у молодості – свої терни. Чому зі сльозою смутку згадують молодість? Бо вона проминула й не вернеться.

І я на зорі свого життя маю минуле, яке пригадую зі сльозою розчулення. Людська доля – вічно сумувати, вічно чекати.

Серед нічної тиші я вслух**а**юся в удари серця, вдивляюся в безмежну темряву й пл**а**чу. Чому? Бо мені шкода дитинства, несвідомості, невинності, спокою. Ніщо не збурювало тиху поверхню розуму.

Нині я хотів би все осягнути, все знати, а це, на жаль, – порожня мрія. Загадки множаться, запитань стає щораз більше, а це болить і впокорює.

Я пл**а**чу над могилою свого дитинства, як над могилою діда, який мав померти, бо всі помруть, а все ж нам жаль, бо ми поважали його і любили.

Нехай пригадаються почуття, думки, випадки; і я буду між ними, як посеред старого тихого цвинтаря. Нехай побачу, як у панорамі, себе дитиною. Нехай легкий спокій огорне мене, як мати дитину, яка, зросивши сльозами болю й радості,

[77] Вірш В. Гюґо «A une jeune fille» («Юній дівчині»). Українською вірш не перекладено. Дослівний переклад: «Ви, діти, котрі не знаєте, яким прекрасним є дитинство, / Не заздріть нашому вікові страждань, / Коли серце навпереміну піддається неволі і зривається до бунту, / Коли сміх часто є сумнішим за ваш плач».

Вірно оберігає тебе у твоїй немочі, слабкості,
Її сніжні перса точать потоки.
Згадує кожен свій рух, плач і усміх.

(Нємцевич)[78]

(Може, краще щось із «Відлуння колиски»[79], бо лірика Асника більше пасує до Віктора Гюґо?)

1.

Мені три або чотири роки, я ще ходжу в льолі.

Навіщо мені кажуть іти спати? Ввечері так приємно гратися. Дитина не хоче прощатися з іграшками, як молода особа – з життям. Тому я також плакав, коли мене роздягали до сну. «Не хочу, не піду», – протестував я. Потім – солодке забуття в обіймах Морфея[80].

Одного разу (не знаю, чому такий несуттєвий факт так глибоко засів у моїй пам'яті). Одного разу я вирішив сам піти на спочинок. Я зняв льолю, залишився в червоній вовняній спідничці. Повісив її на дроті від сітки й несподівано розплакався, на подив присутніх. Благословенні сльози.

(Ялмужна, Бабуня, Ольшевський, марки, трамвай тощо).

Серпень, 20

Мадмуазель Ж. розповідає мені про пана С., який за нею упадає. Колись вона зачиняла вікно, а він зупинився й почав роздивлятися.

– Я вже цілу годину за вами стежу, – каже, – бачив, як ви роздягалися. Ви така гарна в сорочці. Та, що була перед вами, була моєю подругою, а ви…

Так батько родини мовить до виховательки своїх дітей, той, хто має стояти на сторожі чистоти домашнього вогнища. О нещасні невільники хтивості! Бідні дівчата, далеко від рідних земель, скільки небезпек чигає на них тут, у цій Польщі, що колись славилася своєю гостинністю й лицарським ставленням до жінок. Колись,

[78] Юліан Урсин Нємцевич (1757–1841) – польський поет, драматург, прозаїк, громадсько-політичний діяч.

[79] *Echo kołyski* – вірш Адама Асника.

[80] Морфей у гр. міфології – один із трьох синів Гіпноса (Сну). «В обіймах Морфея» (в переносному значенні) – вві сні.

але, вочевидь, уже не сьогодні. Може, він так розуміє гостинність, як дикуни, котрі гостеві віддають дружину й доньку, і виховання вчить цим користатися.

Вчора, проходячи повз Сатанеллу (це прізвисько прижилося, здається, на її радість), я голосно сказав панні Д.:

– Ходімо до лісу фліртувати. Юзьо нас «прикриє».

«Фліртувати» я промовив іронічним тоном.

Знаю, що це було по-дурному. Може, це вплив моєї француженки, а я так легко піддаюся впливам.

У Варшаві на мене чекатимуть мої репетиторства. Ця ідеальна пані Ґ. таки вміє торгуватися. Як мені від цього гидко. Хіба ж це не ганьба, коли за виконання шляхетної місії, якою є розвиток духу, пробудження думки, коли за – повторюся – лише за виконання обов'язку брати гроші? Капіталістичний устрій має занепасти, хоч і не знаю, як. Канікули завершаться, а я в економічних науках не просунувся ані на крок.

Якщо я колись загину, то це буде смерть через брак волі.

Серпень, 3

Знов у Варшаві. Почав від костьолу та Батьківщини.

Для нашого нервового покоління зовнішні атрибути мають велике значення. Церковна музика і спів незнаною мовою справляють великий вплив. Музика сумна, серйозна, чуттєва присипляє розум і критицизм, а серце відчуває неспокій. Клякання понижує, впокорює наш дух, на колінах ми малі й не здатні на протест або рефлексії. Ми – під впливом миті, віримо сліпо, забобонно. Віра, розумно керована, може бути гальмом. Якщо я вірю, що, запаливши цигарку, матиму проблему (погану оцінку), то остерігаюся цього, тож важливі хоча б кілька митей безмежної віри. Я сформулював би це так: кожна людина повинна пережити миті бунту супроти пут віри, миті зачарування, миті екстазу й цілковиту незалежність наукового мислення (астрономія, Копернік, Дарвін – тема для наукової праці).

Потім я пішов у Лазєнки до пам'ятника Яну Собеському[81].

[81] Ян III Собеський (1629–1696) – король Речі Посполитої з 1674, великий коронний маршалок з 1665 року, польний гетьман з 1666 року, великий коронний гетьман з 1668 року.

Як же багато, як красномовно промовляє ця горда постать на красивому румакові. Де людська вдячність, де пам'ять про кров, якою ми віддаємо данину світові в боротьбі хреста з півмісяцем? Нема вдячності, є лише зиск та еґоїзм – як у житті окремих осіб, так і народів. Якби вони вміли читати в цьому гордому обличчі короля, з яким спокоєм і погордою, і німим докором дивиться він ген за став у бік палацу, то прибрали б цей пам'ятник. А цей залізний ланцюг довкола пам'ятника: хіба це не символ? І сумно хитається старий ясен, і гілка його не сміє зачепити горду постать того, хто не знав неволі.

А що таке неволя – не знає Спарта зовсім,
Бо невільників її дочки не родять[82].
(Тиртей)

Мріяв про пішохідну екскурсію через Ченстохову до Вавеля. Ще не почався шкільний рік, а я вже мрію про канікули. Минулі канікули категорично мене розчарували. Написано одну новелу: ось і весь урожай.

Вересень, 16

Гімназія, репетиторство, уроки – словом, шкільна рутина. Не вистачає часу на писання. Стах перездав іспит: сидимо разом. Новий ксьондз, неприємний. Підстригся; яким гарним я був у дзеркалі, написав вірш до свого відображення у дзеркалі. Боюся цих дрібних численних прикрощів, яких у школі не бракує, хоча, може, це й краще для мого знудженого розуму. Поволі перетворюся на машину, дрібниці поглинуть мій розум, думки набудуть менш хаотичного спрямування. Зося вже випустилася: панянка на виданні чи піде в університет?

Мод. мене жахає: який він холодний, жорстокий. Його сміливо можна зарахувати до загадкових особистостей. Чи йому і справді залежить на тому, щоб ми знали грецьку? Я її знатиму, бо обожнюю Софокла («Антиґона»), але навіщо це іншим?

Досліджую своїх «хлібодавців».

---

[82] Цитата з поеми Владислава Людвіка Анчица (1823–1883) про Тиртея – афінського елегійного поета (VII ст. до н.е.).

1. Він – інтеліг[ент], вона – переймається хатньою пилюкою та яйцями. Що їх може поєднувати? Вона не та, кому б він звіряв усі свої думки, не жона його почуттів і переживань, – лише господиня, й нічого більше. О, яке ж безбарвне життя такої людини, що не має перед ким розкритися в миті натхнення, ані кому поскаржитися в хвилини смутку. Ці люди пожиттєво пов'язані вузлом обов'язку одне супроти одного, але не між собою.

Малий доволі тупий.

Nb. Якби жінка вміла бути товаришкою чоловіка, він не шукав би розваг у колі жінок, які шампанським притлумлюють думку: «Щастя не існує». Людина сама винна, що не усмішка, а гіркота сковує її губи. І що перепалені вуста гарячково вихиляють келих розкоші. І падають у провалля, жахливу прірву, темну порожнечу сумніву й шалу, а потім, зблідлі, виснажені й безсилі, борсаючись у болоті й випорожненнях, запізніло кричать: «А де щастя?»

Про П. напишу іншим разом.

Відчуваю гостру потребу у сні, може, це відлуння зимової сплячки ведмедів. Тепер я мрію про тихе щастя без бур, овацій та слави. Дружина, діти. Бачив Манюсю: як вона виросла за ці чотири місяці, мила першоклашка, мріє бути черговою, схоплюється перед шостою, щоб не спізнитися. Солоденьке дитинча. Виросте в мене під носом, дозріє… і зникне з-перед моїх очей…

Вересень, 20

Не читаю навіть газет, не мрію. В мене є навіть нова тема про Париж і хвору на сухоти, про яку я дбаю; але нема ані опуклості, ані барвистості. Чи це старість? Починаю вірити, що якби не статевий потяг, то не було б ані кохання, ані поезії. Але ж ця ідея викликала в мене такий шалений спротив!

Жовтень, 10

Спати, спати, спати!

Скільки спостережень марнується, скільки цінного матеріалу.

Ввечері почав думати про минуле й розплакався, плакав від жалю за… молодістю.

Став при відчиненому вікні, й довелося відійти, щоб не стрибнути.

Насправді ж я ніколи не страждаю, все розпливається в якійсь поетичній тузі й жалях.

Прагну кохати.

On n'est jamais si heureux...

Погано вчуся.

Спати – ось мій девіз.

Проваджу вегетативне існування.

Але ж це я, а не хтось інший, міг сидіти над книжкою до 1–2-ї ночі.

Сльози…

Коли лежу в ліжку, мені здається, що я – малий кіт у хутряній шубці.

On n'est jamais si hereux...

Мене гнітить думка, що в П. мною не задоволені, але соромляться мені зізнатися. Я боюся людей.

On n'est jamais...

Кохання забуто, мрії зникли.

Що чекає мене за 10, 20, 30 років?

«Сумно мені, Боже»[83].

Не дочекаюся Різдва Христового?

Півжовт., листопад, півгрудня.

0,5, 1, 0,5 місяці.

2 місяці.

Жовтень, 17

Сумно, сумно, страшенно сумно жити на світі. Пустка й безцільність. Один, один, завжди один.

Зізнався панні Юлії про свій стан і тепер гірко про це шкодую. Вона сказала, що це мине, а прощаючись, із усмішкою мовила: «Бувай здоровий, діду».

То що, й вона лише кепкує з мене?

Січень, 1

Свята зміцнили мої розум і дух. Постановивши відновити щоденник, маю поставити запитання, чи я пишу для себе, чи (ха-ха?) для світу. Пишу його для себе, інакше багато що довелося би поміняти й чимало речей замовчати.

[83] Алюзія до вірша Юліуша Словацького «Hymn» («Гімн»).

Отож після сонливості – вже не пам'ятаю, чи раптово – знову прийшла пристрасть. Мої обставини погіршилися, бо втома ще тривала, наче природа хотіла приспати пильність ворога (тобто мою), щоб одразу його здолати. Пишу про це так спокійно і логічно, бо мій щоденник має психологічне значення, і тут не місце для екзальтації та знаків оклику. Коли кінь кидається – нема часу на ігри в поезію, а коли ворог «під самим містом вивісив знамена» й сурмить до наступу[84] – треба вирахувати шанси *pro* і *contra*. – Бор. вирішує цю справу досить просто: «Відчуваєш мандраж». Це походить із акторського сленґу, а життя – не підмостки театру. З Франею справа зайшла надто далеко, вона не усвідомлює, що в неї залишається єдиний шлях – якнайскоріша втеча з цього дому, де на неї чекають ганьба і згуба. Аж настільки не паную над своїми вчинками.

Лише кохання могло б утримати мене на краю прірви.

Січень, 2

Отримав лист від п. Юлії. О, який же він мені дорогий, як якір для корабля в години шторму.

Як Ваші справи з уроками, тишею та відпочинком, якого так прагне виснажена душа юнака? Відкинь ці ідеї, відпусти їх на всі чотири сторони світу, самих по собі. Ти молодий, здоровий, здібний, добрий. Використовуй ці сили, що тужать у кожному нерві Твого організму, й не бери на себе роботи понад силу й свій вік, бо, як каже Сенкевич, «думка полетить, як птах, а сили пропадуть намарно»[85].

Якби така жінка була біля мене, я почувався б у безпеці.

О Боже! Я вірю: в мене нема ані сил, ані потуг на розумування. Я вірю. Я не хочу заглиблюватися в суть цієї віри. Я вірю. Хай мене полишить будь-яка критична думка. Я вірю. Хочу бути Твоїм слугою та невільником, хочу бути порохнею й пилом. Я вірю.

Вірю, що ти мене охоронятимеш, о Боже. Сам я не хочу боротися, бо я малий і слабкий. Ти мене порятуєш. Я вірю.

Але пам'ятай, о Боже! Якщо Ти мене покинеш, я сам стану в бій не на життя, а на смерть, але вже без Тебе, а лише супроти Тебе. Я

---

[84] Неточна цитата з «Конрада Валенрода» А. Міцкевича.

[85] Цитата з новели А. Міцкевича «Na marne» («Намарно»).

не погрожую, бо я надто нікчемний і малий. Це мій біль погрожує: він великий і рівний Тобі. Якщо він щось скаже – то пекло зблякне, а небо затремтить у своїй основі.

(Дурна, екзальтована, блюзнірська молитва, але я такий стомлений. Іду спати.)

Січень, 20

Увага! Чуття сплять, але вартові на чатах. Ворог не підійде, бо чутливій сторожі я сказав пароль: «Ідеал». Із першим сигналом тривоги я зриваюся, зодягаю панцир, хапаю меч і стрічаю ворога з гордо піднесеним чолом. Перед моїм орлиним поглядом він опустить свою боягузливу голову.

– Підійди-но. Поміряймося силами.

Він відходить.

Я напоготові…

* * *

Я вже розумію свій теперішній стан. Надходить прагнення чистого кохання. Давнє кохання забуто, тож я шукаю ідеал, а, не знаходячи його, щодня кохаю іншу або інших. Туга посіла місце кохання. Туга породжує кохання, а кохання – тугу, між цими почуттями існує близька спорідненість. (Тема для дослідження.)

Дорога до моєї школи приємна, сповнена сподівань і розчулення. Я кохаю десятки найсвоєрідніших типів.

Я зустрічаю дочку полковника, росіянку Мор. Мені подобається її постава, еластична й сильна хода, в рисах обличчя – енергія, смілива лінія брів.

Помічаю другу: несміливе дівчатко, низеньке, в жалобі, з таким лагідним і доброзичливим виразом обличчя й сумними очима.

До першої я спрямовую приязний, але гордий, погляд, до другої – ніжний і чутливий.

Помічаю третю: веселу, брови грайливо здіймаються догори, вічна усмішка й виклик у погляді, на які відповідаю задерикуватим і приятельськи-веселим поглядом. Гайдучек-Баська[86].

---

[86] Гайдучек-Баська – назва та ім’я персонажа трилогії Генрика Сенкевича «Пан Володийовський».

Помічаю кузину Владека. Цей чистий профіль, і вічна гримаса незадоволення, й наче втома на майже дитячому личку.

Далі (ця тепер найбільше захопила мою уяву) – єврейка, дочка Півдня та Сходу. Ми змірюємо одне одного поглядом, що притягує два відмінні світи і дві раси, далекі за своєю вірою та історією, але близькі за правами природи. Ці чорні, темні очі палахкотять незнаним вогнем. Ця Венера в мить дозрівання і в першій хтивій думці. О, коли вона покохає, то гнатиме наосліп, не дивлячись під ноги, й не відірве гарячих уст від губ коханого. Я – холодний, північний слов'янин, і вона – багряна троянда в обіймах золотих променів сонця. (Варто переглянути своє ставлення до євреїв, цього народу-Сфінкса, загадки.) Вона мріє і має гідність, тож як вона має страждати, з якою радістю слухала б вона голос єднання, що промовив би до неї: «Сестро».

Цим моїм ідеалам років з 15–16. Але є і старші (п. Юлія, пані П., ця красива й завжди сумна дружина чоловіка, що не без гріха). Є і молодші: дві симпатичні учениці-ластівоньки, ця мал**а** у картатому плащику, яка усміхається мені і в усміху показує перлинки зубчиків (чи можливо, щоб така дзиґа вже тямила щось у кокетстві?). Мадму[азель] Жан я вже пробачив. Може, я судив її надто суворо. Може, французьке виховання дозволяє висип**а**ти пісок із капця при чоловікові (ним був я), поправляти панчоху, розповідати, що хтось підглядав за нею, коли вона була в нічній сорочці, й наївно запитувати, що б я зробив, якби с[пав] із нею в одному л[іжку].

Коли нині мій розум тверезий, я думаю про свої стосунки із Сатанеллою (дав слово, що імені її більше не згадаю в щоденнику, – дитячі ігри), то бачу, що те, що вона мене ранила, було випадковістю. Хіба дивно, що юнка уподобала студента? Вона згадала, що я погоджуся поступитися першістю старшому, а сам задовольнятимусь другим місцем. Вона не знала, що лише у трамваї старшим поступаються місцем, але не в коханні.

Та до суті:

Серед моїх «ідеалів» є не лише представниці протилежної статі, і це – найкращий доказ того, що річ тут не у хтивості, а у значно шляхетнішому почутті.

1. Наш учитель Мод. Стежив за ним довго, аж 6 чвертей. Він страждає за невдячну ідею, грецьку мову. Під цим опуклим чо-

лом, під каштановим волоссям ховається стільки думок, і стільки запалу проривається крізь ці бліді, наче в мерця, щоки. Цьому фанатику Гомера, коли він бачить цілковиту байдужість у класі, тоді, коли йому хочеться пробуджувати заснулу думку, його труди здаються марними, й він страждає. І я шаную його за це, як шаную Достоєвського, всупереч патріотичним рецептам і формулам.

2. Стах. Як назвати те, що я відчуваю до нього? Це не дружба, адже дружба – це зізнання, а він мене не зрозумів би (і на певний час це мене знеохотило). Так, це любов. Коли я тримаю його за руку – мені приємно, і він це знає й відчуває. Коли ми ходимо під час перерви – я його обіймаю, і ми розмовляємо ні про що. Це не дружба, а любов – така, яку можна відчувати лише до дівчат. Бо скільки дівчачої делікатності в його поставі, в його лагідному обличчі й рухах. У нього порок серця. Клас, навіть деякі вчителі (математик), називають його Анелькою. Очевидно, любов до тієї самої статі трапляється не лише в дівчат.

І ще одне:

Вугляр ніс на спині кошик із вугіллям. Одна вуглинка випала. Я підняв і подав йому. Він сказав «дякую» таким сумним голосом, що й камінь би заплакав. – З якою ж насолодою взяв би я цю бідну, чорну від вугілля, спрацьовану руку й притис би її до своїх уст, із якою насолодою притулив би голову до його спітнілих, ніколи не митих і порослих волоссям грудей і плакав над його долею, чорною, як та вуглинка, і сумною, як те його «дякую». І якою ж дрібною є та послуга, яку я йому зробив.

Наскільки різними бувають погляди: байдужими, мимовільними, делікатними, закоханими, допитливими, іронічними, приязними, задерикуватими (ця мал**а**), сором’язливими, відразливими, замріяними, жалісливими тощо, – настільки ж різними бувають і поцілунки: від найчистіших, як подих метелика, до гарячих, як вулкан, від ангелоподібних – до диявольських. (Погляди й поцілунки – тема для дослідження.)

Щойно мені спало на думку, що Ведекінд у «Пробудженні весни»[87] довів вищість свідомості у вихованні. Адже і я, і мадемуазель

[87] Франк Ведекінд (1864–1918) – німецький драматург, попередник експресіонізму.

Яніна все усвідомлювали й могли без страху ковзати над запаморочливими глибинами «пісні без слів»[88].

Десять сторінок написав без утоми, а за останній твір із польської отримав три. Але нікому не докоряю, бо він був коротким.

Отже, моя сонливість і стареча неміч минули. Чи це під впливом листа п. Юлії? Чи аж настільки великою є сила самонавіювання?

Січень, 23

Читаю промови Цицерона й Демосфена, дивуюся структурі, схиляю чоло перед логікою роздумів і захоплююся мовою. Але я промовляв би по-іншому, якби бачив, що вітчизна в небезпеці, або ж коли обороняв би людину перед смертю. – Судочинство взагалі потрібно реформувати. Оборонець-мрійник має стояти перед суддями-поетами, а не холодний, бездушний формаліст перед чиновниками. Обороняти слід серцем, а не параграфами, карати за принципами етики, а не кодексу. Нині обставини визначають провину, а про них узагалі треба забути. Не можна карати батька, який краде для своїх дітей або вбиває того, хто посягає на честь дочки, або коли захищає власну честь. Вдарити в обличчя – це тільки порушення громадського спокою (покарання – 3-5 рублів), а як на мене, – це вбивство, за яке має дістати кулю в чоло. – Селяни платять внески і не беруть квитанцій, і ось посеред зими тридцять родин викидають на сніг, бо ті не мають папірців на підтвердження. «Хто бреше?» – запитую я. Побожний селянин, працьовитий, несміливий, чи безсовісний і безбожний спекулянт? Чия присяга заважить більше на терезах?

А медицина, яка на каприз багатія відсилає його на південь, а бідняка «лікує» в підвалі пігулками, хоча місяць сонця поверне його до життя, дасть сім'ї робітника, а дітям не дозволить вирости повіями і злодіями? Як сміє суд карати цих жертв бідності й темряви?

Донедавна мені здавалося, що ці дівчата (?), які так низько опустилися, не заслуговують навіть на жалість. Красти, навіть убивати, але не продавати за гроші свої обійми. Всі людські злочини знані й у рослинному, й у тваринному світі в ім'я битви за існування: дуб

[88] Тут – евфемізм, що відсилає до типу інструментальної лірики, створеної Феліксом Мендельсоном.

краде світло в куща, бур'ян заглушує (вбиває) квіти. Тільки цей злочин є справою людини, ба – жінки! Ця пляма пригнічує весь жіночий рід. Ганьба, ганьба – найжорстокіше слово людського словника, гірше від неволі.

Реформувати світ означає реформувати виховання…

Звернувся до мене якийсь чоловік, через плече в нього висіла пила.

– А ви не знаєте про якусь роботу?

Я дав йому сорок два гроші.

– Не гидуйте мною, – мовив він. Хотів поцілувати в руку, благословив.

Він просив про роботу – я дав йому милостиню. Я тікав звідти, як з місця злочину. Скільки грошей я викинув на вітер. Поки існує бідність, я не маю права витрачати на себе. Я маю і повинен думати насамперед про них.

Ха, я маю думати про тих, про кого Бог не думає. – А хіба спадкові хвороби не є кривавим доказом проти Нього?

Мод. розповідав про філософські школи у Греції. Школу циніків повністю спотворили. Чи на соц[іалізм] чекає така сама доля, як деякі кажуть, чи справді «світ є перетворенням зла, що вічно триває», як каже Тетмаєр[89], чи пнутися «вперед і вгору, крізь шерег істот, які впадуть намарно», теж є стремлінням до ідеалу, як стверджує Асник?[90]

Січень, 26

Уже два дні мені добре. І все ж у мене таке відчуття, яке буває в безмежно щасливих людей: страху, щоб ніхто брутально не порушив цю тишу, цю напівтемряву думки й почуттів.

Читав французькою «У країні хутр» Верна і мріяв, що я там, біля полюсу.

Після цілого дня виснажливого походу лежу під теплою ковдрою. Мене будять.

– Прокидайтеся. Білі ведмеді.

– Хіба вперше? Навіщо здіймати такий ґвалт?

---

[89] Цит. з віршу «Credo» польського поета Казімєжа Пшерви-Тетмаєра (1865–1940).

[90] З вірша Адама Асника «Сонет XXII» із циклу «Nad głębiami» («Над глибинами»).

– Але ж нам кінець.

– Надії нема?

– Ні, порятунку не буде.

– Ну, то навіщо ви мене збудили? Може, мені слід вийти до ведмежого панства в урочистому смокінгу?

– Повторюю: небезпека. Потрібен твій холодний розум.

Одягаюся.

– То це ви називаєте небезпекою? Коли ведмежатина лежить, тремтячи зі страху?

– Але дверей нема, ведмідь може увійти.

– Може, але не заходить.

– Їх п'ятнадцять.

– З першого я зроблю двері.

Стріляю в повітря.

– Шаленцю, ти прирік нас на смерть, – кажуть вони.

Величезний ведмідь суне на нас, і в мить, коли своїм величезним тілищем він завалює вхід, я заганяю йому кулю в око.

– Ось і двері. Тим кращі, що в майбутньому вони стануть для нас сніданком.

Дитячі мрії. Тим краще.

* * *

Бачив військовий похорон. Чудовий похоронний марш, солдати й кінь у жалобі, сумний, з опущеним чолом, поволі провадить свого господаря на місце вічного спочинку. Сльози стояли мені в очах.

* * *

Бачив, як грали в карти. Нездоровий рум'янці на щоках, удаваний спокій і ця глуха нехіть, що пробивається ніби в жартах, а насправді в насмішках. Як це гидко.

* * *

Пригадалося, що колись, коли в нас була Зося, я пов'язав нитку до ніжки від стільця, на якому вона сиділа, щоб не переплутався з іншими. Який же я тоді був бідний. О, не смійтеся з цих дитинних

емоцій. Кохання – надто шляхетне почуття, аби його висміювати. Потішним буває інше: позування, нещира школярська ввічливість, супроводження панянок, мавпування дорослих. Оповіді знайомим про свої нібито романи навіть із заміжніми жінками – все це брехні, комедії.

Я сам на таке купуюся. Скажімо, якось я вискочив із трамваю, хоч із неба лило, нібито щоб «швидким рухом заспокоїти розбурхані нерви, і щоб дощ охолодив палюче чоло»[91]. Дощ чола не охолодив, бо в мене шапка з дашком, я забрудився по пояс, що роздратувало мене ще більше, і впіймав себе на тому, що мавпую героїв романів, і це розчарувало мене остаточно.

* * *

Вперше за п'ять років зустрів Романа. Ми розмовляли кілька хвилин, а більше дивилися один на одного, бо не було що сказати. Тільки п'ять років, а яка зміна!

Тема для драматичного твору за назвою «Три етапи».

Дія 1. Він, закоханий шаленець, не бачить у ній недоліків, не думає, що кохання мине, а потім він бажатиме від дружини чогось більшого.

Дія 2. Бачить, що помилився. Але має зробити з себе жертву… «для добра дітей» (може, це краща назва?).

Дія 3. 20 років шлюбу: вони старші, а діти проходять те саме. Їхні думки.

Ось кістяк твору.

Як дивно, взагалі не думаю про славу.

* * *

Життя складається зі стількох дрібниць, що всі й запам'ятати несила.

Пані П., розплачуючись за місяць, розмовляла зі мною. Розумна й мила, а часом здається такою холодною. Сказала, що це краще, коли люди маскуються, бо інакше би виявилася брутальність людської природи (може, вона мала на увазі свого чоловіка?), що

[91] Цитату не вдалося ідентифікувати.

маскування підтверджує прагнення до чогось кращого (чи завжди?). На прощання вона подала мені руку, яку я поцілував. Я вийшов, і мені здавалося, що я її образив, що, може, слід було якось інакше, холодніше, поцілувати. Це була миттєва й недоречна думка, і все ж тиждень поспіль (із перервами) вона мене гнітила.

Січень, 29

Маю писати.

Ох, що я відчуваю, як страждаю. Я знову сам удома з Франею. Не маю сил, щоб утекти. Пристрасть охопила мене цілковито. Відчуваю її кожним нервом, відчуваю її всюди, а найбільше – у грудях. Страшенна пустка, аж до болю, і полум'я. Не можу заспокоїти дихання, серце гупає, як кувалда, а в усьому тілі якесь хворобливе тепло, гарячка.

Коли ви бачите нас, усміхнених і веселих, на вулиці або в товаристві, то кажете: «Щаслива молодість».

Але погляньте в серце: яка буря там шаленіє, який там ураган. Ви бачите наш сміх, чуєте наші жарти, але не бачите сліз, не чуєте стогону. Ви знаєте наші горді мрії, але не знаєте того прагнення спокою, якого у нашому віці не буває. Якщо настає тиша, то це не приязна тиша літнього дня, а тиша, яка раптово залягає над морем перед першою блискавкою. Море тихе, але капітан тремтить, бо бачить сині хмари, що сунуть небом. – Ми приборкуємо дикого звіра, але з якими зусиллями.

– Порох і вогонь.

Якщо ця бідна дівчина, яка сидить там на кухні й, нічого не передчуваючи, можливо, церує мою білизну, має бути порохом, то нехай знає, що я напоготові. Я, вогонь. Її батько, який, можливо, зараз готує плуга до весняної сівби, і мама, яка сумує за нею, можуть бути спокійними: я не зганьблю їхньої доньки. – Бідність, яка вигнала її з батьківського дому в місто, до чужих, незнайомих, – наче ланцюг, на якому зараз кидаюся я, ошалілий самець.

Боже, ось Ти й ідеш мені на допомогу. Я не кликав Тебе, але знаю, що ти вже йдеш до мене. О, цього я Тобі не забуду. Не поспішай, уже минулося. Я замкну двері на ключ, стану на коліна: білий ангел молитви накриє мене своїм крилом, притулить до себе.

Годину потому

Здається, я зумисне перебільшив і небезпеку, й боротьбу з нею. Дивний вік, у якому зрілі думки плутаються з дитячими, а цілком поштиві почуття вбрані у бридкі перебільшення, неоковирну екзальтацію та огидну комедію.

Чого тільки нема в цих кількох віршах: море, чудовиська, стогін, порох, блискавка. Стільки непотрібного галасу, а врешті, напевно, матиму полюцію, бо вже близько двох тижнів не було.

До того ж я не написав і половини з того, що крутилося в моїй дурній голові, певно, вже й сам розумів, що забагато цього добра. Адже там були й божевілля з обов'язковими ґратами, і стогін моєї дитини, що проклинає мене, і громада, що викликає мене на суд. Хтось міг би подумати, що це новий потоп. А тим часом усе можна звести до одного речення:

– Школяр не зробив підлоти.

Правду каже панна Юлія: я – дівча, ніжність мрій, а не чоловік.

Спалю до дідька весь цей блазенський щоденник, бо раптом іще потрапить у чиїсь руки.

Було би добре, якби хтось надер мені вуха, вибив із мене шмаркацтво і засадив за геометрію, бо цей вулкан, вогонь, цих капітана корабля й вождя можуть не перевести в наступний клас.

* * *

Знову перебільшення.

[1.] Щоденник я не спалю, і я чудово це знаю. А якби спалив, то це була би повна дурість.

2. Навіть якщо в тому, що я писав, і є перебільшення, це все ж внутрішні переживання, за які не варто дерти вуха.

3. Я – ані блазень, ані шмаркач, а тільки дуже розумний юнак (порівняно з однокласниками), трохи зіпсутий через брак педагогічного спрямування.

З крайнощів у крайнощі, брак рівноваги – риса мого віку.

Натомість є слушність у тому, що треба взятися за шкільне навчання, бо пана репетитора самого можуть не перевести в наступний клас, і буде сором.

Піду до лікаря, може, визнає, що з моїм темпераментом уже справді час, як стверджує чимало однокласників (М., П., Л., Б.),

що моє хвилювання не має підстав, бо хай там як, а почуваюся я погано.

– Ганьба мені?

– Чому?

– Висміє?

– Доведе цим, що, хоч він і лікар, але дурний: піду до Ж.

Лютий, 2

Сказано – сдєлано.

Був у лікаря і… вірю йому.

Полюції, навіть дуже часті, навіть із еротичними снами, не є хворобою чи недугою, а лише легким нездужанням. Слід остерігатися всього, що збуджує, – тобто алкоголю, нікотину (цигарок) і мрій. 80% повій – заразні. Легені й серце в мене цілком здорові. Волю слід тренувати й не робити трагедій, коли вона розчаровує. Наполеон, який підкорив увесь світ, не вмів опановувати себе. Кожна маленька перемога уможливлює більшу, бо в мозку прокладається дорога. Щоб дзвонити – треба прокласти дроти (це була з його боку не дуже вдала аналогія, бо існує бездротовий телеграф).

Грошей він не взяв, сказав, що віддам, коли виросту. Казав принести щоденник[и]. Хотів би віднести; може, скаже, що в них помітний мій талант. Хоча за кілька приязних слів знову розкрити перед чужим усю душу, весь світ страждань, болю, мрій і смутків? Якби він чітко визначив термін – за тиждень, два, – я би погодився. Соромно зізнатися, але я розчарувався. Мав враження, що він поспішає, що не має часу. Знаю, що я несправедливий, вимогливий, невдячний, а все ж… Для мене це була епоха, а для нього – епізод. Двічі нас перервав телефон, то його знову викликали. Може, його викликали до людини на смертному ложі, в той час, як я здоровий. Людський еґоїзм не знає меж: його нічим не наситиш.

Може, на таке чуттєве забарвлення цього візиту вплинуло й те, що маю проблеми вдома і в школі.

Подалі від похоронного маршу на струнах байронівської ліри.

І навіщо я написав це речення? Бо воно здалося мені гарним. Треба боротися насамперед із цим позуванням у собі, з цією комедією, яка доводить мене до розпачу.

На уроках вдаю неуважного, то знову стискаю скроні, хоч голова тепер болить рідше. То намагаюся вдягатися неохайно, то раптом знову хотів би мати білі рукавички, то бути похиленим, згорбленим, то знову струнким (здається, офіцери носять корсети?).

Отож, боротьба супроти:

1. ліношів (математика),
2. позування,
3. мрій і загалом чуттєвості (настроїв),
4. цигарок, пива, гірчиці тощо.

Коли писав «отож, боротьба», то мало не додав «не на життя, а на смерть». Перша перемога?

Лютий, 5

Вчуся. З алгебри отримав 4, уперше в житті (за усну відповідь). Це занурення в містичний світ чисел дає мені задоволення.

Р. відмовився від моїх уроків, бо я не досить енергійний. І без нього було надто багато учнів, як на кінець третьої чверті. Раніше скільки б то трагічних вигуків написав я на цю тему, а тепер-от знаю, що ніколи не буду «енергійним і порядним репет. із гарантією»: забагато в мені співчуття до дітей, щоб ставати для них тираном. Дитині треба так мало, щоби почуватися щасливою: печатка, коробочка, карамелька. Видушувати сльози з цих невинних очей заради п’ятірок, заради смішних тріумфів, для догоджання батьківському марнославству та здобуття слави «порядного» – це варварство. Мінімум зусиль для максимального результату: щоби перевели в наступний клас. Я дотримувався цієї засади, і досі ефект був позитивним: я їх розвивав, вони мене люблять, і як наслідок – табель без двійок...

Мрії – це морфій для душі.

Чи маю я право принаймні на гарячі погляди й чарівні усмішки, на ці невинні за своєю суттю легкі флірти? Маня Д. із мамоювдовою і братом, хворим на сухоти, – це любов чи співчуття? Чи дозволити уяві мріяти про лікування сухот? А якщо буде «пусти свиню за стіл…»?

Лютий, 12

Наче на підтвердження того, що казав лікар, я дізнався, що Й. заразився. У них там справжнє пекло. І через це мама вчинила

скандал, що я читаю книжки. Де тут логіка? – Я дуже поважаю Казя, який молиться й не читає, але Казьо – це Казьо, а я – це я. І мені здається, що навіть якби від книжки можна було заразитися трипером, то все одно було б надто пізно, бо я без книжки не можу жити так само, як і без хліба. Незвично для себе, я відповідав цілком спокійно, не вибухнув, а міркував, хоч такі розмови й не назвеш приємними. – Коли мама сказала, що мій Песталоцці й «уся ця зграя Дарвінів і Лассалів[92]» (горох із капустою) – колишні єретики й розпусники, я лише відповів:

– Не терплю, коли говорять про речі, в яких не тямлять.

І хоч я маю беззаперечну рацію, ввечері все ж попрошу в батьків (бо й татові принагідно дісталося) вибачення.

Двічі мав пол., першу зі сном (ковзанка, турецька лазня), другу – без.

У мене звірячий апетит. Увесь день би жер хліб.

Лютий, 25

Період сонливості після п.

Скандал із Франею, котра під час прасування спалила сорочку. Чи міг би я нейтрально поставитися до цього, якби був її коханцем?

Люблю малювати, а особливо – павутиння: це людське життя, заплутане, як лабіринт.

Якими незбагненними є зміни в людському настр[ої]: нині сповнений віри, надії, радості; завтра – сумнівів, не віриш ані у свої сили, ані у здібності, ані в щастя.

Скандал із Мод., що забагато задає. Поскаржилися інспекторові. Задав стільки, скільки завжди.

– Багато, багато, – почали кричати.

– Чого багато? – запитав блідий.

– Слів.

Дзвінок.

– На завтра перші три параграфи з курсу третього класу. Я з дітьми «Одіссею» не читатиму, – сказав і, виходячи, гримнув дверима.

---

[92] Фердинанд Лассаль – німецький мислитель і соціалістичний діяч.

Однокласники бояться, що він мститиметься, а я думаю, що він для цього надто гордий. Мені боляче, що образили людину; як це боляче, коли бачиш, що люди зневажають улюблену ідею.

Лютий, 25

Здається, мала П. закохалася в мене. Якось під час уроку вона прочинила двері, заглянула, але втекла. Мабуть, засоромилася почастувати мене шоколадними цукерками, якими потім при виході почастував Олесь. Учора знову зайшла, зробила ґраційний реверанс і попросила розв'язати задачу. Вона була доволі проста. Я почервонів, зробив, пояснив (так солодко заглядала мені в очі), а на її «дякую» відповів «прошу». Я був до цього настільки неготовий, що лише на сходах мені спало на думку, що теба було відповісти: «Прошу дуже. Якщо будуть ще якісь питання – прошу звертатися. З великою радістю допоможу».

Так мене спантеличив цей вдячний пансіонний реверанс. – Щось подібне я відчував, коли в дитинстві у крамниці до мене зверталися «пане».

Якщо мої підозри справедливі, то зараз (Увага!) вона переживає те, що я вже пережив: на щастя чи на жаль?

Увечері я плакав, що ще нема весни, квітів, зелені.

Березень, 11

Майже новела.

Останнє завдання в цій чверті, вирішальне для оцінки в табелі. Списати не можна, бо арґусові очі[93] вчителя все помітять. Самому треба блукати містичним світом формул і чисел. Гарячка заважає опанувати думки, тверезо мислити. А спокій потрібен для холодних чисел. Одна невелика підозра позбавляє рівноваги, втрачається ґрунт під ногами, бо тут одна помилка тягне за собою цілу низку помилок – як у житті. Скільки разів за дрібну помилку, зроблену через неуважність, я отримував двійку, скільки ж то людей через таку двійку мають зламане життя. Тож чому дивуватися, що голова палає, забиває подих у грудях, а серце тріпоче, як голуб у клітці? Одне завдання на тиждень часто сповнює тривогою десят-

[93] *Арґусові очі* – чутливі, підозріливі очі. У гр. міфології Арґус – багатоокий звір, якому Гера, приревнувавши Зевса, наказала стежити за Іо – його коханкою, яку вона перетворила на корову.

ки молодих, о іроніє, щасливих молодих. – Напередодні мозок напружується, щоби передбачити, що буде, що повторити, що може випасти. Зроблю чи не зроблю? – Це перо вимальовує порятунок або смертний вирок. Власне перо. Вирок злочинцю підлягає перегляду в сенаті, а вирок учителя, залежний від симпатії або навпаки, від випадкової думки, миттєвої фантазії, підгорілого обіду, оскарженню не підлягає.

Останнє завдання. Вчитель удвічі пильніший. Після того, як продиктував текст, – могила, мертва тиша. Хто відірве очі від зошита – наштовхується на недовірливий та знущальний погляд невблаганного вчителя.

А за вікном, як суцільний контраст, – весна. Думка рветься в поле, в ліс, аж скімлить за купанням у сонці. І тільки ці вкриті пилюкою вікна відділяють наші легені від найвищої насолоди дихати повітрям щойно пробудженої весни.

Переводжу погляд на цих 36 учнів, німих і нерухомих, яких насильно утримують в ув'язненні, тоді як вони рвуться до … весни, право на яку мають і тварина, і птах, і нікчемна комаха, і яку нам потрійними ґратами загородила смертоносна цивілізація.

Ці учні, пов'язані зараз у нерозривне ціле спільного насильства, спільної неволі-недолі, ким будуть вони за десять, двадцять років?

Це завдання стримітиме, як «терни у скривавленій нозі», в їхніх нервах усе життя, а може, і в їхніх дітях. Ця година, проведена тут, у задушливій кімнаті, а не на кришталевому весняному вітрі, як ананке[94], осяде на їхніх легенях.

Хвилини минають, праця стає щораз гарячішою, піт вкриває чоло. Останні зусилля змореної думки. Скільки ж у такі миті стається помилок через неуважність.

Учитель ходить спокійний, ні на мить не зводить із класу очей. Гордість, відчуття обов'язку, справедливості не дозволяють, аби хтось списав… останнє завдання.

Промінь сонця лукаво застрибнув у клас, де помітив молоді обличчя, й зачепив учня. Нетерплячий учень обурився й відсунувся вбік. Промінь здивувався, засмутився, а може, й образився, а може, вже до кінця життя уникатиме хлопця, що його відштовхнув.

Бідне сонце, бідні діти.

---

[94] Ананке (*гр.* – «призначення», «доля», «фатум»). Також – грецька богиня, втілення неминучості.

Хто винен, що світло правди стало на запеклий бій зі світлом сонця?

Секретарка відповіла, що немає місця, що в них великий запас новел. Дивилася на мене так приязно (вихована!), радила не розчаровуватися, бо «редактор і того майже не читав, бо дуже зайнятий». – Ох, знаю: їм потрібне ім'я, а не твір мистецтва, зрештою, редакція має «своїх», які на замовлення завжди напишуть те і стільки, скільки треба. Очікування мене дратувало, а тепер мені вже все одно.

І так буду не літератором, а лікарем. Література – це слова, а медицина – вчинки.

Квітень, 24

Я прокинувся рано, ще не було п'ятої, і пішов у поле. Мій погляд, десять місяців скутий стінами, прагнув такого виднокола, де б ніщо не перешкоджало йому летіти в безмежні далі. І я знайшов те, чого прагнув. Я став у полі й охопив простір, оточений темним валом лісів, і довго-довго стояв, задивлений у тишу, яку не переривав анінайменший шерех.

Я ні про що не думав, дух відпочивав, і лише голос серця шепотів: «Чудово, чудово. Жодної людини».

Раптом думка підкинула запитання:

«Гей, юначе, що так любиш людей і прагнеш своє життя принести їм у жертву, чому ти радієш, що їх не бачиш?».

Я здригнувся, замислився.

А й справді: чому, чому?

І даю відповідь.

Коли я йду лісом, пісня дерев колише мене на своїх хвилях і шепоче такі добрі слова, що тишею проникає в мою стомлену душу. Ліс, дерева, кущі разом зі мною снують золоте прядиво мрій. Коли я йду полем, пісня колосків, трав, квітів колише мене на своїх хвилях і шепоче добрі слова. Поля й луки мріють разом із мною, разом зі мною снують золоте прядево мрій.

Я кричу: «О, світлий ідеале».

Луна природи відповідає: «Ідеале».

Кричу: «Свята любове».

Луна природи відповідає: «Любове».

Кричу: «Чиста дружбо».
Луна каже: «Дружбо».
Природа розмовляє зі мною, не суперечить; я вірю її словам.
А ось люди.
Кричу: «Братерська любове».
Луна світу відповідає сміхом: «Її немає, є лише еґоїзм».
Кричу: «Ідеале».
А світ: «Його нема, є лише туга за ним».
Кричу: «О кохання!».
А світ: «Його нема, є лише хтивість».
Кричу: «Розраднице надіє».
А світ: «Мамо дурнів».
Кричу: «Не будіть мене, жорстокі й безжальні».
А світ: «Прокидайся, розплющуй очі».
– Заради чого ви мене будите? Щоб я страждав?
– Заради правди.

О, не хочу я вашої правди, бо маю власну, яку люблю, не позбавляйте мене її.

Тепер ви знаєте, чому я радше дослухатимуся голосу природи.

Якщо такою є твоя правда, світе, ти – грішний, злий, зганьблений. Якщо такою є ваша правда, люди, чому ви забираєте мою: світлу, чисту, святу?

Тож ти хочеш, щоб я пішов за твоєю жорстокою правдою, о світе? Ні, краще вже ти йди за моєю правдою, «правдою метелика».

* * *

Я – метелик.

Сп’янілий життям, молодістю, ще не знаю, куди звернути, але за вами не піду.

Не дозволю життю зім’яти свої барвисті крила, не дозволю знизити мій лет.

Давно вже я хотів висповідатися перед вами, але боявся, що ви мене не зрозумієте, соромився, що засмієте.

О, бідні ви, якщо нічого не промовить до вас ця сповідь метелика.

* * *

Якщо віра у тріумф добра є сном – я хочу спати. Життя мене будить, тож я тікаю до шелесту дерев, до шепоту струмка, до пахощів луків, до гомону колосся. Тікаю.

Тут, на лоні природи, я хочу ожити, скинути пилюку міста зі своїх мрій.

Хочу віднайти розхитану віру. Хочу, щоби природа була ліками, а лікарем – Бог.

Зранку школа, потім репетиторство й уроки, навперемiж із їжею, сном і… мріями. Мрії вберегли мене від летаргії, їм я завдячую життям.

Але я бачив, як мене полишають мої світлі духи, духи мого життя, яке називаю життям метелика, а ви називаєте життям недозрілого шмаркача. Ми не можемо порозумітися, бо ви називаєте життям те, що я називаю смертю.

* * *

Я довго дивився на мурашник. Скільки чеснот у цих маленьких істот. О, як же болить, що людина, яка любить людство, хотіла би чеснотами тварин ушляхетнити людей…

Коли я переходив через кладку, побачив, як тонула комаха. Бачив, як вона допливла до невеликої мілини, як знову втратила ґрунт, випливла на поверхню й занурилася, і знову випливла.

Чому метушиться ця дрібна комашка? Чи дороге їй це малесеньке життя, на яке з усіх боків чигають загрози, яке вона щохвилі може й має втратити?

А людина? – несподівано зблисла думка.

Щоб урятувати комашку, треба зійти з кладки й намочити ноги до кісточок. Чи варто?

І я почув голос:

«Якщо тепер не захочеш принести дрібну пожертву, юначе, щоб урятувати комашку, то, як виростеш – не жертвуватимеш більшим, щоб урятувати людину».

Як радісно було бачити, як вона обтріпувалася, вирівнювала й розпростувала крильця на моїй руці.

– Більше ми не побачимось. Лети й будь щасливою.

* * *

Я люблю тебе, сіра Вісло. Як тоді, коли ти спокійно й рівно точиш свої води, перемежовані мілинами жовтого піску, так і тоді, коли зриваєш греблі й вали, зносиш мости й загрожуєш людям, так і тоді, коли, скута крижаним панцирем, біла від снігу, завмираєш, щоб із першим подихом весни прокинутися й шепотіти прадавні історії нещасної країни, коли Ванда спочила на твоєму лоні, бо не хотіла віддати руку чужому[95].

Сіра Вісло, я не проміняв би тебе на горду Темзу, ані на стрімку Ніагару, ані на таємничу Замбезі, ані на магічний Ґанґ.

Ті, може, у сто разів красивіші, промовляли б до мене незрозумілою мовою.

Сіра Вісло, я люблю твої береги, порослі кривими вербами, що віддзеркалюються у твоїх струменях, люблю твої піски й зорі, що купаються у твоїх водах.

* * *

Я люблю таємничу нескінченність ночі, супроти якої почуваюся маленькою комашкою, загубленою у просторі й часі, й, маючи її свідомість, покірніше думаю, лагідніше прагну, тихіше мрію.

Благословляю людство в його прагненні до ідеалу.

О, як мені тут буде добре.

Пишу це, дивлячись на сосни, слухаючи їхній шум. А коли зачиню вікно, загашу свічку й нарешті ляжу, мені миготітиме не світло газового ліхтаря, а зорі й місяць спочинуть на моїй голові. Я не почую гуркоту брички чи крику п'яниці або повії, й питиму умиротворення, й довгі місяці у Варшаві черпатиму його, наче коштовний скарб.

Завтра мій погляд знову блукатиме луками й полями, підноситиметься до верхівок дерев, губитиметься в незмірному сяйві сонця.

---

[95] Алюзія на відому легенду про Ванду – доньку Крака, яка готова була загинути у хвилях Вісли, аби тільки не виходити заміж за німецького князя.

Червень, 27

Ми пішли плантом[96] назустріч заходові сонця.

Над нами чорні, грізні, похмурі хмари, а на заході небо палає пурпуром, міниться, кривавить, іскрить. Незвичайна ясність становить величавий контраст до завислої над нашими головами хмари. Здається, природа промовляє до нас, двох, сповнених віри, сили, надії та любові юнаків.

Погляньте, ця залізнична колія, що зникає в неосяжній далині, – це дорога вашого життя; хмари – це ваші жалі, смутки, страждання, сльози. Чарівні образи вдалині зваблюватимуть вас; всотуйте їх поглядом довго, якнайдовше, не втратьте жоднісінької іскорки, доки вона горить. А коли погасне остання іскра – спрямуйте погляд углиб власної душі, і знову відшукаєте їх усі.

Я затримався, схопив його за плече.

– Поглянь, як гарно.

А коли мені забракло слів, щоб ними виразити все, що бачу і чую, він почав співати.

Дивовижна пісня. Я зрозумів її від початку до кінця.

Молодість, задивлена в захід сонця. А відтак сила й відчуття немочі, а відтак порив і непевність, а відтак шалена відважність, яка ні на що не зважає, і дитячий острах; а відтак безпрецедентний бунт і смиренна покора, а відтак ледь не божевільна радість і сльозлива туга, безмежна довіра й недовіра, сповнені облудного страху; а відтак віра і зневіра, любов і ненависть: скільки почуттів, скільки образів є у всесвіті, й кожен має свою власну душу.

Бо ж людина, мікрокосм, є всесвітом.

Дивовижна пісня лилася з його молодих грудей і висловила те, чого я не міг сказати словами. Якою ж бідною є людська мова. Чому молодість не має власної мови, власного словника?

Його пісня була відповіддю на мій захоплений вигук.

Тобто він зрозумів, тобто відчув?

Коли він завершив – у нас в очах бриніли сльози. Чому не можна обмінятися сльозами, наче шлюбним перснем?

Не було ані присяг, ані пансіонних зізнань. Я подав йому руку, ми обмінялися потиском рук, наші душі поєдналися в мовчанні.

---

[96] Плант (фр. – «вирівнювати») – територія, виділена під залізничну колію.

Перед вівтарем горіли не свічки, а сонце; не рука капелана нас благословила, а небо; не сповнений облуди весільний кортеж висловлював нам побажання, а сосни, берези, дуби; не орган заграв, керований людською рукою, а вітер нам грав, і грав дивовижно.

Проїздив потяг. Ми зійшли з рейок і стали поблизу: він промісся простісінько перед нами і зник у куряві.

Кривавий колір неба перемінився на рожевий, потім – на золотий; блакитний колір сірів, сірий колір перейшов у чорний. І ось уже вгорі вилася лише вузька світла смужка.

Ми розмовляли про музику й поезію, про долю й недолю людей, про боротьбу зі злом, про братерство народів, про любов до ближнього, про завтрашній день людства.

Я пережив найкращу годину у своєму житті, але чому ж тоді мені хочеться плакати?

Переклад Роксоляни Свято

ВИХОВНІ МОМЕНТИ

1. Головне місце в медицині посідає наука про діагностування. Студент оглядає низку осіб, учиться бачити і, помічаючи симптоми, пояснювати їх, пов'язувати і, базуючись на цьому, ставити діагноз.

Якщо педагогіка захоче йти шляхом, що його проклала медицина, вона мусить виробити виховну діагностику[1], яка ґрунтується на розумінні симптомів.

Чим температура, кашель, блювота є для лікаря, тим усміх, сльоза, рум'янець є для вихователя. Немає симптому, що нічого не означав би. Треба зауважувати й замислюватися про все, відкидати випадкове, пов'язувати споріднене, шукати внутрішньої логіки. Не – як вимагати, чого вимагати від дитини, не – як карати і забороняти, а – чого дитині бракує, чого їй забагато, чого вона хоче, що може дати.

---

[1] *Педагогіка* [...] *мусить виробити виховну діагностику* – аналогічно, на думку Корчака, як чинить медицина, виробляючи діагностику хвороб; уся педагогічна творчість Корчака – на чолі з циклом «Як любити дитину» – була звернена до цієї мети; над педагогікою, за словами Корчака, тяжіє моралізаторство, яке перешкоджає накопичуванню та розумінню симптомів. Інтернат і школа мають бути «клініками» виховної діагностики. Така дослідницька позиція Корчака-вихователя співвідносилась із тодішнім напрямом й експериментальним підходом у педагогіці й педології. Особливо частими в літературі були так звані студії дитинства (child study), що їх поширили американський психолог і педагог Ґренвілл Стенлі Голл (1844–1924) та його учні. Вони полягали у збиранні психологічно-педагогічного матеріалу на підставі ретельних спостережень за дітьми в дії (під час різних занять). «Виховні моменти» Корчака можна вважати за такого типу «студії дитинства».

Інтернат і школа – територія досліджень, виховна клініка.

Чому один учень, прийшовши у клас, обійде всі кутки, з кожним заговорить, дзвінок насилу зажене його за парту? – Інший одразу сідає на своє місце й неохоче залишає його під час перерви? – Що то за люди, що школа мусить їм дати і чого може хотіти навзаєм?

Чому один, коли його викличуть, радо йде, піднявши голову й виклично усміхаючись; енергійним рухом витирає дошку, пише великими літерами, міцно натискаючи крейду? – Чому другий встає, зволікаючи, відкашляється, поправить одяг, млявим кроком, утупившись у землю, підходить до дошки, після вказівки витирає її – і пише малими, блідими літерками?

Хто перший, хто останній вибігає на перерві? – Хто часто підносить руку – знає, вміє, хоче сказати, хто – рідко, хто – ніколи?

Якщо під час уроку тихо, хто перший починає галасувати, хто у загальному галасі мовчить?

Хто (і чому) сів на те, а не на інше місце, за першою чи останньою партою, поруч із тим, а не іншим сусідом? – Хто йде додому сам, парами, гуртом? – Хто часто змінює друзів, хто вірний?

Чому немає сміху там, де він повинен бути, чому вибух веселощів там, де ми чекали зворушення? – Скільки разів «клас» позіхнув на першому й останньому уроці? – Відсутність зацікавлення – чому?

Замість ображатися на те, що є інакше, ніж ми мали право очікувати, з'являється об'єктивне дослідницьке «чому?», без якого ми не здобуваємо досвіду, не творимо, не йдемо вперед, без якого немає знання.

Ця брошура не є взірцем, як слід здійснювати такі дослідження, вона є документом того, як складно фотографувати словами, що маєш перед очима, яким плідним може бути коментування – навіть хибне – того, що ти помітив і зафіксував як схоплений у польоті «момент»: індивідуальний симптом – учня або загальний – групи.

2. Кращі вихователі починають вести щоденники, але швидко кидають, бо не знають техніки ведення записів, не винесли з інституту **звички** протоколювання своєї праці. Будучи до себе надто вимогливими, вони втрачають віру у власні сили; забагато чекаючи від записів, втрачають віру в їхню цінність.

Одне мене тішить, інше засмучує, дивує, непокоїть, викликає гнів, знеохочує. – Що записувати, як записувати?

Цього не навчили. Він виріс зі школярського щоденника, що його ховають від тата під матрац, не доріс до журналу, яким обмінюєшся з приятелем, обговорюєш його на зборах і зустрічах. Може, його вчили записувати чужі лекції та думки, а власні – ні.

Із якими несподіванками і труднощами ти зіткнувся, які помилки зробив, як їх виправляв, яких поразок зазнав, у чому мав величезний успіх? Хай кожна невдача усвідомлено вчить тебе, стане у пригоді іншим.

3. На що ти витрачаєш години життя, на що марнуєш запас молодої енергії? – Якщо був запал, а з роками його не стало – чи нічого він не прояснив, не викував? – Досвід? – Із чого він складається? – Уже тепер не для науки, не для інших, а для себе.

Ти не працюєш для батьківщини, суспільства, майбутнього, якщо не працюєш для збагачення власної душі[2]. Тільки беручи, можна давати, тільки зростаючи власним духом, можна взаємодіяти зі зростанням. У записах є насіння, з якого виросли ліс і поле, є краплі, що творять джерело, – ось чим годую, напуваю, звеселяю, захищаю від спеки.

Із записів складаєш підсумок життя. Вони засвідчують, що ти не протринькав його. Життя завжди показує тільки частину, дає зрозуміти тільки фрагмент. Я був молодий – не знав, посивіло волосся – знаю, але вже бракує сили. Із записів вибудуєш захист перед своєю совістю, що не стільки, не так, як треба було...

---

[2] *Ти не працюєш для батьківщини, суспільства, майбутнього, якщо не працюєш для збагачення власної душі* – ремінісценція загальновідомих віршів Адама Міцкевича: «А кожен з нас в душі своїй має зерно майбутніх прав і міру меж майбутніх. Як збільшите й поліпшите вашу душу, так покращите ваші права й розширите ваші межі».

І. Міська школа – перший клас

Запис: Немає ручки...

Коментар: Що робити? Чи вчитель повинен мати кілька запасних ручок, які він позичає? Хто часто забуває? – Записувати, скільки разів, а не перебільшене: «Ти **завжди** забуваєш». – Може, зранку перед першим уроком: хто що забув?

Запис: [п'ятихвилинне спостереження впродовж останньої чверті уроку (математика)].

Болєк потирає рукою підборіддя, посмикує себе за вухо, хитає головою, крутиться за партою, складає руки на грудях, похитує стегнами, міряє зошитом ширину столу, зависає на краєчку лавки, зігнувшись, крадеться вперед, розмахує рукою, погладжує парту, трусить головою, дивиться у вікно (йде сніг), гризе нігті, запихає руки під себе, натягує руками черевик, обмахується зошитом, запихає руки в кишені, потягується, нетерпляче пересмикує стегнами, потирає руки... «Будь ласка, можна, я піду до дошки?». На сигнал: Писати! – схопив ручку, махнув нею в повітрі, дмухнув і з усією силою стукнув об чорнильницю. Кілька сильних порухів стегон. «Пані, яааа... ой-ой-ой!» Вдаряє себе рукою по чолі, підстрибує. – Сигнал: Додати 332 до 332. – Миттю додав – оглянувся: «Зробив?» і впівголоса: «Ххxутко робимо, як вітеррр...» – цмокнув язиком і зітхнув...

Коментар: Так захищається дитина, так розпорошує чимраз більшу енергію, що не має виходу, так бореться із самою собою, щоб не заважати перебігові уроків, так просить діяльності, шкодує, кидається на знаряддя праці, так, зрештою, в поетичному порівнянні виражає несвідомо приховану тугу: «як вітеррр».

Стеж за стражданням рухливого, легко збудливого – як розумно він чинить, щоб, не викликаючи вчителевого невдоволення, дати вихід енергії в пів- і чверть рухах – скільки він мучиться, перш ніж вибухне чимось таким, що приверне увагу: «Сиди спокійно». – Якою ж «щасливою» є апатична, сонна дитина!

Запис: Тихо! – Скільки разів упродовж години?

Коментар: Може бути по-різному: а) вигук учителя: «тихо» зайвий, бо дисципліна (читай – кулак) дає тишу; б) можна часто, без

віри й без наслідків повторювати: «тихо»; в) можна дозволяти галасувати – тоді відмовляєшся від навчання; г) можна порозумітися з дітьми. Отож повна тиша, відносна тиша. – Що перериває тишу: запитання, прохання, зауваження, непрохана відповідь, сміх, розмова з сусідом? – Коли, наскільки дозволяєш? Чи залежно від настрою, чи знаєш? А якщо знаєш, мусиш полегшити дітям розуміння.

Запис: Невпевнені відповіді на найпростіші запитання, стримані відповіді.

Коментар: Учитель рідко не додає чогось навіть до правильної відповіді учня. – «Швидше – повільніше – голосніше – ще раз – добре – далі».

– Було три хлопці.

– Не три, а троє.

Учень не завжди знає, чи погано порахував, чи недобре висловився. З'являється відчуття помилки, відчуття поганої відповіді.

Наскільки ж нестерпною є кожна праця і неможливою праця розумова, коли хтось «стоїть над душею» і стирчить над тобою – заважає. Буває так:

Учитель: – То скільки в нього залишилося фунтів?

Учень: – П'ять.

Учитель: – Повне речення.

Учень (відгадуючи): – Шість.

То, може, дати закінчити, а потім виправити? – Важливе питання.

Запис: – Відьом немає, – каже вчитель. Збишек (тихий), після тривалих роздумів пошепки до себе: – А таки є відьми на світі.

Коментар: Як часто авторитет дому зіштовхується з авторитетом школи! Подеколи авторитет дорослих мусить поступитися перед авторитетом трохи старшого колеги.

Запис: Як зростає гамірність перерви після першого-другого-третього уроку: кількість бійок, сварок, скарг? – Як зростає неспокій класу: хоча б за кількістю зауважень, що їх робиш усьому класові або ж окремим дітям?

Примітка. Змусити дитину чотири години сидіти за неймовірно незручною партою – така сама мука, як змушувати стільки ж годин ходити у незручному, тісному взутті.

Запис: Почекайте, іще не пишіть. – Хутчіше, поквапся, бо чекають.

Коментар: «Хутчіше – не так швидко», – так учитель намагається звести клас до одного рівня. Та ба! – і «хутчіше», й «повільніше» підводять, деморалізують дітей – зависають у повітрі.

Запис: Учитель: – То скільки? – Учень не знає. – Клас підказує. – 48. Учитель: – То скільки? – Учень мовчить.

Коментар: Неймовірно цікаве явище. – Чому вчитель вимагає непотрібної вже тепер відповіді, чому учень логічно відмовляється її дати? Які учні не люблять, коли їм підказують?

Запис: Учитель: – Яка ця книжка? (хоче почути прикметники). Учень: – З малюнками.

Що в цьому разі робить учитель?

Запис: Уже всі малюють. Адась аж тепер закінчує приготування. – Дзвінок: усі завершили, він неохоче відривається від праці.

Запис: – Покажи свої малюнки. – Знічено усміхається – зволікає – неохоче.

Коментар: Чи зауважуєте, як дитина серйознішає, малюючи, як палко чогось прагне і як болісно занепадає духом?

– Чому так намальовано?

– Бо це гарно, бо так мені подумалося.

Янінка намалювала щось на кшталт розлогого кактуса – на кожній колючці сидить пташка.

– Що це?

– У нас (в інтернаті) одна дівчинка так намалювала.

Запис: Холодно тому, хто сидить біля балкону (дме).

Коментар: Момент, що розсіює увагу. Якщо у класі холодно, діти легко вдягнені: один завмирає, заклякає в одній позиції, другий захищається від холоду частою зміною пози («крутиться»).

Запис: Щось у роті його турбує – він часто доторкається – може, зуб хитається.

Коментар: Чинник, що розпорошує увагу.

Запис: Скарбниця учнівської кишені – пенал.

Коментар: Учитель уже домігся того, що вони не приносять до школи ні м'ячів, ні ляльок, ні магнітів і збільшувальних скелець. Але пенал – дозволена річ. Вміст пеналу теж розсіює увагу. – Але чи він неуважний, бо бавиться пеналом, чи радше: бавиться пеналом, бо неуважний? Чи, відпочивши в забаві, вдовольнивши потребу відволіктися від змісту уроку, він швидше повернеться до рівноваги, чи довше перебуватиме неуважним? Чи навпаки, може, не маючи пеналу, надовше порине в безсенсовну апатію?

II. Передпідготовчий і підготовчий клас приватного пансіону[3]

Запис: Чергова витирає дошку. Малґося навмисно (на зло) мазюкає крейдою. Дивно.

Коментар: Часом нас дивує якийсь дитячий вчинок. Якби це зробив А, було би зрозуміло, але цей?.. І, з огляду на це, раптом вагаємося щодо попередньо поставленого діагнозу. У докорові, зробленому дитині, буде: «Ну-ну, отже, так? а я думав... я помилився... тепер уже... тощо». – Нас ображає і зачіпає, що нас введено

[3] Передпідготовчий і підготовчий клас приватного пансіону – приватні пансіони – це були жіночі середні загальноосвітні школи (на кшталт гімназій). Вони найчастіше мали передпідготовчі й підготовчі класи як початкові (навчання в них починалося з «Букваря»), які готували до гімназійного навчання. Діти із середніх та привілейованих класів найчастіше розпочинали шкільне навчання не з початкової школи (народної школи), а одразу з передпідготовчого й підготовчого класів, розташованих при пансіоні або гімназії. Іще в початковий період II Речі Посполитої (у 20-х роках) деякі так звані нижчі гімназії, особливо приватні (а таких була більшість), також мали підготовчі класи. Спостережний Корчаків нарис «Передпідготовчий і пдготовчий клас приватного пансіону» було написано в Києві в жіночій гімназії Вацлави Перетяткович. Яніна Перетяткович в оповіданні «Зустріч у Києві» згадує, що Корчак 1915 року «у перший день Різдвяних свят прямо із залізниці приїхав до моєї матері, Вацлави Перетяткович, засновниці й директорки польської жіночої гімназії в Києві. Тут ішлося про знайомство з кимось із педагогічного середовища, про когось, хто поінформував би його про інтернати типу, наближеного до улюбленого Будинку Сиріт по вул. Крохмальній» (Wspomnienia o Januszu Korczaku, s. 245).

в оману. – А тим часом буває так, що в цьому винятковому випадку Б наслідує когось: раз сказав, зробив те, що «інші». – Малґося бачила, як учора чи тиждень тому хтось інший дражнив чергову, хтось, хто їй подобається, на кого вона хотіла би бути схожа.

Запис: – Дівчатка, будь ласка, не розмовляйте.

Коментар: Чому такі зауваження у школі для «добре вихованих» спрацьовують? – Покара лагідного зауваження, нетерплячого жесту, здивованого погляду, кара стенання плечима... Покара – іронічне зауваження замість різки, яка ляскає по задку, слово, що б'є по амбіції. «Бридко – не випадає так». – «Гострий» докір – гострий, тобто ранить. – Може, я випадково стою біля джерела важливої проблеми? – Звідки виростає ця жахлива залежність людини від чиєїсь думки, заціпеніння перед загрозою бути смішним – аж до собачої чутливості до того, що про нас подумає офіціант, швейцар у готелі?

Запис: Не вміє – чи запитувати?

Коментар: Дитина не вивчила уроку – німецьких слів. Якби сфотографувати її поведінку! Тупий погляд, покірна статура, блідий усміх або гнів, бунт у насуплених бровах або ж брехливі покашлювання, німі рухи губів (знає, але не пам'ятає – знає, ось, зараз скаже – не знає, чому не вміє). А вчителька ставить питання. Це нагадує тортури, справляє прикре враження.

Запис: Поруч із дітьми, які запізнюються, слід розглянути так само незручних школі, хто приходить надто рано.

Запис: Хто любить сидіти за першою, а хто за останньою партою?

Запис: Ольку, віддай ґумку. – Олєк віддає ґумку, але кладе ґумку не на парту, а на голову. – Нудно покласти ґумку на стіл.

Запис: – Знову не знаєш? Я стільки разів повторювала. Стидайся...

Коментар: Ну, що з цим поробиш – не знає. Замість докору – питання: чому? – Якби так лікар до пацієнта: «Соромся, випив цілу

пляшку ліків і ще кашляєш, маєш слабкий пульс, не ходив до вбиральні».

Запис: У клас заходить Владзя – кладе книжки – і вештається: до дошки, до малюнків на стіні, до вчительського столу, знову до дошки, до своєї парти, на останню парту, підвисає в проході, сідає, енергійно махає ногами. – Заходить Янка – дійшла до вікна – нерухомо дивиться у вікно. Гармидер – пересувають парти – повертається, нетерплячий вираз на чолі, жодної участі; потім раптовим рухом – до своєї парти. (N.b. Деякі учні так прив'язуються до свого місця, як в'язень до камери.)

Запис: Стася – спостереження 8 хвилин. 1. Вибігла до іншої парти. 2. Стала навколішки за своєю партою. 3. Знову до іншої (розмова пошепки). 4. До своєї. 5. Розмовляє із сусідкою, та виходить із-за парти, Стася на її місце. 6. Біля вчительського столу. 7. Повертається, у проході висить у повітрі на руках, сильно нахиляється. 8. Спершись на парту, розмовляє з двома тихо півголосом. 9. Сміх – розмова з групою з п'яти осіб. 10. Швидко до четвертої парти з новиною. 11. Повертається на місце. 12. Повертається – заглядає в сусідчину книжку.

Запис: – Не хочете думати – ви неуважні (тон безсилого, безнадійного розпачу).

Коментар: У цій клітці разом із дітьми замкнуто й учительку, вона не тільки змушує, а й сама мусить, мучачи, сама мучиться. Може, раніше вона намагалася, шукала. Якщо ні, то не знала, не вміла, так склалися обставини. Могла помилитися у виборі фаху. Хто винен?

Запис: Владзя піднімає руку (мимовільна думка не записувати цього, бо це псує мені раніше встановлений діагноз).

Коментар: Я неохоче записав, що Владзя – вертихвістка, дзиґа – хоче сказати. – Чому? – Власне, оскільки це суперечить моєму негативному поглядові на неї як на ученицю, я мав радісно привітати цей факт і ретельно записати. – Владзя така, якою я хочу, щоб вона **була**, не повинна піднімати руку, повинна бути щаслива, що їй дають спокій, що не змушують відповідати. – І власне, моїм зло-

чином є те, що я хочу, щоб вона була така, якою я вважаю, що вона є. – Адже я повинен вивчати її такою, як вона є, повинен хотіти побачити найбільше, найвсебічніше. Але я лінивий, хочу, щоб Владзю легко було пізнати: наліпив етикетку – готово. Два піднятих пальці – це нове явище, воно вимагає ревізії, нового зусилля думки, щоб поглибити погляд. – Я нетерплячий – поспішаю. «Пізнавши» її легкою, вже біжу до інших – складніших. Швидко наділяю одного пацієнта відчіпним діагнозом, бо чекає низка чергових. – Я амбітний – переймаюся поставленим діагнозом, може, саме тому, що його нехлюйськи обґрунтовано, халтурно склепано – я не певний, і мене охоплює острах, що нове явище зруйнує мимохідь кинуту милостиню етикетки. – Прикро мені зізнатися, що я ледве читаю по складах, що мушу довго й уважно вдивлятися в літери ознак, щоб якось, у загальних рисах пробурмотіти зміст. У мені сидить пихатий авторитет, який «такого пухиря» пізнає з першого слова, бачить наскрізь. У мені живе деморалізований халтурник, якого школа дресирувала відбуватися брехнею перед обов'язками справжнього пізнання. Ці два підняті вгору пальці малої Владзі – це протест живої істоти, яка не дозволяє абияк відбутися від себе, яка не пристає на напис, наліпку – каже: «Ти не знаєш мене». Що я знаю про Владзю? – Що вона крутиться? Вчителька кинула мимохідь: «ледарка» – воно мені сподобалося – я присвоїв його. – Може, Владзя не ледарка. Може, відмовитися від випадкового діагнозу, визнати свою помилку – і як нагороду отримати кілька автокритичних зауваг. Ранима Владзя, може, здатна живо зацікавитися; може, вона воює із упередженням учительки. Ці два підняті догори пальці можуть означати: а) «та ж я знаю, та ж я не є такою, за яку ви мене маєте» або б) «якщо мене щось справді цікавить, тоді я знаю, хочу відповідати». – А може, справді «ледарка» сьогодні зранку постановила собі виправитися, почати нове життя? може, після розмови з мамою, з приятелькою? Чи допомогти Владзі в її зусиллі, чи ж, забувши, чекати, що буде далі, завтра, за тиждень?

Так, не два замацькані пальці учня підготовчого класу, а питання, на яке я не можу знайти відповідь.

Запис: Бесіда – миша тощо (одразу – щур, бджола тощо).

Коментар: Немає книжки, в якій було би подано техніку того, як вести з дітьми розмову, бесіду (не балачку). – Може, ми тому не

вміємо, що це здається нам легким? – Я пам'ятаю чудові розмови з літніх таборів, вечірні, з інтернату – хто їх не знає, хто з вихователів не пригадує? Чи можна перенести їх до школи?

Миша – позичили кота, щоб він її ловив – оповідання про боротьбу собаки з котом – щур був на подушці в тітоньки – якось у рибі знайшли мишу – щури плавають – у ванні були рибки – є золоті рибки – коли пливти кораблем, бачиш риб – є отруйні квіти – татка вкусила бджола – у бабусі є вулики.

Тема – хочуть говорити кілька, водночас. Один розповідає мені, другий починає розповідати сусідові – утворюються групи. Хтось один починає галасувати – сказано розслабитися – все провалилося. – А до дзвінка залишилося десять хвилин – що робити?

Якщо встановити черговість, нехай записуються, щоб говорити – соромляться, бо не звикли так, мають мало що сказати. – Як уберегти від знищення цікаву, а майже не досліджувану мову дитячої розповіді?

Приклад – не зі школи – із Садочка[4] – розповідь п'ятирічного Віктора[5]:

---

[4] *Садочок* – Корчак, найімовірніше, має на увазі фрьоблівські садочки, або ж так звані «фрьоблівки», що їх 1837 року заснував німецький педагог і філософ Фрідріх Вільгельм Август Фрьобель (1782–1852), називаючи їх Kindergärten (дитячими садочками), як місце (інституцію), де дітей дошкільного віку виховували б фахово спеціально педагогічно підготовані виховательки (фрьоблянки). Фрьобель робив у вихованні наголос на творчих іграх, що всебічно розвивали дітей, відповідно до їхніх зацікавлень. Вихователів він прирівнював до «садівників», які вирощували і доглядали делікатні рослини-дітей.

[5] Розповідь п'ятирічного Віктора – випереджувальне для своєї доби та новаторське записування дитячої мови; це захоплення позначилось у Корчака вже в романі «Дитина салону» (1906) і тривало все життя. Воно полягало в автентичному, достовірному записі лексики, синтаксису й навіть типових мовних помилок дітей. Було одним зі складників «поетичного документування дитинства» (Ганна Кірхнер), яким є Корчакові твори. Сам Корчак також часто стилізував свою мову під дитячу. Водночас цим захопленням спостереження і записування дитячої мови він потрапляв у тенденції емпіричної психології дитинства, яка тоді розвивалася і, починаючи від спостереження за початком мовлення власних дітей, що його здійснювали Кароль Дарвін, Вільгельм Преєр та інші, присвячувала щораз більше дослідницької уваги формуванню мови дитини та її функціям у її розвитку.

– Де ти бачив яблука?

– Яблука – я бачив яблука – такі маленькі – дерева великі такі – можна лежати й гойдатися – такий був пес – а як одне яблуко впаде – то він лежить і спить – іде мама – я хочу йти сам – і там є стілець – там пес – якийсь пес – вкусив так – госсстрі зуби мав – то як він спав, то він його вкусив – треба пса відлупити, що вкусив – там є пані – такі в нього зуби – я забув, як його звати – його звати Фокс – укусив і кррров – їв кістку – Фокс, пішов, пішов геть – а він витріщив так очі і вкусив – кинув кістку і вкусив – я кинув тому псові яблуко – а як з дерева відірвав яблуко і кинув далеко – таке тверде яблуко – солодке, як не знати, що – тільки понюхав – а потім прийшов солдат – бац в песика – бац – такий гарний – гарний – гарний.

Я записав, скільки вдалося, без стенографії. – Порівняй: «госсстрі, кррров» Віктора з Больковим «вітеррр».

III. Гельця

Місце спостереження – дитячий садочок. – Простора кімната – в кутку піаніно. – Біля стін плетені крісельця і столики для однієї особи. – В центрі кімнати шість столиків, біля кожного чотири крісельця. – Біля дверей шафа з іграшками й приладдям Монтессорі[6]. Герої спостереження: Гельця – три з половиною роки,

[6] *Шафа з іграшками й приладдям Монтессорі*. Марія Монтессорі (1870–1952) – італійська суспільна діячка, лікар-психіатр і педагог, реформаторка дошкільного виховання дітей. Починаючи від 1907 року, організувала так звані «дитячі будинки» (case dei bambini). Виховний метод Монтессорі базувався на всебічному формуванні чуттів дітей: зору, слуху, дотику, руху тощо. Цій меті слугував багатий набір дидактичних предметів: колекції циліндрів різної висоти й товщини, розмаїті драбинки, кольорові дошки, набори дзвіночків та свистків, складана абетка, набір цифр, намальовані на підлозі лінії (рівні, еліптичні й інші), по яких діти вчилися ходити, тощо. Корчак не раз покликався на метод Монтессорі. 1925 року в доповіді «Виховання вихователя, яке здійснює дитина», виголошеній на І Польському З'їзді Вчителів Спеціальних Шкіл, він так висловився про систему Монтессорі: «Я не вмію оцінити виховної системи Монтессорі. Але її епохальною заслугою буде те, що вона заторкнула питання дитини цього віку, для якої, здавалося, досить опіки няньок – чиєї завгодно». Доповідь було надруковано в часописі «Szkoła Specjalna» 1926, nr 2.

Юрек і Крися – теж трирічні, Ганечка – п'ять років, Ніні – шість років. – Час спостереження – по дві – до трьох годин упродовж двох навчальних днів.

Гельця – амбітна, звична до того, що нею захоплюються, кокетує розумом і привабливістю; разом зі старшим братом вони становлять чарівну пару здорових, жвавих дітей, що приковують до себе погляд і серце.

Юрека знаю з домашніх стосунків; якщо він не є абсолютним тираном, нехотя дивлюся на нього з «упередженням поверхової кваліфікації»; у нього «зіпсована репутація»: замірився на матір батогом, зробив скандал – півень.

Крися – тут медицина ставить палиці в колеса. У дітей цього типу не люблю кору і коклюшу. Малі, серйозні, зосереджені – крихкі, щось у них є від сну, задуми, сумних передчуттів – вони викликають зворушливий ляк і повагу. Я радо виписую їм риб'ячий жир і цілую руку.

Ганечка – як її окреслити? «У неї голова на потилиці» – «не з однієї печі хліб їла» – «в козиний ріг її не скрутиш – у поле не виведеш» – «штучка» – «квітка» – вона знає, що і скільки дозволено – хочеться сказати, що в ній немає шарму, але якось не випадає – бачиться, що вона буде енергійною людиною.

Ніни не можна схарактеризувати. Я спостеріг у ній щось від тієї дитячої конспірації, яка викликає недовіру. Найохочіше вона спілкується зі своїм братом-ровесником і молодшими від неї дітьми.

Я почав спостереження без програми – без плану – випадково – ось так: «Що роблять малюки?»

Мій перший запис – олівцем:

Гельця (малюнки):

– У нього червоний язик (пес). Чому?

– Бо це песик (Ніні).

– Чи у псів червоний язик – **часом**?

(Розпов. Гельці про песика, який гавкав, хоча «ми йому нічого не робили».)

Крися грається м'ячем.

Ніна: – О, Крися грається (однією рукою) **також**.

Що дитина, роздивляючись малюнок, окремо оцінює хвіст, вуха, язик, зуби – деталі, яких дорослі не помічають, – мені було зрозуміло. Ми це ігноруємо, бо це малюнки для дітей, натомість у картинній галереї поводимося подібним чином. Якщо нас аж так вражає спостережливість дітей, яку ми часто ігноруємо, нас вражає, що вони люди, а не ляльки.

Гельчине питання, чому у псів червоний язик, пояснюю собі як бажання вести розмову про будь-що з Ніною, особою, яка стоїть від неї вище в суспільній ієрархії (розмовляє, невимушено говорить запанібрата із семирічною), а утвердило мене в цій переконаності те – ні пришити, ні приклеїти – «часом». Так простак, зустрівшись з інтеліґентом, парвеню з аристократом – вставить слово або вишуканий зворот у розмові без змісту, тільки щоб показати, що й він – уміє, може.

Заувага Ніни, що Крися грається, і оте «також» викликає подив: вона вперше бачить, що Крися грається.

Ніні м'яча:
– Я однією рукою – а ти так умієш?
– Ні (Гел. – швидко).
– Я навіть догори вмію.

Крися міняє доброго м'яча на поганий.
– Геее, – уже не будемо міняти – добре? (Ніна).
Крися мне поганого м'яча, з якого «повітря вийшло».

Тут я зафіксував два моменти. Шляхетну правдивість Гельці я констатував безліч разів. Якщо вона збреше, то, оскільки вона амбітна, збреше на захист власної гідності. Їй прикро зізнатися, що не вміє, тож вона **швидко** говорить, що однією рукою не вміє, виразно хоче змінити тему розмови.

Другий момент стосується Ніни. Крися замінює доброго м'яча поганим. Ніна поквапно хапає м'яча і сміється, ще мить – і скаже: «Дурна, із цього м'яча виходить повітря – він нічого не вартий – не відбивається». Раптом майнула думка: краще приховати, що це їй на користь. Тому швидко: «Уже не будемо міняти». – Зайва обережність: Крися задоволена заміною: експериментує з дірявим м'ячем, уже не хоче гратися. Як Гельця не збрехала, говорячи швидко й

дещо тихо, що не вміє ловити м'яча однією рукою, так Ніна, власне, не обдурила Крисі. Так затираються межі багатьох людських вад – чеснот, вчинків, злочинів.

На підлозі кубики.

Ніна: – Я будуватиму **вам** корабель – п'ять – на п'ять – на п'ять у кораблі.

Гельця: А вмієш будувати такий корабель?

Ніна (не дивлячись): – Умію.

Крися – Гельця – Поїзд.

Шестирічна Ніна, граючись із малюками, ставиться до них зверхньо. Не собі, а їм будує. Із цим Гельця не хоче погодитися, не хоче визнати авторитету Ніни – ставить нетактовне питання, отримує зневажливу відповідь. Чи Ніна вміє будувати те, що Гельця? Ніна зовсім не дивиться: ясно, що вміє.

Ніна розповідає казку про змій...

– Чи смішний кінець?

Гельця: – Ні.

Додаю з пам'яті. Ніна змагається за свій авторитет: розкаже казку – про змій. Гельця не знає, що таке змія, казка її не цікавить. Ніна передчуває поразку, ставить необережне питання, отримує прикру відповідь. Тут я, зрештою, даремно, ставлю Ніні кілька питань про змій. «Змія є такою, як нитка, і може з'їсти двісті людей». Гельця похмуро дивиться на Ніну: стосунки напружені, атмосфера згущується. Випадково зустрілися різні люди; після нещирої розмови, вимушеного контакту розійдуться із взаємною образою.

Кубики і будівельні деталі – довго – палац.

– Вмієте так будувати? (Гел.) Гарно так?

Ніна – 22.

Крися – 0.

Гельця – 14.

Повертаються до будування. За короткий проміжок часу Ніна говорить двадцять два слова, Гельця – чотирнадцять, Крися – жод-

ного. Тут зауважу, що впродовж кільканадцяти хвилин невимушеної гри були: 1. Малюнки. 2. М’яч. 3. Кубики. 4. Казка. 5. Кубики.

Заздрість – суперництво.
Гельця дедалі наполегливіша.
– Гарно, вмієш так?
Розвалює будиночок Нінки.
– Я сама будуватиму.
Ніна:
– Я для Крисі будуватиму.
(і Крисі на вухо)
Крися розвертається, руйнує будиночок Гельці.
(Порожнє місце)

Я забув згадати, що, будуючи, вони сидять на підлозі. Боротьба за Крисю, за цю, щоправда, малу, але спокійну, мовчазну, серйозну особу, яка, взявши м’яча, викликає подив. Стежу за перебігом драми, затамувавши подих. Гельця страждає, її ятрить образа, її злить Ніна, вона бореться за Крисю, але передчуває, що марно – Крися дивиться на будівлю Ніни. Помста. Гельця руйнує будиночок Ніни. Ніна збуває і це зневагою: їй не випадає розпочинати боротьбу зі слабким супротивником; вона тільки підкреслює, що Крися належить їй. Скільки тут незаписаного! Додаю з пам’яті: після грубого вчинку Гельці Крися трохи підсувається до Ніни, спокійним поглядом зустрічається з повним бунту поглядом Гельці, відвертається до Ніни. Це тривало десяту, соту частку секунди: Ніна дає розпорядження, Крися швидко «змітає» рукою будівлю Гельці. Гельця мовчить: почувається винною, беззахисною перед Крисею.

Порожнє місце в моїх записах – це доказ хвилювання, виру почуттів, що їх це в мені викликало. Чого ж бо тут немає – з людини? – Не пригадую миті настільки ж сильної відтоді, як я вивчав немовлят.

Гельця нав’язала стосунки з Ніною (як?).

Не знаю. Не пригадую. Я випустив низку цікавих моментів. І мав би багато недовіри до записів, якби не було «порожніх місць» і щирих зізнань, що спостерігач не пам’ятає, не зауважив, забув.

Приходить Ганечка – до Ніни.

Юрек сідає на Гельциному стільчику. – Гел. довго дивиться (чекаю) – нічого!

Ганечка бере кубика з будиночка Гельці. – Гел. довго дивиться.

– Ганечко, будь ласка, не бери в мене кубиків.

Ганечка забирає кубики. Гельця вдаряє її кубиком по голові.

Гельця спазматично дає останній – Юрекові:

– На – на – на.

Юрек до мене:

– Цій дівчинці нічого будувати – у неї немає будувати.

Я: – Що? (грубий – шорсткий голос).

– Вона в неї все забрала.

Гельця дивиться на Юрека (Юрек на Гельцю).

– Вона – ця дівчинка чемна.

Ганечка виділяє 8 кубиків, Юрек додає свій дев'ятий.

Ганечка в азарті – докладає.

– Я вже всі їй віддала, Юреку, вже всі їй віддала.

(У мене в очах сльози).

Я починаю зі свого «що?» – цього одного вигуку, який я сказав і який був шорсткий, чужий і духом, і звуком усьому, що тут відбувалося. Діти розумілися, я вдавав, що не розумію; мої мозкові клітини, мої голосові зв'язки, весь я зі своїм минулим, де було стільки всього – все це уособлювало бруд і фальш супроти дивної містерії звуків, повітряних, срібних тонів. Тут немає місця на наукові роздуми, є настрій, є свята розмова відчуттів, яких наука щонайменше не має права доторкатися. Зважуватиму, але цим притісняю себе...

Юрек сів на Гельциному кріселку, біля столика Гельці. Гельця дивиться на Юрека. Неможливо, щоб вона думала – вона тільки відчуває. Їй шкода довгих митей, коли вона сиділа за цим столиком, здаля від дітей, дивлячись на них збоку. Але це вже минуло й не повернеться. Вона залишила своє тихе гніздечко – скільки вистраждала – але вже не повернеться. Тепер там сів Юрек, цей Юрек, який штовхнув її кілька днів тому. Гельця вибачає йому, віддає йому свій тихий порт, свою затишну хатку. В ній є жаль за тим, що не повернеться.

Викрадають її кубики: вона покірно просить, бо знає, що життя завдає кривд, захиститися вона не здатна, а втекти не хоче. Тут не

слова, а тихий, сумний голос, вираз обличчя, постава. Жодна авторка не зуміє так просити про порятунок, про розуміння, про милосердя. Якою ж геніальною є природа, котра дозволяє трирічній дитині бути таким уособленням прохання. А слова? Такі прості: «Ганечко, будь ласка, не бери в мене кубиків».

Ганечка-життя не знає співчуття: грабує. Гельця вдаряє її по голові останнім кубиком, який залишився; боїться відплати – в її тричі повтореному «на», коли вона впихала Юрекові в руку останній кубик, було стільки драматичної сили! Так, гинучи в бою, солдат віддає свій прапор першому-ліпшому, тільки б не ворогові.

Юрек, пасивний свідок сцени, схвильованим голосом звертається до мене. Просить про допомогу для дівчинки, в якої забрали «все», а він, тримаючи її останнього кубика, не знає, що зробити. Говорячи до мене, дає Гельці зрозуміти, що співчуває їй, а Ганечку засуджує.

Ганечка зрозуміла. Після удару кубиком по голові тільки легко потерла місце, де заболіло – не думала про відплату. Провинилася – віддає, дає більше, ніж узяла, і просить у Юрека вибачення.

У записі я надавав перевагу тому, щоб оминати рухи, жести (ба, спробуй цим спокуситися), а записував вислови, бо вони були прекрасні своєю простотою і сильні повторенням. Ось Гельця тричі сказала «на», віддаючи Юрекові кубика, двічі повторив Юрек, що Гельця тепер не може будувати, двічі говорить Ганечка, що віддала кубики. Думаю, що в драматичні моменти і автор, і актор викликають сильніший ефект, двічі повторивши один вигук, ніж виголосивши довгу тираду. «Мамо – мамо», «у мене немає дочки, вже немає дочки» – «я невинна, я зовсім невинна» – це може бути дуже сильно. Треба звернути особливу увагу на повтори в дітей. Вони, напевно, дуже часті!

Ця сцена викликає в мене безліч думок:

1. У світі почуттів діти значно багатші за нас, вони мислять почуттями.

2. Якщо я бентежу себе, описуючи сцену – чим було б моє втручання в те, що відбулося? «Ганечко, погано забирати – віддай, Гельцю, недобре бити – вибачся».

3. Якою ж великою школою життя є для дітей цей Садок!

Гельця: – Ти вмієш так будувати?
Ніна: – Ми з тобою не говоримо.
Юрек хоче взяти, Гельця його відштовхує, Юрек не протестує.
Гельця: – Я дам вам (кубики).
Ніна: – Не треба, не треба.
Ганечка: – Я збудувала гарний палац.
Гельця: – Гидкий – гидкий.
(Порожнє місце)
Гельця: – Вмієш так будувати?
Жодної відповіді.
(?) тебе не треба.
Гельця до мене: – Гарно збудовано?
Я: – Гарно.
Гельця: – А ви вмієте?
Я: – Вмію.

Аж тепер, відштовхнута, зневірена, вона помітила мене, звертається до мене. Бідолаха!

Ганечці трохи подобається, а трохи набридає балакучість Ніни.
Гельця лагодить зіпсованого м'яча.
– Бачите, як це робиться?
Гельця – до Юрека:
– Дай мені коробочку.
Юрек – захисний рух*.
Гладить його по обличчі. Не дає – відійшов. Гельця рухом викрадення забирає, втікає, сідає біля мене.
(Порожнє місце)
Гельця: – Вмієш так будувати?
Юрек: – Ні – бз – взз – взз – вззи – біззззз.
Нарешті – але в якій карикатурній формі – я не дивувався б, якби вона зітхнула.

Це записи втоми. Я не кидаю записування, бо воно цінне, але я втомлений, остаточно втомлений – партачу. До останньої миті

* Захисним я називаю рух, коли дитина, не бажаючи дати, підіймає руку із бажаним предметом догори, ховає його за голову, схиляючи її в бік витягнутої руки.

додаю коментар, бо вже не довіряю пам'яті: Гельця, яка так хотіла почути, що не вміють того, що вміє вона, нарешті досягнула мети. Юрек не вміє, Юрекові прикро зізнатися, що він не вміє, тим-то «бзз – взз – взз» – це залишене без уваги питання, зміна теми розмови. Це ж недавно зробила Гельця.

Пані: À sa place[7].

Гельця (до Ніни): – Що значить place?

Гельця звертається до Ніни, не до мене.

Молитва: Ганечка, Крися беруть участь. Гельця знищена – після молитви рішуче до Юрека:

– Це моє місце, це моє.

Юрек поступається, пересідає на своє.

Після марширування Ганечка викидає Юрека з його крісельця, він покірно знов пересідає на інше.

Гельця на своєму місці – стукає ногами об столик – гупає столиком – б'є рукою по столику.

(Порожнє місце)

У Гельці є кубики – вона дістає одного – легко вдаряє ним по столу – рухи ліниві – голова сперта на руку. Починає будувати – ворота з палацу Ганечки – їй не вдається; трикутник падає з основи три-чотири рази. Гельця складає кубики в коробку.

Порожнє місце – це моя поразка. Лишень на мить одвертаю голову, залишаю її схвильовану, самотню. Бачу її пригнічену, нещасну – але на столику вже лежить коробка з кубиками: коли вона дістала її з шафи – як? Нічого не знаю. Втомлений, я проґавив це.

Я прочитав написане. Кепсько. Я розумію, але читач збагне, тільки декілька разів уважно перечитавши написане. Таких читачів буде мало. Треба писати легше – доступніше. Наступного дня для спостереження обираю інший, новий метод. Спочатку всі записи разом, потім хід подій, скомпонований у дію оповіді, нарешті – коментар.

---

[7] À sa place (фр.) – на своєму місці.

Для учня училища такий план[8]:

1. Характеристика дитини, за якою спостерігаю.

2. Про умови спостереження:

а) місцевість із планом,

б) про себе: яка це робота, звідки знає дитину, що про неї знає, чув, побачив, запам'ятав, перш ніж розпочав спостереження,

в) власний психічний стан – чи охоче, чи свідомо, чи випадково взявся за спостереження, чи здоровий, у веселому настрої тощо.

3. Записи in crudo[9] – із доданням «порожнє місце» (лакуна у спостереженні). Знак питання в дужках, де не міг розібрати записів. Важливо: зберегти скорочення.

4. Хід подій у зв'язній оповіді.

5. Коментар до записів.

6. Особисте – власні переживання і роздуми.

Мені здається, що напівсвідомо в мене у головних рисах був цей план. Це щось на взірець театрального звіту, щось від твору про відому драму. Неясності моєї праці є наслідком того, що, читаючи твір про Шекспірову, Софоклову драму, я знаю Гамлета, Антигону – а тут читач не знає ні героїні Гельці, ні драми. Якщо залишаю в цій формі перший день спостереження, то щоб дати зразок марної праці, такої, якою вона не має бути. Я не певний, що другий день буде кращий.

(Nb. Мені ставить палиці в колеса те, що пишу не в день спостереження, а чотири дні по тому: вівторкове спостереження коментую в суботу.)

Другий день спостереження

Записи:

Гельця навіть не подивилася на свій столик.

Крися грається з Манею.

Гельця заговорила до Стасі – і нічого.

---

[8] *Для учня училища такий план* – нижче Корчак іще напише: «Я хотів дати приклад учневі училища, як записувати спостереження і доповнювати їх коментарями». Пригадаймо, що «Виховні моменти» вийшли окремим виданням Бібліотеки Спілки Польських Учителів Початкових Шкіл.

[9] *Записи in crudo* (*лат.* crudus – сирий, недостиглий, неопрацьований) – записи в сирому вигляді.

Гельця заговорила до Янека – довша мить.

Гельця позіхає.

Гельця з Вікою:

– Мені 8 років.

– Владекові теж 8 років.

Віка йде перевірити, Гельця не певна.

Гел.: – Вл., скільки тобі років?

Вл.: – 7 з половиною.

Крися біля столика старших. Гельця стежить за нею.

Молитва – марширування – Гельця голосно, провок.: – О, фартух – матуся казала фартух. Біжить. Перекидає лавку.

Голосно до пані:

– Перекинулося.

До мене:

– Рукави вивернулися.

Вона недобра.

Мить – і славна. Забула про себе – довго трудиться, щоб застібнути ззаду ґудзик фартуха.

– Будь ласка.

Коли хочу –

– Я вже собі сама...

Вперед – пальцем робить дірку ширшою.

– Будь ласка, застібніть.

Простягаю руку – відсовується – знову спроби (останнє зусилля – так само у дорослих – а ну ж останньої миті вдасться – остання надія).

(Порожнє місце)

Застібаю: – Спробуй розстібнути, це легше. – Не хоче – до столика з літерами – до Крисі.

Вчиться шанувати справжню заслугу.

Гельця – літери – сни про могутність – я біля столика, вона звертається до пані Н.

Порпається в літерах: – Чи добре?

– Ні!

(Як же нещадно нищить дітей захват дорослих!)

До мене: – Правда, що так складається?

– Ні.

– Ну ж, подивіться.

– Ні.

Перекладає одну літ.
– Ось, подивіться.
– Погано.
Не дозволяє, щоб я їй показав.
Кидаю обрáзу: – Ти замала (бо вона мене дратує).
Вона відходить – показує пані Н., що столик зламаний – ляльку:
– Вона негарно вдягнена?
Оцінює, як вона одягнена.
– А у мене щось є в кишені. А що в мене є?
– Не знаю, звідки я можу знати – а ти знаєш, що в мене є?
– А знаю (заглядає).
До літер:
– Ось, подивіться (до п. Н.), чи добре?
– Ні.
(Праця – не хоче згодитися.)
Пані Н. показує, як складати – не дивиться: хоче захоплювати, царювати, не працювати.
Запитує в мене: – А тепер?
– Ні!
Знову до зламаного столика, показує Янекові. Із п. Н. – розмова.
Книжку з малюнками – мугикає, дивлячись, одну з пісень Садочка, «Полішинель».
– Пані, ви вмієте малювати кота? А я вмію.
(Удома вміє те, чого дорослі не можуть.)
Розмовляє з Тадзем, чогось йому не дозволяє.
Нудьгує.
– Візьми кубики, будиночки, як Ганечка.
– Як Крисяааа?
– Ні, як Ганечка.
– Не хочу. Це легко. А ви вмієте шити фартух?
– Ні.
– А я вмію.
– Ти навіть застібнути не вмієш.
– Вмію.
– Ні.
– Вмію (дражниться).
– А ви вмієте малюв. візок?
– Ні.

– А я вмію. А кота?

– Вмію.

Дає олівець, папір. – Намалюй.

– А я вмію малювати олівець.

Малює качку (як трирічні діти). Прохолодно, без ентузіазму я згоджуюся, що добра.

– А ви вмієте?

– Так.

Дивиться здивована, малює.

– Ну, що це?

– Не знаю.

– Ну, що це, що має стільки ніг?

Я малюю качку.

– Дайте, будь ласка, паперу, намалюю мисочку.

– Малюй на цьому.

– Еее, – але малює.

Замість мисочки – дівчинка з кошиком.

– Ти ж мала намалювати мисочку.

– А гарна мисочка?

– Запитай у Крисі.

Розмова Крисі з Гельцею – коротка.

– Що Крися сказала?

– А це добрий кошичок?

– Поганий.

Я малюю: – Чий кращий, твій чи мій?

Пальцем: – Цей (показує на мій).

Мені її шкода:

1. Захват.

2. Неприязнь – гнів.

3. Співчуття.

Я укладаю з Гельцею союз проти Крисі. Гельцею захоплюються, Крисю обожнюють. Крися старається бути завжди першою. Гельця хоче взяти силою. Крися чекає, що прийде саме. Крисі:

1. Бездіяльні, не витрачають енергії.

2. Тихі – скрізь прокрадуться, вистежать, хто що робить найліпше, – тільки довго дивляться.

3. Перемагають без боротьби – раптовим вибухом, одним нападом.

Хочу допомогти Гельці: навчу.

– Дай крейду.

Не знає, де. Крися знає – приносить. Малюю на дошці будиночок. Вона також пробує – недобре. Домальовує вікна до мого будиночка. Проходить Ляля.

Гел.: – О, дивися, гарно?

Ляля: – Гарно ти малюєш.

Гел.: – О, вікна, дивися.

Гел. розуміє, що сталося непорозуміння – соромиться.

Малює дерева – не хоче витирати ганчіркою, тільки клаптем паперу. Витирає рукою, дивиться на мене з усміхом наперекір.

Гел.: – Будь ласка, намалюйте щось.

Малюю людину – вона домальовує їй пальці, підправляє.

Вимагає новий малюнок. Малюю птаха.

Гел.: – Це птах або **жайворонок**. (Чекає захвату від нового вислову.)

Я на хвильку підходжу до Крисі, яка клеїть.

Одразу ж приходить Гельця – відтягує мене (ревність). Губить крейду, довго шукає – знаходить.

Крейда впала – зламалась. Дивиться здивовано, пише на дошці шматком, навмисно кидає і дивиться (експерим.).

Хоче нового мал. Малюю квітку. Робить її гарнішою.

– Що це?

– Окуляри.

– Навіщо?

– Щоб краще бачити.

– А це навіщо?

– Це треба, щоб трималося.

– То можна цвяшками.

– Цвяшками боліло би.

Знімаю окул., показую. Мастить мене крейдою.

– Забрудниш мене, Гельцю.

– А це новий одяг?

– Ні, старий.

– А в мене є новий. Зося пошила.

– А хто це, Зося?

– Людина з головою, з руками, з чолом...

– Чому вуса на обличчі?

Татко голиться. Я не можу, бо не маю, за що купити. Радить зробити із золота або з паперу. Вирізаю за її вказівками з паперу. Залишається папір

із двома отворами. Прикладає папір до обличчя, лякає мене. (Чекає на: ой, боюся, ой, сховаюся). Я мовчу.

– Страшно?

– Ні.

Даю дзеркальце, щоб побачила, чи страшно. Запитую Крисі, чи страшно.

– Ні.

Малює щось на масці, щоб було страшно.

– Тепер страшно?

– Ні.

Кривиться

– А тепер?

– Ні.

Я: – А комусь було від цього страшно? – Не відповідає. – Приміряє маску мені, прикладає Крисі.

Сніданок.

Гел. гучно:

– А я вже знаю, де моя пляшка (з молоком).

(N.b. Крися замість к говорить т – ця вада вимови може зробити її неговіркою, нетовариською; педагогічна гігієна повинна це пам'ятати, запобігати цьому.)

(Я не за Гельцею два дні спостерігав, а за правами природи, людини.)

У Садочку є тільки двоє малюків: Гельця і Крися. Згідно з нашим рецептом «грайтеся разом» – мусять, гралися би; без спонуки вони горнуться радше до старших дітей – це обіцяє їм щось більше, ніж гру. Маня найдужче любить розмовляти, опікується малюками; Крися помічає це, і Маню мусила привабити неговірка, спокійна, серйозна Крися. Гельця тільки шукає. Доходить до Стасі, погано вибрала, до Янека – він добрий: тільки тиждень у Садочку, ще «не розворушився», соромиться – мало кого знає, це вирівнює різницю у віці – розмовляють. Але Гельця нетерпляча. Зачіпає Віку – незручно: повідомляє їй про вік брата, але не будучи певна, чи добре сказала (вісім років) – знітилась. Всю безпосередність Гельциних почуттів, кожну дію стримує і гальмує страх бути смішною. Тому вона не бере участі в молитві, в маршируванні, в гімнастиці. Страждає, але боїться – не може. Коли діти марширують у такт фортепіано – бажаючи звернути на себе увагу, надміру гучно говорить про фартух і... перекидає лавку: компрометація.

Повідомляє про це здивованим голосом із вимушеним сміхом і, швидко змінюючи тему розмови, повідомляє мені, що вивернулися рукави фартуха (на зворотній бік). Доводить рукави до ладу, кладе фартух; не може застібнути. Хочу їй допомогти – відмовляється. Вважає, що цьому перешкоджає надто вузька дірка (фартух застібається ззаду). Сама звертається з проханням допомогти, але останньої миті раптом відступається і знову пробує. Звертаючись удруге, не відпускає ґудзика, пробує ще. Це неймовірно часте явище не тільки в малюків, а й старших, і в дорослих. Коли я студентом працював у лікарні, то був свідком такої сцени: колега Г. хоче вирвати пацієнтові зуб – не може. Звертається до лікаря, той підходить. Студент не віддає щипців – іще одна спроба, і зуб ламається.

Літери складаної абетки містяться в перетинках коробочки, на взірець шрифтів у друкарській набірній касі. Зранку порозкидані, їх складають діти, які не знають літер: подібні до подібних. Крися вміє, Гельця хоче замість праці вдатися до вигадки. Здогадуюся: вдома нашкрябає щось на папері й каже, що написала, а оскільки дорослі підтверджують, що вона пише, вона вірить. Чи дивно, що трирічній дитині здається, ніби так легко читати (мурчить собі під ніс), малювати, писати – шестирічна дитина неохоче терпить тяжкість зусилля. Гельця вимагає наполегливо, гнівно, щоб визнали, що вона добре склала літери, не хоче, щоб їй пояснили, показали, допомогли. Хоче сама! В її постійних запитаннях: «А ви вмієте?», «А ти вмієш?» – легко прочитати, що вдома дорослі вдають, що не вміють того, що вміє вона. Скільки ж разів це бачиш, у скількох варіантах. Трирічна дитина зістрибує зі сходинки: «Я вмію»; веселий дядечко вдає, що не вміє, боїться, падає, блазнює; дитина сміється, штовхає його, утверджується в робленні наперекір, єхидному пустуванні, знущанні, хвалькуватості. Трирічна дитина намазюкала щось на папірчику: «Це коник». Дядечко вражений: такий прегарний кінь, він так не зумів би; пробує, бере олівця тупим кінцем, потім олівець випадає в нього з руки, папір падає на підлогу. Дитина пояснює, втрачає терпець, часом б’є. Якби веселий дядечко здогадався, що дитина сміється, роздратована, бо знає, що забава закінчиться гойданням, обійманням, цілунками, а інша саме тому сердиться, дратується; якби помітив, що радість, яка іскриться в очах, і повний веселощів сміх першого малюка, і напівздивований, напівсердитий погляд другого нагадують йому розбещеність кабі-

нету й опір будуару: на майбутнє він був би, може, обережніший. Якщо те саме роблять няні, хтозна, чи не від веселих дядечків вони це перейняли, бо ж не із села, не з хати винесли; бо в хатах, наскільки я бачив, ставлення до дитини серйозне, повне гідності.

Гнів, який виявився у кинутій Гельці образі: «Облиш краще, ти замала», – цілком напевно був адресований веселим дядечкам (і тітонькам), які не можуть подивитися на дворічну гарну дитину без напівсвідомої чи несвідомої думки про те, який колись із неї буде дотепник. Так зараза йде в дитячу кімнату, так калічиться наймолодше, яке потім у садочках із болем випрямляє викривлені душі, але втрачає довіру до дорослих і прив’язаність до дому.

«Ні» – «та ж ні» – «та ж знаю»: це теж із репертуару веселих дядечків. – Дядечко каже: «А я куплю тебе в матусі – у тебе негарні очі», – о, вони великі винахідники! Дитина каже: «Неправда – власне, що ні; правда ж ні, матусю?» – «а власне, що так» – «а ні». – Це називається глузування. Деякі діти ненавидять це, декотрі люблять ці жарти, де гнів, неприязнь, острах дають сильні відчуття.

Гельця обіцяє намалювати мисочку, але розуміє, що немає й сліду подібності; тож хай це буде «дівчинка з кошиком» – дорослі такі дурні, що всьому вірять. Двічі змінює тему неприємної для неї розмови. Чесно визнає, що мій кошичок краще намальовано, але коли Ляля сприйняла будиночок, який я намалював на дошці, за Гельчин витвір, Гельця не має сміливості з’ясувати це непорозуміння...

Епізод із крейдою цікавий. Вона не чекала, що крейда, впавши, зламається. Якщо впаде склянка, вона стає непридатна для вжитку, олівець ламається. Крейда зламалася – Гельця обережно пробує: пише, як раніше. Кидає ще раз: що буде? Вже знає – знає на все життя. Кілька днів перед цим Бридула пробувала вмочати крейду у воду й писати. Кожен із нас має в минулому момент, коли запитав себе, де дівається цукор, вкинутий у чай; якщо йому кажуть, що він «розчиняється», до незрозумілого явища додано незрозумілий вираз. Зрозумів аж тоді, коли експериментував із цукром, сіллю; пам’ятаю, як я поставив на осонні солону воду, щоб побачити, чи в пляшечці знову буде суха сіль; але солі не дочекався – і відповідь на запитання зависла в повітрі. Дитина любить сама розмішувати ложечкою цукор у чаї, але мама цього не любить, бо склянка найчастіше перевертається.

Розмова про окуляри. Тут є не тільки скельця, через які краще видно, а й шматки заліза – навіщо це? – Якщо скельця не тримаються, можна прибити їх цвяшками. Відповідаю, що не можна, але не сміюся. Закріплення скелець, через які краще видно, знайшло численні розв'язання: монокль, пенсне, окуляри (бінокль); не так просто побачити вуха, на які можна навісити дротики. Що трирічна Гельця цього не знає, що вигадали колективні зусилля спеціалістів упродовж століть – це не смішно. Але що я на сороковому році життя, внаслідок Гельциного запитання вперше про це подумав – це компрометує. Насмішкою з того, що дитина не знає, вбиваєш у ній бажання довідатися. Хто зізнається, що не читав «Фауста», не бачив Рубенса, не знає, ким був Песталоцці? І читаємо, щоб відбутися, дивимося, щоб відбутися, все знаємо абияк – цивілізацію роблять одиниці, політику роблять кліки, а дурний загал – якого водять за ніс – навіть помирає, а соромиться зізнатися, що не знає, за що, тільки б із нього не сміялися. Хто сміється з трирічної дитини, яка хоче цвяшками прибити скельця до очей, є зрадником, кривдником.

Гельця не знає, як тримаються окуляри, але має нову сукню. Ось до чого ми врешті добалакалися.

Розмова про гроші – золоті й паперові – це уривки актуальних, почутих розмов. Вирізаю в аркуші паперу два отвори (монети), згідно з Гельциними вказівками. Гельця помітила подібність аркуша з маскою, якою добрий дядечко любить лякати дітей. Вплутана у фінансову розмову, вона хоче виплутатися з неї, щоб не виявити свого незнання. Одягає на обличчя «маску» і намагається лякати мене і Крисю. Їй не вдається. Напевно, маска погана – треба скривитися. Не допомагає.

Мені здається, Гельця починає розуміти, що вдома жартують, граються, вдають, говорять неправду; що все зовсім інакше, ніж вона думала. Боїться, але її вабить це нове – справжнє життя, яке є зусиллям і боротьбою, де цінується заслуга, а не принада, де більше байдужих поглядів, ніж усмішок, де більше наставлених пасток, ніж рук помочі. Дім не допомагає їй, а заважає.

Вийшло не те, чого я хотів. Я хотів дати приклад учневі училища, як записувати спостереження і доповнювати їх коментарями. А написав взірець для себе, як із малого зауваженого моменту – дитячого запитання – переходити до численних і загальних проблем. – Це є доказом того, якою перепоною для незалежного мислення є будь-які рамки, плани, вказівники.

IV.

Мені завжди здавалося, що великою перешкодою в раціональному вихованні окремої дитини є не завжди усвідомлена, а, попри це, закорінена думка, що – «не варто». Як у вихователя багатьох десятків дітей у мене є відчуття посиленої відповідальності, кожне моє слово відлунює в ста свідомостях, за кожною дією стежить сто пар пильних очей; якщо мені вдасться зворушити, переконати, спонукати до дії, то мої любов, віра, вчинок – устократ сильнішають; завжди, навіть тоді, коли підведуть майже всі діти, одне чи двоє – не тепер, то завтра – переконають, що зрозуміли, відчули, що вони зі мною. Виховуючи сотню, я не знаю самотності, не боюся цілковитої поразки. Віддаючи години, дні, місяці власного життя одній дитині – що я роблю? Ціною мого одного власного життя я також будую – тільки одне життя. Кожне моє зречення годує тільки одне. Мені легше подолати небажання, втому, погане самопочуття – і я починаю розповідати, коли мене слухатиме – сотня.

Зустрічаючи вихователька, яка задля одного-двох дітей залишала групу, іншими словами – ставила приватність вище за приту-

[10] Притулок – давня усталена назва установи здебільшого цілоденної опіки над дитиною дошкільного віку; такі установи зазвичай організовували жіночі монастирі та релігійні громади, а також доброчинні товариства. Інституція притулків розвинулась із кімнат для ігор (refuge, day nursery), куди матері, котрі працювали поза домом, віддавали дітей дошкільного віку на час своєї відсутності вдома. Першу «школу» для дітей до семи років організував ельзаський пастор Ян Фредерик Оберлін (1740–1826) у 1770 році в Бан-Ле-Роше (Воґези). Програма школи поєднувала елементарне навчання із грою. Прообразом притулків також можна вважати «школу» (1816) англійського утопіста Роберта Овена (1771–1858). В Англії дошкільні установи (infant schools) популяризував Семуел Відерспін. У Франції тип дитячих садків, званих salles d'asile, уряд 1833 року назвав інтегральним складником системи національного виховання. Початок сучасним садкам з їхньою програмою та виховними методами дала інституція дитячого садка (Kindergarten) німецького педагога Фредерика Вільгельма Августа Фрьобля (див. примітку 4). У Варшаві перший садок – благодійного характеру – виник 1837 року в будинку Благодійного Товариства. Перший дитячий садок, який провадили в дусі Фрьобля, виник у 80-х роках XIX століття з ініціативи Адама Вісліцького (1836–1913), засновника і редактора видання «Przegląd Tygodniowy». Піонером зразкових дитячих садків і загалом раціонального дошкільного виховання в Польщі була Марія Вериго-Радзівілович (1858–1944).

лок[10], інтернат – я вважав, що вона не любить свій фах, що її приваблюють вигода, кращі умови і менший обсяг роботи.

Я провів тільки два тижні зі Стефаном, одинадцятирічним хлопцем, – і переконався, що спостереження за однією дитиною дає так само багатий матеріал, однакову суму турбот і задоволення, що й спостереження за великою кількістю дітей. – Бачиш у цій одній дитині значно більше, тонше відчуваєш і глибше продумуєш кожен факт.

Мені здається, що втомлений вихователь групи має право, а може, й обов'язок – застосовувати таку зміну роботи: від юрми відступати на певний час у затишок і знову повертатися до роботи з юрмою. Наскільки мені відомо, досі так не робили – були спеціалісти з індивідуального і загального навчання та виховання.

Я робив записи у формі щоденника – так їх і залишаю. Як документ, попри незвичні обставини часу й місця, вони можуть мати певну цінність.

Nb. Я завідував польовим лазаретом. В період воєнного затишшя я взяв хлопця з притулку; він хотів учитися ремесла, а в лазареті була столярсько-теслярська майстерня. – Я провів із ним тільки два тижні; захворів і виїхав, хлопець іще якийсь час був там, потім почалися марші – ординарець повернув його у притулок.

Четвер, 8 III 1917 р.

Він у мене четвертий день. Я хотів робити записи від першого дня. На жаль, із записами завжди є так, що найбільше є що записати, коли немає часу. Це в багатьох відбиває бажання. Мені шкода низки дивних відчуттів, які минули. Я вже звик до їх наявності.

Його звати Стефан. Мама померла, коли йому було сім років – не пригадує, як її звали. Батько на війні або в полоні, або вбитий. Має сімнадцятирічного брата в Тернополі. Жив із братом, потім із солдатами, півроку живе у притулку. Притулки відкрили декілька міст, веде їх перший-ліпший[11]. Уряд то дозволяє вчити, то заборо-

[11] Притулки [...] веде їх перший-ліпший – це було під час революційного виру (1917 року), влади, що змінювалась, і змінних рішень. До гнітючих і жорстоких переживань дещо пізнішого періоду Корчак повернувся 1933 року, відповідаючи на опитування, яке серед письменників проводив тижневик «Wiadomości Literackie» за темою «Польські письменники та радянська Росія». Корчак, серед іншого, писав:

няє. Це не інтернат, а смітник, куди скидають дітей, завали війни, сумні відходи дизентерії, висипного тифу, холери, які змітають батьків, ба тільки матерів, бо батьки воюють за новий поділ світу. Війна – це не злочин, це тріумфальний марш, учта збожеволілих із п'яного сатанинського весілля.

Ледве я спитав, чи хоче він, щоб я його взяв, і вже шкодував.

– Не тепер, у понеділок я приїду по тебе. Запитай завтра брата, чи тобі дозволить. Порадься, подумай.

Їдемо – місяць – сніг. Про що він думає? – Зацікавлено роздивляється: костел, вокзал, вагони, міст. – Звичайне обличчя. Він виглядає працьовитим – шпиталь має свою теслярську майстерню – віддам його Дудукові на навчання.

Іспит: не забув, як читати. Завдання з арифметики:

– Скільки тобі тепер років?

Відчуваю, що не розуміє, що значить тепер.

– Тепер? Це – як у когось щось спер.

Не виправляю його.

Отримав від брата п'ятдесят копійок – купив тістечок із повидлом, цукерок, у нас їв холодний зельц – шедевр Пласки – увечері розболівся живіт. Біль у районі сліпої кишки. Це погано: я хотів, щоб він їв із солдатського котла, доки вирішить, чи залишиться. – Хотів, щоб він одразу мав точно визначений план дня. – Валенти[12] зітхає:

«Я на власні очі бачив світанок учиненої над дитиною вівісекції в Росії.

Київ. Хаос. Учора більшовики – сьогодні українці – наближаються німці – ще царська Росія.

У цей, пам'ятний, період я був лікарем у трьох сиротинцях під Києвом. Довкола все вже дихало стримуваним злочином. Якими ж наївними сьогодні здаються мої починання, щоб план, порядок, людське почуття – крапля здорового глузду, тінь доброї волі – щоб захистити дитину.

Дітям, вкритим ранами, із хворими очима, без догляду, голодним – прислали інструкторку з регіональної вишивки. Донині не можу позбутися певних упереджень і відрази, набутих у той час.

Моя наполегливість була небажана. Тим самим револьвером, яким годину тому застрелили нікудишнього коня, мені дали зрозуміти, що я недоречно й невчасно. Безцільність боротьби була надто явна» («Wiadomości Literackie», 1933, nr 14).

[12] Валенти – це ім'я Корчакового ординарця, тепло згадуваного ще 1942 року в «Щоденнику» (Janusz Korczak. Pisma wybrane. T. IV, s. 343).

– І нащо це вам було?

Стефан має вроджене відчуття порядку: коли закінчується урок, він складає книжки на краю стола, ручку біля чорнильниці. Повісив рушника, один кінець звисав нижче – поправив.

Чому за п'ятдесят копійок накупив ласощів?

– А що, я грошей шкодуватиму?

Це не його речення, а когось авторитетного: Назарка або Клімовича (Клім. гарно малює).

– Батько повернеться – скаже йому.

– Як повернеться – то добре, а як ні – то теж добре.

Він, певно, теж це чув. Скільки дурниць я міг сказати йому на тему:

«Фе, як можна... про батька... тощо». Його тепер цікавлять інші питання.

– Навіщо ці петлі біля дзеркала?

– Ця петля для мила, ця для гребінця, ця для зубної щітки.

– Чи в цього портсигара, коли він був новий, теж була шкіра потріскана?

– Так, це ніби крокодилова шкіра.

Примітка для вихователів. Коли приїжджаєш у будинок в ролі вихователя, нехай діти будуть у твоїй кімнаті, коли розпаковуєш речі, нехай допомагають тобі розв'язувати кошики чи валізу, виймати й розставляти дрібнички. Зав'яжеться розмова про твій годинник, кишеньковий ніж, несесер. Ця розмова швидко й природно зближує з дитиною. Вона в такий спосіб зав'язує знайомства з ровесниками. Варто би над цим подумати: як часто дорослі зав'язують знайомства завдяки дітям і завдяки розмові про дітей (у саду, в літньому помешканні). Хлопці розпочинають знайомства завдяки м'ячеві, дівчатка знайомляться через ляльок. Якщо скажеш, що недобре все чіпати, про все розпитувати, вони знітяться, відчують нехіть. Їм можна буде сказати за місяць, за три місяці, що це стосуватиметься не тебе, а когось чужого. Але ж ви знайомі.

– Скільки коштує цей портсигар?

– Напевно, два або три рублі. Не знаю, не пригадую, бо він у мене вже давно. О, бачиш, замок зіпсований: не зачиняється.

– А його не можна полагодити?

– Напевно, можна, але мені це не заважає, бо сигарети й так не висипляться.

Я ще не виховую, тільки спостерігаю, намагаюся не робити жодних зауважень, щоб його не сполохати. Однак упродовж цих чотирьох днів я двічі мусив дещо йому пояснити.

Перше. Під час уроку зі Стефаном – заходить фельдшер. Я був черговий: привезли хворих.

– Весь день до вас лазять, – каже він нетерпляче, підвищеним голосом.

І тон, і вираз обличчя доводять, що це не його речення. Так, певно, говорила в притулку або панна Лоня, або куховарка.

– Не кажи так, – говорю лагідно після того, як фельдшер вийшов.

– Ну бо я читаю, а він лізе.

Його дивує, що у шпиталі є двісті сімнадцять хворих і поранених.

– То ви як черговий усіх мусите оглядати?

– Ні, я оглядаю тільки нових, щоб не поклали якогось заразного хворого біля звичайних хворих.

– Правда, що кір – заразна хвороба? Коли я хворів на кір, то задихався і вже нічого не міг казати. Тато дав мені пити гас, то стало легше. Тато ніколи не ходив до лікаря, тільки сам знав, як лікувати.

– Твій тато був мудрою людиною, – кажу впевнено.

– Напевно, мудрою, – підтверджує кивком голови.

Мене аж душить бажання запитати, як же він так сказав, що як тато не вернеться, то теж буде добре. Ні, на це ще зарано...

Друга примітка.

– Слухай, Стефку, не кажи на пана Валенти – Валенти, тільки – пан Валенти.

– Я кажу: пан Валенти. – Відлуння притулку: викручування.

То була моя вина – тепер, говорячи зі Стефаном, я завжди кажу: пан Валенти.

Це важливе питання, особливо в інтернаті для сиріт. Сторожеві, змивальниці, пралі прикро, коли їх називають на ім'я. Говорячи з дітьми, завжди слід казати: пан Войцех, панна Розя, пані Скорупська.

Підтверджується те, що я говорив про інтернат: хвороба в родині зближує. Недаремно і батьки, і діти радо згадують, принаймні добре пам'ятають перенесені хвороби. В інтернаті хвороби – зайва проблема, вона часто віддаляє.

Скільки я мав клопоту, щоб дати йому можливість писати в ліжку. – Я мусив вийняти з ящика весь його вміст, прилаштував чорнильницю в консервній банці, з якої Валенти зробив попільничку. Під ящик треба було підкласти з одного боку подушку, з другого – книжки. Він подякував мені за це усміхом. – Таких розкошів інтернат не може собі дозволити.

– Тобі зручно?

– Так, – і усміх.

Завів собі господарство на цьому столі: збоку книжки, в жолобку між дошками ящика – олівець – це відчуття порядку в нього вроджене. Нова ситуація, тож він не наслідує зразків – діє сам.

Тепер він сидить і переписує з букваря віршик. Шепоче.

– Білу – білу – білу...

І завершує з розумовим зусиллям:

– Білу соро – білу сорочеч – сорочечку.

Зітхає.

– Білу сорочечку... Дам їй на дорогу білу сорочечку.

А попри це, зробив тут помилку – написав: блілу.

– Бачиш: замість білу ти написав блілу.

Знічений усміх.

– Я ще раз перепишу.

– Краще лиши це зараз, вже після чаю перепишеш.

– Ні, зараз.

Знову тиша, яку перериває його зосереджений шепіт. – Похмуро дивиться, що й у другому переписуванні є помилки. У першому переписуванні, щоб його заохотити, я пропустив декілька помилок, цього ж разу – ні. Позавчора ввечері він погано читав, не знаючи, чому.

– Бо ти голодний, – сказав я. Хотів знати, чи пам'ятає цю заувагу.

– Як думаєш: чому тепер вийшло гірше?

– Бо як раз не вдасться, то вже згодом не вдається гірше.

І з відчаєм:

– Перепишу ще раз.

Аж спалахнув рум'янцем, стиснув кулаки. – Я поцілував його в голову – ідіотський поцілунок, він легко відсунувся вбік.

– Сиро-сиротинка убога...

Якраз у небезпечному місці, де в переписуванні він пропустив цілий рядок, Валенти приносить чай.

– На дорогу – на дорогу дам їй – дам їй на дорогу.

Валенти кладе цукор у склянку. – Стефан мимохіть кидає погляд – пише далі.

– Знайшовся ніж, – каже Валенти.

Стефан уважно подивився: ніж – який ніж? – спер голову на руки – ось-ось зірветься питання – ні, переміг спокусу – знову зосереджений. – Валенти усміхається, швидко записує, нашвидку замальовує цікавий момент – він нічого не зауважує. І за мить із тріумфом, повним очікування:

– Вже, прош пана, – і усміх.

– Добре, тільки літеру одну проковтнув; хочеш пошукати?

П'є чай, насупив брови – шукає проковтнуту літеру.

Шкода, що я не подивився на годинника: скільки часу він писав.

«Годинник – годинник», – скільки разів я собі повторював – і завжди забуваю.

Дві думки:

Упродовж тривалих місяців перебування серед групи дітей я жодного разу не звернув уваги на усміх – це надто делікатний вияв, надто малий, нижчий від порогу свідомості. Тільки тепер бачу, що це важливий, вартий вивчення вияв.

Коли запитував мене ніби випадково:

– Чи я зможу їздити на коні? – Це теж із усміхом, що підкорює (?). Я відповів ухильно: – Тепер слизько, коней погано підковано – може, влітку. Діти мусять знати, що їхній усміх має силу.

Друга думка:

Переписування не є для дитини безсенсовною діяльністю – навпаки, вимагає навіть чималого зусилля: щоб не пропустити літери, слова, цілого рядка; щоб двічі не переписати те саме слово, рядок; щоб не зробити помилки; щоб слово без переносу вміщалося в неї в рядок; щоб літери були рівні і на рівній відстані. Хтозна, чи щойно через переписування дитина не доходить повного розуміння читаного тексту. Звісно, що творчі натури швидше втомлюватимуться від інертного переписування. Стефан під час переписування нагадував художника, який копіює шедевр майстра. Який же бідний учитель, змушений поправляти мазанину сорока зошитів, якщо не бачив, а отже, не відчуває зусиль цієї колективної праці.

Для дитини читання – це не тільки важкість у складанні літер, а й низка незрозумілих слів, граматичних несподіванок. Тож читає:

– Ябл-яб-л-у-ка, яб-лу-ка (пауза, під час якої здогадується про значення слова) – і швидко, вільно читає це саме слово – яблука.

Те саме у віршику:

– Бо ме-не поль-ської пі-піс-пісен-ки (недовірливо), піс-н-ки, піснки (до себе впівголоса), пісенки – що мені пісеньки (і завершує голосно) – польської пісеньки жайворонки вчили.

Ми, акробати вільного читання, де з двох літер упізнаємо, яке це слово, а з двох слів – ціле речення, не вміємо усвідомити ані труднощів, із якими бореться дитина, ані способів, до яких вона вдається, щоб полегшити собі працю.

Позавчора він чотири рази читав в оповіданні: Франек замість Фелек. Я не виправляв. Коли він закінчив читати, запитую:

– Як звали цього хлопця?

– Франек.

– Завтра, а не сьогодні.

– А Франек.

– Закладися зі мною, що не Франек.

Читає:

– Фра-Фре-Фе-Фелек.

– А бачиш, добре, що ти не заклався.

– А добре.

– Певно, ти знаєш Франека.

– Знаю.

– А Фелека?

– Не знаю.

Так само було з арифметикою. Замість: огірки, двічі прочитав: груші.

– П’ять груш, – повідомляє мені відповідь завдання.

– І близько такого немає.

Замовкає, за мить рішуче, з відтінком гніву говорить:

– А таки п’ять.

– Так, п’ять, але не груш.

– А чого?

– Подивись, то знатимеш.

– ...гру ...огрі ...огі ...огірків.

– Ось бачиш: слухай, Стефане, може, ти якийсь чаклун абощо – з Фелеків робиш Франеків, з огірків – груші.

Він такий милий у подиві, в цій несподіванці, в цьому: що відбувається, як це сталося – що мені його шкода. (Цілком даремно – коли я від цього відучуся?)

Його дратує незрозуміле слово.

Читає:

– Крамарка має дев'ять яблук. Скільки яблук у неї залишиться, якщо четверо хлопців візьмуть по два яблука кожен.

І до себе впівголоса:

– Якийсь там кожен. (І вголос.) Одне яблуко.

– Дві монети... Монети, я вже знаю, що це, але забув.

Це на позір нелогічне речення має, однак, розумну основу: якщо не знає, бо забув, то, однак, може собі пригадати.

На вже двадцять якомусь завданні пропонує:

– Я тихо читатиму і писатиму вам, скільки вийде.

– Добре, а я киватиму головою, чи добре.

Не він перший робить мені таку пропозицію. Не знаю, чи дитина хоче в такий спосіб запровадити певне розмаїття в роботі, чи в цьому побажанні є й глибший ґрунт: потреба тиші за зосередженою роботою.

Вечір

Проказав молитву, поцілував у руку (відгомін родинного дому, розбитого війною домашнього вогнища, одного зі ста, з тисячі, тисяч). Пише. Лежить тихо – очі розплющені.

– Скажіть, а правда, що як поголити, то волосся вже не росте?

Боїться, щоб прямою згадкою про лисину не вразити мене.

– Неправда, бо бороду голять, а вона росте.

– Деякі солдати мають такі бороди до пояса – як у євреїв. Чому так?

– Вже такий звичай. А англійці навіть вуса голять.

– А правда, що у німців є багато євреїв?

– Є у німців, є російські євреї, є польські євреї.

– Ви кажете – польські євреї. Чи поляки – це євреї?

– Ні, поляки – католики. Але як хтось говорить по-польськи й хоче, щоб полякові було добре, бажає їм добра, то він теж є поляком.

– Моя мама була русинка, а тато поляк. А хлопці йдуть за батьком. – А ви знаєте, де Підгайці? Мій тато звідти.

– А скільки років твоєму татові?

– Було сорок два, а тепер сорок п'ять.

– То тато, може, тебе не впізнає, бо ти виріс.

– Не знаю, чи я впізнав би тата.

– А в тебе немає фотографії?

– Та де? А є солдати, подібні на мого тата.

Тиша. – Вечір – це напрочуд важлива пора для дитини. Найчастіше – спогади, часто також – тихі роздуми й лагідні розмови пошепки. Що в Сирітському Будинку, що в літньому таборі.

– Ви пишете книжку?

– Так.

– Ви самі написали мій буквар?

– Ні.

– То ви купили?

– Так.

– Напевно, ви піврубля заплатили.

– Ні, тільки двадцять п'ять копійок.

Знову тиша. Закурюю сигарету.

– Правда, що сіркою можна отруїтися?

– Можна. А що?

Не розумію мети запитання.

– Бо були сірники, то як ішли на маневри...

Відлуння якоїсь напівзабутої батькової розповіді про перевагу певного виду сірників – щось, почуте багато років тому: коли його батько був парубком і служив у війську, в супі була сірка – солдати потруїлися.

Я не зрозумів, Стефан говорить сонним голосом, він стає нерозбірливий – спить.

Як я палко хотів у дитинстві побачити свого ангела-охоронця. Вдавав, що сплю, а потім раптово розплющував очі. Нічого дивного, що він ховався. І в Саському Саду*: думаєш, що немає поблизу

---

* Парк у Варшаві (*прим. перекладачки*).

ангела-охоронця, а тільки побіжиш по м'яча на газон, він вже є і погрожує здалека. Шкода мені було, що цей мій ангел саме так мене охороняв.

П'ятий день

Дудук хвалить Стефана: працьовитий. Коли я був у майстерні, він пиляв дерево. Я не міг спокійно дивитися: дошка їздить на всі боки, тупа пилка скаче по дошці – так легко може порізати пальці. – Але нічого не кажу. Бо то був би нонсенс казати, щоб був обережний. Уже й так:

«Не виходь босоніж надвір. Не пий сирої води. Чи тобі не холодно, чи живіт не болить?»

Та ж це якраз робить егоїстичним, розпещує, отупляє «наших» дітей.

Повернувся з майстерні о шостій.

Не хоче їхати в неділю до Тернополя.

– Навіщо? Тиждень – і одразу ж їздити. Чи пан Валенти теж з нами поїде? Чи довго будемо?

Не хоче писати листа до брата.

– Я ж побачу його.

– А як не застанеш його вдома?

– Ну, то хай вже буде.

– То що напишеш на початку?

– Слава Ісусу Христу.

– А далі?

– Звідки мені знати?

– Написати, що ти хворів?

– Ні!

Я ледве стримався від іронічного запитання: «Ну, а про тістечко з повидлом і зельц?»

Лист короткий: працюю в теслярській майстерні, робота мені подобається, пан навчає мене читати й рахувати, можеш бути за мене спокійний.

– Як підписати?

– Стефан Заґроднік.

– А може, написати: сердечно тебе цілую.

– Еее, не треба.

– Чому?

Пошепки:

– Бо я соромлюся.

Пропоную:

– Хочеш тепер зі свого переписати начисто, чи я тобі напишу на аркуші, а ти з аркуша перепишеш?

Даю папір для листів і конверт. – Двічі пробував – не вдалося. – Стільки паперу зіпсував. – Добре, завтра з мого аркуша перепише.

Півтори години без перерви ми робили арифметичні вправи.

– Уже досить?

– Ні, до кінця сторінки.

Хтозна, чи збірник задач не є найкращим підручником для вправляння в читанні? – вправи, загадки, шаради, жартівливі питання – дитина не тільки мусить, а хоче їх зрозуміти. – Зрештою, не знаю: може, роздвоєння уваги небажане. – Досить того, що на сьогоднішньому уроці вправи витіснили й замінили собою читання.

– Скільки ви курите сигарет, певно, п’ятдесят?

– Ні, двадцять.

– Курити шкідливо для здоров’я: один хлопець дмухнув на папір, і той весь пожовтів. Як у сигареті є вата, то вона затримує дим.

– А ти вже колись курив?

– А чом би й ні?

– У притулку?

– Ні, як був із братом.

– А звідки брав?

– Як лежали на столі або на шафі... А у вас крутиться в голові?

– Звісно, що трохи крутиться.

– А в мене крутилося... Я не хочу звикати до куріння.

Пауза.

– А правда, як буде тепло, ми їздитимемо на конях? (Для нього це важливо – пам’ятає обіцянку.)

– Краще, щоб ми не їздили, а стояли на місці.

– Ні, я думаю – до Тернополя.

– Коні бояться машин.

– Ну, то й що, як трохи понесе...

– А як убік скочить?

Розповідаю, як під Ломжею кінь мало не впав із високої гори.

Лягає в ліжко. Я заводжу годинник.

– А правда, що є годинники, які накручують в обидва боки?

Показую, що й мій накручується – «в обидва боки».

Беруся за писання – впорядкування записів.

– Прошу пана, я вставив нове перо, бо те шкрябало папір.

– Воно швидко зіпсувалося, бо ти писав ним по столу, а від дерева кінчик затуплюється.

Аж тепер, мимохідь, я звернув увагу на невідповідність, вкотре переконався, що такі зауваги мають значно більшу цінність.

Тиша...

– Чому ви порвали стільки аркушів?

Пояснюю, що означає записування нашвидкуруч, а що – опрацювання записів.

– Скажімо, записую щось про хворого: кашель, температура. А потім, як маю час, переписую охайно.

– Мама кашляли, харкали кров'ю – був цирульник – сказав, що нічого з цього не буде. Потім мама ходили до лікарні, аж вмерли.

(Зітхання, потім позіх. Зітхання є наслідуванням: так звикли зітхати, говорячи про померлих.)

Шостий день

Ледве випив чай, побіг до майстерні. Майнув переді мною на мить під час обіду – повернувся о шостій.

Я почав дуже цікаву перевірку: дивлюся на годинник, скільки часу він читає задане оповідання і скільки помилок зробив – не виправляю його під час читання, аж після того, як закінчить. Тож читає двічі, перший раз – чотири хвилини тридцять п'ять секунд з вісьмома помилками, вдруге – три хвилини п'ятдесят секунд і тільки шість помилок.

Сварка через коня. Граємо в шашки. У притулку були хлопці, які добре грали, з ним не хотіли грати: «Хто хотітиме грати, якщо я не вмію». – Але набрався від них манер доброго гравця, як-от: перед тим, як піти, перебирає в повітрі пальцями, щоб, як яструб, упасти на фігури противника, то цмокає губами, то самовпевнено посуває фігуру ударом нігтя, зі зневажливим виразом обличчя і

презирливо надутими губами. Це неприємні манери навіть у доброго гравця, тим більше в халтурника, якому для заохочення даю часом нічию.

Отож граємо.

– Прошу пана, їдьте завтра залізницею, а ми з паном Валенти поїдемо конем.

– Дурнику. Думаєш, що коні для їзди? Зрештою, попроси полковника.

– А він дасть?

– Дулю дасть.

– Ну, ходіть же.

Каже це роздратованим голосом. Починає грати нечесно, вирішує за будь-яку ціну виграти – помститися.

– Еее, як ви йдете... Ну, швидше... Такі ви мудрі.

Вдаю, що не помічаю, але граю уважніше, щоб, попри це, виграти – покарати його.

– Побачите, що ви програєте.

– Ти програєш, бо граєш нечесно, – кажу спокійним, але рішучим голосом.

Якщо підпорядкую свою волю волі дитини, то мусить закрастися зневажливість. Фактами, без бурчання, слід опиратися, досягати збереження авторитету.

Шашок залишилося небагато – я завдаю йому відчутного удару: втрачає дамку.

– Я не вмію грати дамками, – каже він без нарікань.

– Звичайними фігурами ти теж іще не граєш добре, але навчишся.

Коли я мив руки, наливає мені води з горняти, подає рушника, каже, щоб я пив чай, бо вистигне. Без жодного слова я показав, що образився, він дуже делікатно вибачився за те, що відчував щодо мене.

У цій сварці через коня була, крім гніву, і зневажливість. – Звідки вона взялася, де її джерело? Може, моє: чи хочеш рахувати – читати – писати? – може, це його дратує. Діти люблять певний примус – це полегшує їм боротьбу з внутрішнім опором, позбавляє розумової роботи вибору. Рішення є добровільною тяжкою працею відмов з посиленою відповідальністю за результати. Розпорядження зобов'язує тільки зовнішньо, вільний вибір – внутрішньо. Якщо

залишаєш мені вирішальний голос, то ти або дурний, а отже, сам не знаєш, або лінивий, а отже, сам не хочеш.

Звідки ця ще легка хмарка зневажливості? – Йому даю бублики, сам їм хліб грубого помолу. Вже двічі він вмовляв мене з'їсти бубликів, собі взяв кращі, випечені: ніхто не вчив його лицемірності цих дружніх малих жертв, які мають виявляти готовність до справжніх, великих жертв.

Ця дрібниця, це ніщо, що я назвав сваркою через коня, доводить, що минув період, коли я його підбадьорював, тепер можу помалу почати його виховувати. Збираю матеріал до цієї розмови...

Увечері продивляюся його брудну сорочку; звісно ж – воша.

– Що там було? (неспокій у голосі).

– Вошка.

– Бо в притулку простирадл не міняли. Ковдри такі брудні.

– Нічого – тепер уже напевно так не буде. – А чому не міняли простирадл?

– Не знаю, напевно, їм не хотілося прати.

Перша розмова про притулок.

– Санітара не бояться, а солдата бояться. – Ні, солдат теж не б'є, бо не можна бити – вихователька на нього сердилась би. Часом тільки як солдат кричить, то дасть паском, але бити не б'є.

– А ти колись заробив?

– А чого не мав би заробити?

Виглядає так: не б'ють, але б'ють. – Однак Стефан має рацію: не б'ють, не можна бити, солдат кричить, напевно, погрожує, а зрідка, винятково, потай дасть паском.

Колись я сміявся з цього на позір нелогічного мовлення. Перестав сміятися якихось три роки тому, коли Лейбусь сказав:

– Я дуже люблю їздити човном.

– А ти колись їздив?

– Ні, ніколи в житті.

Щонайбільше помилка у висловлюванні, а не відсутність логіки: він певний, що це приємно.

Сьомий день

У Чекова були гості – карти. Пізня вечеря. Валенти чергував у їдальні. Виходжу злий близько дванадцятої. Повертаюся до хати,

запалюю лампу – Стефана немає. Що за біда? – Виходжу, у дверях зустрічаюся зі Стефаном.

– Де ти був?

– У кухні. Все виходжу, дивлюся у вікно, а ви сидите. Аж дивлюся – вас немає. – Я так летів, щоб вас наздогнати.

– Боявся?

– Та чого я мав боятися?

Ні, він не боявся. Чекав, виглядав, біг, щоб разом. – Два роки я не бачив нікого зі своїх, півроку тому – лист, короткий, пожмаканий, випадково продерся через кордон багнетів, ревізорів, шпигунів. – І ось я знову не сам.

Я відчув безмежну вдячність до цієї дитини. В ній немає нічого незвичайного, нічого, що приваблювало б, приковувало. Звичайне обличчя, вигляд без шарму, пересічний розум, мало уяви, повна відсутність чутливості – нічого з того, що прикрашає дітей. Але через цю непримітну дитину, як через будь-який кущ, промовляє природа, її споконвічні права, Бог. Дякую тобі, що ти такий, як є – отак собі...

«Мій синок», – ніжно подумав я.

Як йому подякувати?

– Слухай, Стефеку, як маєш про щось запитати або щось тебе тривожить, або щось хочеш – кажи мені.

– Я не люблю надокучати.

Пояснюю, що ні.

– Як не можна, то скажу тобі, що ні, поясню. Скажімо, з конем; коні мусять возити дерево, хліб, хворих...

– Я хочу, щоб ви принесли мені бубликів.

– Добре, матимеш бублики.

Сьогодні саме закінчився запас, приготований на період дієти.

Ми поїхали до Тернополя саньми. Стефан якийсь сумний. Жодного з тих дитячих коментарів, які змушують нас дивитися на те, чого вже не зауважуємо, і згадувати те, що ми колись дуже-дуже ясно бачили.

Стефан мав іти з Валенти до костьолу, потім Стефан до брата, а Валенти – дещо купити. Я мав пошукати окуліста, який, здається, був у якомусь військовому шпиталі. Зустрінемось у притулку. –

Впродовж дороги він декілька разів змінює рішення: спершу піде до шпиталю, ні, спочатку до брата, ні, спочатку до брата, ні – хоче йти з Валенти.

У притулку пані покликала його: він стояв якийсь дивно тупий, безколірний, відповідає на питання тихим, апатичним голосом. Тільки коли ми вийшли, я зрозумів, чому він не хотів їхати до Тернополя, чому в дорозі сумував, чому так швидко сказав: «Ну, ходімо вже», коли вийшов із кімнати виховательки.

Стефан боявся, що я залишу його.

– Треба купити чайника.

– То я піду з паном Валенти, я знаю, де можна купити.

Дістаю гаманця.

– О, Валек (не – пан Валенти) отримає десять рублів, купимо собі тістечок...

Цей його викличний тон має означати: «Я зовсім не боявся, знав, що не залишите мене тут...»

Дивно нехотя говорить про брата. Не знаю, чому. Не хоче, щоб я зустрівся з братом: що би це значило?

Читає – закінчив.

– Ну, скільки помилок я зробив?

– Вгадай.

– П'ять.

– Ні, тільки чотири.

– Це на дві менше, ніж першого разу.

Погано прочитав і одразу ж сам поправив себе.

– Ви це рахуєте?

Той самий віршик першого разу читає двадцять секунд, за другим разом п'ятнадцять секунд, за третім – теж п'ятнадцять.

– А його не можна вже читати швидше?

Намагається читати швидко.

– Страх – стра – ста – старенька...

Швидко перегортає сторінку, щоб не гаяти часу.

Вірш «Вісла» читав учора тричі, сьогодні – чотири рази; результат напрочуд цікавий:

Учора: 20 секунд, 15 секунд, 11 секунд.

Сьогодні: 11 секунд, 10 секунд, 7 секунд, 6 секунд.

Вірш «Сирітка»[13] так само:

Учора: 20 секунд, 15 секунд, 15 секунд.

Сьогодні: 15 секунд, 12 секунд, 10 секунд.

Досягнута під час третього вчорашнього читання вправність цілком збереглась.

Записую у формі фрагмента: чисельник – це кількість секунд, знаменник – кількість помилок. Отож 24/3 = 24 секунди, 3 помилки. – Спираючись на це, оцінюю час праці і якість – можу відмовитися від оцінок із читання.

Читаючи, заплутався на слові: пісенька – втратив багато часу – урвав:

– Еее, то буде довго.

Валенти зауважує:

– Це так, як кінь – зачепиться і не може зрушити.

Я дозволив йому почати спочатку.

Восьмий день

Учора я писав: дитячі зауваги, які змушують нас дивитися на те, чого вже не зауважуємо. Ось кілька прикладів:

---

[13] Вірш «Вісла» [...] Вірш «Сирітка» – не вдалося встановити, з якого букваря або читанки. Не виключено, що з якоїсь із «перших книжечок» для навчання грамоти відомого освітнього діяча Конрада Прушинського, псевдонім Казімєж Промик (1851–1908), які мали безліч видань і десятки років користувалися величезним успіхом. Скажімо, в «Ілюстрованому навчанні грамоти для використання у школі, вдома і єдино справжнього для самоуків» Промика, в його п'ятнадцятому виданні (Варшава, 1916) на 60–61 сторінках вміщено текст для читання «Сирітка» (мораль: нагодувати голодного), а після неї «Пісеньку про сирітку»:

Ой, сирітка небога,
Стоїть боса край порога!
Допоможу їй, чим можу,
Й на дорогу випроваджу.

Дам їй хліба цілушечку,
Дам білу сорочечку,
Й черевички на ноги
Дам сирітці убогій.

Однак у цій книжці не знаходимо вірша «Вісла».

– О, дивіться, яка печатка на чаєві. (Коли поклав цукор, на поверхню спливли пухирці повітря.)

– Скільки шматочків цукру ви поклали?

– Один.

– А дивіться, їх два. (Склянка гранчаста...)

За бубликом:

– Із чого робиться мак? – Я: – Росте. – А чому він чорний? Я: – Бо стиглий. – Правда, що він усередині має такі стінки, і в кожній стінці є трохи. – Я: – Гм. – Чи з городу може бути така ціла миска маку?

Його поняття городу складається з чотирьох-п'яти уявлень, моє – зі ста, з тисячі. – Це так очевидно, проте тільки завдяки цьому питанню я довго роздумував про це. У цьому джерело багатьох, здавалось би, нелогічних дитячих питань. Нам тому так складно порозумітися з дітьми, що вони, вживаючи ті самі слова, що й ми, вкладають у них зовсім інший зміст. Мої: город, батько, смерть не є його городом, батьком, смертю.

Батько-лікар показує кулю, яку під час операції дістав із пораненого.

– Чи тебе, татку, вб'ють такою самою кулею? – запитує восьмирічна донечка.

Село й місто теж не можуть порозумітися, пан і раб, ситий і голодний, молодий і старий, може – чоловік і жінка. Ми тільки вдаємо, що розуміємо одні одних.

Стефан цілий тиждень байдуже дивився, як довкола всі ровесники з'їжджають з усіх гірок і пагорбів – на санчатах. Така сильна спокуса – а сам працює в теслі. – Іще до обіду робив із Дудуком ліжка для хворих, увечері – повернувся із санчатами.

– Я тільки двічі з'їду.

– Двічі, а не тричі? – запитую недовірливо.

Усміхається, полетів. Довго його не було. Було порожньо в кімнаті й тихо; для мене таємниця, чому Валенти, який усе ще постійно нарікає на марний клопіт, двічі хотів кликати його додому: може, і він почав потребувати моїх вечірніх уроків зі Стефаном.

Повернувся, сів – чекає.

– Добрі санчата?

– Іще не роз'їжджені.

Я кинув байдуже запитання, нічим не виявив, як усією душею я на його боці, як цілком вибачаю запізнення не йому, а цьому рум'янцеві задиханості й погідного здорового хвилювання. – І він зрозумів, і хотів скористатися цим: сягнув рукою по шашки, питально дивлячись на мене.

– Ні, синку.

Без тіні протесту, навпаки, із задоволенням бере книжку. Я мав відчуття, що якби поступився, засмутив би його.

– Але без годинника, – каже він швидко.

– Чому?

– Бо з годинником здається, ніби хтось стоїть над головою і підганяє.

Читає. Так він іще не читав. Це було натхнення. Я вражений – не вірю власним вухам. Не читає, а санчатами ковзає по книжці, стократним вольовим зусиллям долає перешкоди. Весь нерозпорошений азарт спорту переносить на науку. Вже тепер я певний, що виправляти помилки в читанні – це нісенітниця: він не бачить мене і не повинен бачити – сам на сам зі своєю швидкою волею.

Беру ручку – записую.

Помилки, які є наслідком бажання опанувати текст, зрозуміти зміст:

Читає: «діти пішли, говорили». Читає: «хліб робиться» замість «родить». Читає: «дав знак» замість «дав знати». Читає: «Ганнуся» замість «Анюся» (порівняй: Фелек і Франек).

Читає:

– Лікар дав бабці знак, щоб вивела їхніх (дітей) – замість: щоб вивела їх...

Боротьба за зміст:

– У меликій книжці – ні – у великій книжці. – Коли навчитель вірші – ааа – коли вивчив віршики.

Помилки, бо думка збиває з пантелику зір.

Текст:

«Клякнули діти з бабцею... з плачем голосили: "Боже, Боже, збережи життя нашій мамі. Заступися за нас, Найсвятіша Діво Маріє! Зроби, щоб наша мама видужала"».

– Потім клякнула бабця дітей у ліжка (замість: вклала бабця...).

Текст:

«У цей час мати звично клопоталася біля обіду. На обід збиралась уся родина. На перших місцях сиділи похилі віком старенькі: двоюрідний дідусь і бабця Яся».

Двоюрідний дідусь був королись (замість: колись)...

Дивацтва писаної мови: бо ж говориться: «с коня, встау, мугли, взіли»; то чому пишеться: «з коня, встав, могли, взяли».

Якщо дитина цього не скаже, то з голосу, виразу обличчя, паузи в читанні, наголосу на чудернацьких літерах можна розпізнати, що її це дивує, часом – дратує...

Якщо ми не товчемо дитину під час читання постійним виправлянням, поясненням – можемо любісінько робити спостереження:

Стефан читає: «ви – випік – ви... випігти». Я виправляю: «вибігти». Він повторює: «випігти» – і читає далі, не чув, що я сказав, зайнятий працею, занурений у працю читання...

Вони не люблять, щоб їх переривали, бо це їм заважає. Стефан читає: «на карниз». Помічає, що я хочу пояснити, тож, випереджаючи, швидко каже: «Я знаю, що значить карниз», – і читає далі...

Труднощі: складання слів, незрозумілі слова, дивацтва писаної мови, невідомі граматичні форми:

Стефан читає: «дав хлопцю» і тихо говорить до себе: «хлопцеві», і далі знову вголос: «хлопцю вишню». Коли закінчив читати, хочу перевірити, чи він зрозумів, і запитую:

– Про що тут ідеться?

Він:

– Про недбалого хлопця.

Відлуння мимовільної думки про нову граматичну форму: був би сказав: про хлопця, але туманно пам’ятав, що там у книжці було якось інакше, ніж йому здавалося, що має бути...

Як же неймовірно цікаво, що саме сьогодні, після санчат, йому став тягарем примус годинника. – Спочатку я не звернув на це уваги.

Стою біля печі й думаю про сьогоднішній урок. Раптом Стефан, який уже лежить:

– А ви мені обіцяли.

– Що?

– Казку.

Він уперше сам нагадує про казку.

– Розповісти тобі якусь нову?

– Ні, про Аладіна... Але сядьте.

– Де?

– Тут ближче – на стільці.

– Навіщо?

– Ну, то розповідайте біля печі.

Ніби нічого, але скільки в цьому змісту.

Із трьох казок: про Попелюшку, про Кота в чоботах і Аладіна – вибирає ту, яка йому найближча: там до бідного хлопця приходить чарівник і своєю чудесною лампою впливає на долі, тут – раптом з'являється невідомий лікар (офіцер) і забирає з притулку, в казці на полумисках зі щирого золота негри несуть делікатеси, тут Валенти дає бублики.

– Але ви сядьте, – каже Стефан пошепки. Це пояснює мені, чому діти збираються докупи, слухаючи казку, хочуть бути поруч із оповідачем: я маю сидіти біля нього. Мої запитання: «де – навіщо?» – сердять його. Відчуття зніченості не дозволяє йому довіритися. Це вже наслідок нашої розбещеності, що дитина безсоромно каже: «Я так люблю тебе, хочу бути близько, сумно мені, який ти добрий». Стефан соромився підписати під листом до брата: цілую, з любов'ю...

Стефан каже під час сніданку:

– Ви, замість самі їсти бублики, даєте мені.

Відповідаю: «гм», – і він уже нічого не додає.

Після казки пояснюю, що годинник під час читання не повинен його підганяти.

Якщо першого разу ти читав три хвилини, а другого – три хвилини без п'яти секунд, то і так добре. Далі: якщо сьогодні ти читав довше, ніж учора, то треба тільки подумати, чому: або – тому що сьогодні ти сонний, або тому, що більше втомився у майстерні, або тому, що санчата тобі стали на заваді.

– А я сьогодні погано читав?

– А ти сам як думаєш?

– Не знаю. (Після хвильки вагання.) Бо мені здається, що добре.

– Так, ти сьогодні добре читав...

У мене вже й праве око болить, сльозиться. Ледве пишу – мушу відпочивати. А шкода записів – такі невичерпні скарби.

Дев'ятий день

У Стефана короста. У притулку вона в нього була двічі – раз лікувався три, а раз – шість тижнів. Нічого дивного, що боявся зізнатися, по-дитячому відкладаючи катастрофу на пізніше. Тільки тепер я зрозумів, чому він кілька разів допитувався, чи і коли буде лазня. Я залишив без уваги ці питання – це була помилка. Мене мала вразити, здивувати ця незвична турботливість дитини війни про чистоту. Не звернувши уваги, я, ймовірно, пояснював собі це бажанням відвідати, спробувати незнану йому купіль (він чув, що для хворих є лазня).

На Валенти це відкриття справило неймовірно сильне враження: що буде з білизною, з їжею?

– У мене ніколи нічого такого не було, – каже він докірливо, думаючи, не знаю чому, що тепер він уже мусить заразитися.

Коротка лекція про коросту, її етіологію[14], міру заразливості, лікування – і то за три дні.

– Іди, синку, в майстерню, а в обід я тебе намащу.

Так, тут було потрібне і ласкаве слово, і поцілунок.

– У мене вдома ніколи не було корости, – каже він пошепки.

Перш ніж він пішов до майстерні, довго катався на санчатах. Коли я зайшов до майстерні, він схвильовано подивився на мене: чи не скажу Дудукові.

Яке все це недобре, як вибиває з рівноваги. – Саме сьогодні я хотів із ним поговорити – назбирав удосталь матеріалу, а саме: що він видер сторінку із зошита, заніс у майстерню кулю, а не запитав, чи я дозволю її показати, зробив санчата, хоча не знав, чи я погоджуся; що не говорить мені правди: не хотів, щоб я побачився з його братом, тож, напевно, щось приховує, сказав, що у притулку не б'ють, а тільки потім зізнався, що отримував паском. – Я хотів, щоб він знав, що я задоволений ним, але є певні дрібниці, про які йому, ось, при нагоді, кажу; бо хочу, щоб він знав, що я, хоч і мовчу, але помічаю. Тепер додам і коросту, яку він теж приховував, – але

[14] Етіологія (*гр.* – причина) – наука, що досліджує причини явищ, процесів, фактів; у медицині – хвороб.

все аж за декілька днів, коли його шкіра і мої очі залікуються. – Невимовно важливим є рідко, масово робити зауваження у формі доброзичливої розмови. Зазвичай боїмося, що дитина забуде: ні, вона добре пам'ятає – це радше ми забуваємо і тому воліємо залагоджувати «по гарячих слідах», інакше кажучи – невчасно – жорстоко.

Увечері він читав погано. Учора двадцять сім рядків за шість з половиною хвилин, сьогодні шістнадцять рядків за сім хвилин.

Я звелів розповісти, що він прочитав. Упродовж минулих днів він розповідав коротко своїми словами, по-дитячому починаючи від: «Значить, так...». Сьогодні, не знаю чому, розказавши перше оповідання, запитав:

– Правда ж, я погано розповідаю?

А друге вирішив розповісти книжними словами – як у школі. Одразу впав у цей жахливий, монотонний, бездумний, жебрацький тон шкільного розповідання – крадькома заглядаючи у книжку, звідки вихоплював перші-ліпші речення і все без сенсу плутав.

У шашки він грає значно краще, зникли хвальковиті рухи – він грає уважно й серйозно. Розумію: раніше він наслідував, мавпував гравця, брав за зразок авторитетів, тепер почав уже – сам.

Допомагаю йому, вказую на помилки, які він робить.

– Тільки не кажіть. Як ви кажете, то мені все легко йде.

Це виправляння кожної помилки в читанні, письмі – чи не викликає такого самого результату: що учневі легко йде праця.

Стіл хитається. Розілляв трохи чаю на столі – робить пальцем дорогу до краю – чай стікає.

– Дивіться, як я зливаю чай.

– Гм.

– Він собі так стікає.

Дитина безперечно має відчуття, я сказав би – граматичну (й орфографічну) совість. – Безліч разів я спостерігав, як дитина, вслухавшись у неграмотно побудоване речення, сама його змінює, не знаючи, як виправити. Чи систематична наука не вбиває цієї совісті? Чи незрозумілим, недоступним поясненням радше не ускладнюємо їй праці?

Дитячий розум – це ліс, верхівки якого легко гойдаються, гілки переплітаються, листя тремтить і листки доторкаються один одно-

го. Є миті, коли дерево поєднується делікатним дотиком із сусіднім, а через сусіда йому передається тремтіння ста, тисячі дерев – цілого лісу. – Кожне наше: «добре – погано – будь уважним – іще – раз» – це як вихор, який вселяє хаос. – Якось я ішов за насіниною молочної трави – зернятком, підвішеним на білому плюмажі. Я довго за ним ходив: воно легко перелітає зі стеблини на стеблину, з травинки на травинку – то довше, то коротше затримається – аж доки зачепиться і виросте. Людська думко, не знаємо законів, якими ти керуєшся – хочемо – не знаємо – цим користується злий геній людства.

Замість: горіх – читає: гріх...

У завданні його дратує слово: отримав.

– Отримав, це ж значить, що дістав. (До себе.) Неодмінно – три... Дістав шість сливок...

Читає:

– Недовірливо (іще раз уважно) – недовірливо (втретє – покірно) недовірливо...

І читає далі.

Читає:

– Вільний... вільний... Чи вірний?.. Тут написано вільний...

Його дивує граматичний зворот: «сидиш, дитя». – Прочитавши й переконавшись, що прочитав правильно, думає про це.

– Скажіть, будь ласка, чи у вас в годиннику золота стрілка?

– Ні, звичайна.

– Бо є золоті.

– А ти їх бачив?

– Бачив: у панни Лоні така була.

Іншого разу:

– Купіть собі пилочку для нігтів.

– Навіщо?

– А таку, як була в панни Лоні.

Певно, йому прикро, що я – чоловік, офіцер, теперішній його опікун – стою нижче від панни Лоні, обділений золотою стрілкою та пилочкою.

Перед тим, як він піде спати, намацую його.

– То за три дні все минеться? – запитує він недовірливо.

– А чому ти мені нічого не казав?
– Соромився (упівголоса).
– Чого? Що ти хворий?
– У мене вдома не було ніякої кoriginally короси, – відповідає ухильно: не хоче сказати, що в притулку сміються, гидують коростою.
– Ви так вимазюкалися.
– Ну, то вмиюся.
Лежачи в ліжку, запитує:
– Я недовго їздив на санчатах, правда?
Перед моєю добротою його тривожить гріх, що його він вчинив. Це питання, таке ніби не знати звідки, пояснюю собі так:
«Він ні на що не сердиться. Чому не сердиться – може, не знає? А я катався на санчатах. А він хоче, щоб я вчився. Довго я катався на санчатах, а може, не так уже й довго?»

Десятий день

Сварка і примирення.
Валенти чергує. Наливаю Стефанові чай.
– Що ви мені налляли тільки півсклянки?
– Щоб ти не розілляв на стіл.
– Ее, я собі доллю.
Не відповідаю. Долляв, поставив склянку, а коли протискався між лавкою і столом, стіл захитався – багато чаю розіллялося. Знітився. Іде – приносить рушника.
Кажу спокійно, але категорично:
– Стефане, прошу, не бери речей пана Валенти, бо він цього не любить.
– Я хотів витерти.
– А звідки ти знаєш, може, це рушник для склянок?
Знічений, відносить рушника. – Я трохи нахиляю стіл, а решту витираю промокальним папером. Стефан мовчить, врешті непевним голосом – для проби:
– Чому на цьому склі (від ламп) написано H.S.?
– Напевно, це перші літери імені та прізвища виробника.
Задає низку питань – вони означають:
«Ось, ми собі говоримо. Те вже забуто. Хто про таку дрібницю пам'ятав би?»
Але пам'ятав. Увечері:

– Я наллю чаю, добре?

– Добре.

– Мені наливає повну склянку, а собі трохи більше, ніж пів.

– Потримайте, будь ласка, – каже, протискаючись за стіл. – Тепер уже не розіллялося.

Якби не очі, я докладно описав би – а так оминув низку подробиць. Зранку після чаю сказав: «Дякую», – подав мені рушника. Вибачився не словами, а діями.

Дитина спостерігає за собою, аналізує свої вчинки. Ми тільки не помічаємо цієї праці, бо не вміємо читати між рядками її знехотя киданих речень. Хочемо, щоб дитина звірялася нам у всіх думках і відчуттях. Самі не надто схильні до звіряння, не хочемо чи не вміємо зрозуміти, що дитина значно сором'язливіша, вразливіша, чутливіша до грубого стеження за її духовними хвилюваннями.

– Я сьогодні не молився, – каже Стефан.

– Чому?

– Забув. (Пауза.) Як рано вмиюся, то потім одразу молюся, а як не вмитися, то забуваєш помолитись.

Він не миється через коросту.

Йому важко дається форма: ви.

– Відгадай-те – почекай-те – не говорі-ть – поруч: а відгадай-те-но.

Або ще:

– Ви собі писали б, а я базікаю і вам заважаю.

Питання санчат обговорю в цій загальній розмові. Скоро, певно, й снігу не буде. І добре вийшло, що я не зробив йому зауваження. Ось таємниця його провини:

– Я так боявся у майстерні, щоб майстер не почув мазі. Як він тут, то я одразу ж на другий кінець. А зранку катався на санчатах, щоб провітритися.

Два звичаї з притулку:

Стефан сміється тихо, затуляючи рота.

– Чому ти не хочеш сміятися голосно?

– Бо пані казала, це негарно.

– Може, тому, що там багато дітей, то був би галас...

Друге: щодня залишав на столі шматок бублика і на дні трохи чаю. Певно, щось за цим криється.

– Скажи, Стефеку, чому ти завжди трохи залишаєш?

– Ні, я з'їдаю.

– Слухай, синку, якщо не хочеш сказати, чому, то не кажи. Часом не хочеться чогось говорити. (Право на таємницю!) Але ти залишаєш.

– Еее, бо кажуть, що як усе з'їдати, то виглядає так, ніби хтось цілий рік нічого не їв.

Видно, що й це далося непросто, я більше не наполягаю. Не бажаючи, я образив його. І мені було би прикро, якби я зробив щось, щоб похвалитися знанням форм правил поведінки, і раптом упевнився, що це зовсім не належить до доброго тону.

Наслідування.

– Я хочу писати велику літеру К так, як ви пишете.

У Будинку Сиріт багато дітей переймали деякі мої літери. Ті літери, що їх пишуть дорослі, кращі, цінніші. Пам'ятаю, як довго я бився над тим, щоб навчитися писати велику Ш так, як тато писав на конвертах в адресі: «Шановний». Я вважав, що справлю враження на вчительку, а наштовхнувся на сувору відповідь:

– Коли будеш татом, могтимеш писати так, як схочеш.

«Чому? чим їй це заважає? що в цьому поганого?» Я був здивований і скривджений.

Сьогодні під час диктанту прийшов фельдшер із паперами. Я не помітив, що Стефан уважно дивиться, як я пишу. А дивився: бо після того як фельдшер пішов, сам почав писати так швидко, що навіть не можна було мріяти, щоб потім можна було це прочитати.

Як учитель я маю тільки три рядки неприпустимо неохайного письма, як вихователь – маю дуже тонкий відрух бунту проти власної недосконалості:

– Хочу писати так швидко, як ти, хочу бути подібним до тебе.

Ну – спробуємо:

– Дивися, хлопче, що ти тут намазюкав. Влам... дзям... брам... Чому ці три рядки вийшли в тебе так погано?

– Не знаю (знічений усміх).
– Може, ти був утомлений?
– Ні, я не був утомлений.
Не хоче брехати, а не може сказати правду.

Ми перевіряли поступ у швидкості читання. Оскільки тепер ми читаємо книжку з меншим шрифтом, треба було рахувати літери.

– Там було тридцять сім рядків по сімнадцять літер – себто шістсот двадцять дев'ять літер. Ти читав їх двісті десять секунд, тобто три літери за секунду. А тут шістдесят п'ять рядків по двадцять сім літер у рядку – ти прочитав їх за шість з половиною хвилин. А отже, майже п'ять літер за секунду.

Це не справило на нього великого враження, хоча він зацікавлено придивлявся до моїх розрахунків.

Перед тим, як заснути:
– Поцілувати тебе на добраніч?
– Чи ж я святий?
– Чи тільки...
– Або священик – абощо?

Люблю, коли в читанні зустрічаються легкі слова:
– Покликала, задоволена, запалила.
Мене дратують:
– Забруджений... жужелиця...

Завдання легке; він уже розв'язував складніші – а тепер збивається – помиляється. Що за біда?
– О, гляньте, прошу, – тут гнійничок.
– Де?
– Ось тут, – показує на шиї. – Це не короста?
– Ні, завтра викупаєшся і будеш здоровий.
І вже арифметика йде без перешкод.

Одинадцятий день

Коли я одягнув блакитні окуляри, Стефан запитав пошепки:
– У вас дуже болять очі?

Шепіт і усміх – завдячую Стефанові, що я звернув на них увагу – в інтернаті їх не зауважив би.

– Я здоровий, а ви хворі, – сказав він увечері.
Це порядний спосіб виявляти співчуття. Ми гарніше говоримо, але менше відчуваємо. – Я вдячний йому за це речення.

Не знаю, чому він сказав:
– Тепер я зовсім не думаю про брата.
– Це погано, ти повинен думати про батька і брата.
Підла війна.

Він плакав, коли я їхав до лікарні. – Припускаю, що це спогад про родинне гніздо: треба плакати, коли хтось іде до лікарні, помирає.

Із Валенти навідав мене в лікарні.
– Скажіть, а ці офіцери теж хворі?
– Так.
– На очі?
– Ні, на різні хвороби.
– А чи вони грають у карти на гроші?

Переклад Богдани Матіяш

МІХАЛУВКА
(з нотаток вихователя)

Веселка

– Що це? – запитують вони.

– Веселка.

Підвели очі догори й дивляться: гарно. Дивно, дуже дивно.

Діти замовкли. Запанувала мить цілковитої тиші: ніхто не перервав її ані словом, ані вигуком.

Барвиста широка стрічка простягнулася рівним, правильним півколом. Тріумфальна арка в небі.

– А що таке веселка? Звідки вона? Навіщо й для чого?

Молодші повертаються до перерваних ігор.

Краплі дощу звисають із соснових голок: у кожній краплині – нова веселка.

Гарно, дуже гарно…

Веселка в небі блідне, розпливається, рветься, розчиняється і – зникає.

Була – й нема. Діти ще дивляться: останній клаптик розтанув. Була – й нема. Де вона?..

Діти вологих і темних халуп, тьмяних хедерів[1], смердючих і брудних подвір'їв – на сонце, в ліси, на луки, з м'ячем у руках…

---

[1] Хедер (*івр.* «кімната») – єврейська початкова школа для хлопців віком від 4 до 12–13 років. На початку XX ст. у Варшаві існувало близько 1000 хедерів, розрахованих на різну кількість учнів (від кількох десятків до чотирьох сотень). Рівень навчання, за окремими винятками, був дуже низьким.

Веселка – мрія неба, коротке зітхання сонця, веселка – тихий смуток.

Свєнтокшиська, 25

Бюро спільноти літніх таборів. День перед виїздом…

Отримую зошит: прізвища й адреси хлопців.

«Коперстіх… Жаба… Шульдінер… Веґман».

Ці прізвища ще нічого мені не говорять, але адреси вже промовисті.

«Вольська, 58; Ставки, 77; Мила… Низька… Смоча». А номери помешкань: 67… 73… 96…

Велике подвір'я. Десь у кінці темного коридору – низькі двері, кімната з одним вікном. Задуха, затхлість. Вікна брудні, стіни чорні, стеля закіптявіла. Діти на підлозі: малі й найменші. У пічечці шкварчить страва…

Довгі зимові вечори. Холод. Чекання: «Принесе чи не принесе?»

Не приніс. Ходив, кричав, запитував (євреї запопадливі та спритні), зрештою просив (євреї солідарні). Важкі часи: важко жити бідній людині. Не приніс…

Ось що кажуть адреси…

– Що це?

– Веселка.

І діти дивляться…

На подвір'ї – скупчення батьків, матерів, дітей.

Зачитую прізвища і ставлю в пари.

П'ятнадцять пар – моя група. А груп – п'ять. Разом – сто п'ятдесят хлопців.

– А це що?

Хлопець відсувається.

– Покажи картку: ти з якої групи?

– Я – ні.

Ага, «через брак місць».

На ногах у нього черевички сестри; щось схоже на блузку скріплене під шиєю англійською шпилькою. Обличчя дуже бліде; очі сумні.

– Група В – до лікаря!

Через подвір'я ми проходимо вільно, але на сходах – тиснява.

– Посуньтеся, будь ласка. Не штовхайтеся. Вбік!

– Пане, я Вас прошу… Пане, будьте такі ласкаві… Одну хвилинку… Я хочу тільки… Пане, прошу Вас…

– Згодом… Не зараз… Не штовхайтеся!

Двері зачинилися. Останній безсилий штурм. Ми в передпокої.

Медичний огляд.

Хлопець здригнувся.

– Що таке? У тебе болить вухо?

– Ні, не болить.

– Виділення з вуха були?

– Так, трохи.

– А тепер?

– Тепер – ні.

В очах – болісний неспокій: може, не відправлять, може, щось інше треба було сказати?

– На стрижку!.. Наступний!

Фельдшер у сусідній кімнаті підстригає волосся.

– На примірку!

Швець міряє взуття.

– Група Г – до лікаря!..

– Завтра об одинадцятій на вокзалі. Хто спізниться – не поїде.

Я виходжу.

– Пане, прошу Вас, подивіться на цього хлопця… Прошу Вас: я вже двічі його записувала… Прошу Вас: він сирота.

– Прошу Вас…

– Дорогесенька, та що я можу вдіяти?

– Та я розумію, але…

– Але що?

Не відповідає: плаче…

На вокзалі

Натовп іще більший: непокірний, неслухняний.

Чому? Бракує культури чи просто так – по-хазяйськи, як на базарі? «Вроджена єврейська галасливість»?

Дітей поділили на пари. Мама ще раз хоче сказати хлопцеві, щоб був слухняним: розштовхує, пхається, кричить. Хоче приділити дитині «особливу увагу»: наступає, топчеться по ногах. Губи тремтять, щоки палахкотять.

Гарячковий поспіх перекупки, яка зупинилася, щоби продати фунт слив, хоча на вулиці й заборонено торгувати. Неспокій перекупки, коли надходить шабат[2], а товар гниє в кошику. Поспіх крамарки, аби хтось не випередив її з піврублевим заробітком. Конвульсивний поспіх лахмітника, який мусить працювати швидко, щоб заробити на життя. Розпачливий бій за існування голодної маси «нації мільйонерів».

Тож у нашій Єврейській лікарні[3] трапляються такі, вочевидь, рідкісні випадки істерії, якими можуть пишатися хіба що великі європейські клініки.

Ні, не неслухняна зграя, а натовп хворих бідняків…

Не відпихати їх силою (вони справді дивуються); відповідати спокійно, без злості. Настирлива перекупка перетворюється на маму, яка хоче, щоб її хлопець був у лісі, пив молоко, грався м'ячем на луці.

– Пане, у Вас буде «міцва»[4] перед Богом. Ну, що Вам заважає? Одна дитина...

– Але ж зрозумійте мене, пані: там лише сто п'ятдесят ліжок, подушок, костюмів, тарілок.

Зрозуміла: сльози в засмучених очах.

– Може, наступного року. Може, в наступний сезон.

І її відіпхнули…

Цей сміливо дивиться мені в очі.

– Пане, я Вас прошу. Цей хлопець повинен поїхати.

– Він має картку?

– Ще ні.

І хоче запхати мені рубль у руку.

– Ви чули, що я казав хвилину тому?

– Це не страшно. Ліжко знайдеться.

Я не стримався і розкричався. А потім мені стало його шкода.

---

[2] Шабат - в юдаїзмі сьомий день тижня, в який Тора наказує утримуватися від роботи.

[3] Єврейська лікарня – «Szpital starozakonnych» у Варшаві. Єврейський медичний заклад, який, змінюючи розташування, проіснував до 1943 р. Тривалий час уважався одним із найсучасніших медичних закладів у Польщі.

[4] Міцва (*івр.*) – заповідь, добрий вчинок, який уважався релігійним приписом.

Дзвінок.

Затремтіли. Штовхаються, біжать; самі не знають, куди й навіщо.

Хворий натовп.

Дзвінок.

– Хлопці, не висовуйтесь. Тримайте міцно шапки.

Рушаємо.

До лісу…

Хлопці – віком від восьми до тринадцяти років.

З тридцяти дітей сімнадцятеро іще не бачили лісу.

Тринадцятеро ніколи не гралися в м'яча.

Лише декілька знає, як росте картопля.

Жоден не бачив заходу сонця.

Більшість виїжджає в літній табір уперше; є такі, хто був уже один раз, двічі, тричі: ці інформують новачків.

Гудіння, пожвавлення…

«Якщо хтось із дітей має при собі дрібні гроші – вихователь має їх забрати й вписати у відповідну рубрику звіту».

Віддають свої мідяки: по три, чотири, п'ять копійок. Є й багатії (винятки): по десять, п'ятнадцять. У більшості нема нічого.

– Станьте в пари. Виходимо.

Зупинка…

Праворуч ліс, ліворуч купаються в сонці поля золотого колосся. Посередині, дорогою, шнурочком витягнулося десять возів. На возах – діти: примружують очі, бо забагато сонця, забагато світла.

– О, біле дерево.

– Це – береза.

– О-о, корови.

І радіють, сміються, зиркають на мене: можна сміятися чи не можна, забороню чи дозволю?

Можна, звісно, можна, дозволяю…

І раптом залунав спів, спершу несміливий, полохливий, наче на пробу: він здіймався й спадав, перестрибував із воза на віз, заколисував і огортав усі вози – від першого й до останнього. Спів міцніє, набирає сили, розливається широко і – відходить у далеч.

До лісу, в якому багато повітря для затиснених легень і блідої крові, на луки, де багато сонця.

«Мила… Низька… Смоча».

Дивовижний дорогоцінний спів.

До лісу!

Ніч

У проході між двома палатами на полиці – затемнена лампа.

Чотири ряди ліжок: по тридцять вісім у кожній палаті.

Час: о пів на дев'яту. Ще мить тому було гамірно. Зараз де-не-де лише тихий шепіт.

– Діти, розмовляти не можна. Завтра про все поговорите.

– Завтра, все завтра. А зараз – спати.

– А купатися підемо?

– Підемо. Спіть.

– Добраніч.

– Добраніч.

Три вікна по один бік палати відчинено: теплий, сповнений пахощів розігрітих сосен подув літнього вечора. Ще мить і – тиша: сплять.

У когось ковдрою накриті голови. Приспускаю обережно, щоб не розбудити: надмірний страх новачка. Той крізь сон привідкрив рота, глибоко заковтнув повітря, щось буркнув (нерішучий рух рукою) і спить: уже не обмотує голову ковдрою.

Більшість, абсолютна більшість дітей у ліжках зіщулені, болісно зіщулені.

І нічого дивного: лише двоє із сімдесяти шести сплять удома самі. Решта – з братом, із батьком і братом, із батьком і ще двома дітьми (вчотирьох на одному ліжку). Ковдра коротка, в хаті холодно, в ліжку тісно: треба тілом зіщулитися вночі так, як удень – душею, душею єврейської дитини…

Декілька спить у шапках; знімаю шапки, записую прізвища.

З тієї миті, коли перші пари формуються на подвір'ї, я все записую: в кого чисті вуха, в кого воші, хто спізнився в бюро і на вокзал, хто сам прийшов на станцію, хто не отримав карамельок або пряника на дорогу від матері, хто в халаті чи сорочці, хто вперше чи вдруге поїхав, хто висовується з вікна попри заборону, хто скаржиться, вибігає з пари.

Це дає мені змогу поставити більш-менш правдивий діагноз середовищу, родині, зрештою самій дитині. Це дає мені змогу

впродовж перших двох днів роздивитися матеріал: вивчити дітей, з якими спілкуватимусь наступні короткі чотири тижні, даючи їм максимум свободи при неодмінному порядку. От лихо, як би хотілося залишити їм по собі щось таке маленьке-маленьке, невловиме (як-от одну з тих погаслих зірок-крапинок, що заглядають у палату крізь відчинені вікна), щось ясне, золотаве, таке, що не згасне, – вплести бодай одну павутинку промінчика в їхнє сіре, темне життя.

Із невблаганною нещадністю потверджую факт: найбільш занедбані – це якраз оті найбідніші. Ті, хто хоче у шапках спати, не миються милом у суботу, хочуть на п'ятьох полінцях палити обрізані нігті[5], а в ліжках лежать згорнуті в клубок, – це ті, кому мама не дала пряник на дорогу, в кого вуха були найбрудніші, а халат – найтонший.

Тиша.

Нагріті денним теплом сосни вливають крізь відчинені вікна палати запах живиці. На небі миготять зорі. Часом хтось із дітей зітхне голосніше, поворушиться або буркне щось крізь сон. А поза тим – цілковита, пречиста, непорушна тиша лагідно спочилої природи.

Перед першим дзвінком

– Хлопці, підйом!... Станьте кожен біля свого ліжка. І тихо!

Ага, тихо: гул аж б'є по стінах. Але це не такий гул, як у бюро чи на вокзалі. Там гул болісний, колючий – гул матерів, розчарованих у своїх сподіваннях.

Стіни спальні такі білі, сонце таке золоте, ровесників така громада: зараз «дер лерер»[6] видаватиме форму для колонії. А в лісі шишки й білки (це, здається, такі цікаві тваринки, яких важко впіймати); а біля річки – живуть равлики й жаби, і коники-стрибунці, які також скачуть та яких не можна ловити й мучити.

І як тут можна бути тихо?

[5] У середовищі бідних ортодоксальних євреїв традиційні релігійні заборони та правила обростали розмаїтими забобонами та умовностями. Див.: Lilientalowa R. Wierzenia, przesądy i praktyki ludu żydowskiego // Wisła. – T. XIX. – 1905. – z. 2.

[6] «Дер лерер» (*їдиш* – вчитель).

– Станьте кожен біля свого ліжка. Праворуч. Хто буде крутитися – той не отримає форму.

Майки, сорочки, підтяжки, штани, полотняні кепки, носовички. Гудіння наростає, посилюється…

– Тихо-о! – Руку вперед: стій прямо. Завелика, замала, підходить. – Вдягай! – А свої речі – в торбину.

– І шапку?

– І шапку.

– І черевики?

– І черевики. Все, крім кіп[7], гребінців і щіток для зубів.

Вони сидять на землі, а на ліжках зв'язують, складають, спаковують у полотняні торбини. Робота кипить.

– Їжу в торбини не класти, бо миші з'їдять ваш одяг, і будете повертатися до Варшави в самих сорочках.

Вони сміються: «Дер лерер пожартував».

– Перший ряд: усі готові? – Сорочки спустили (ось так). Перев'язали рушником (ось так!). – Тільки перший ряд. Тільки перших десять. – Потихеньку. – Обережно!

І – тиша: почують щось нове.

– Спершу мийте руки (ось так, до ліктів). Потім – голову під кран: намилити голову, шию і вуха. – Вуха мити пальцем: ось цим, вказівним…

Тридцять вісім пар зацікавлених очей, втуплених у гучномовець. Уважна, вдячна аудиторія.

– Ну, перший ряд, уперед.

Умивальня – чимала кімната з двома вікнами. Вздовж обох стін – два широкі низько поставлені бляшані корита. По десять кранів у кожній із двох стін – для двох палат. Режимний насос подає воду з криниці в бак, розташований під дахом.

Діти миються під потоком води.

Вода холодна. І погляньте-но: диво-дивне! Діти не бояться води. Підлога кам'яна, холодна, а ноги босі. Вода холодна, струмінь сильний, а діти миються. Зручно або незграбно, але весело й охоче. І не кричать «ґевалт, маме, тате!»[8], як би того хотілося безпретензійним гумористам. І не тремтять, і не плачуть. Безсумнівно, вони не бояться води.

---

[7] Кіпа – традиційна шапочка правовірних євреїв.

[8] «Гевалт, маме, тате» (*їдиш.*) – «рятунку, мамо, тату».

Ех, панове моралісти: «Єврейське нехлюйство». Ех, панове-панове…

– Готово? А покажи вуха. – Добре. – Перший із другого ряду. – Другий із другого ряду! – Швидше.

Діти самі застеляють ліжка.

– Допомагайте один одному. Солому в матраці поправте. Рушник повісьте рівно.

Це для них не казармова строгість, а приємний для ока порядок. Не раз я запитував:

– Правда ж гарно, діти?

– Гарно, – відповідали вони щиро, без примусу.

Сьома година: дзвінок.

На веранду.

Веранда – сорок ліктів у довжину, тринадцять у ширину.

Двері від спальні – на ключ. Аж до вечора.

Сніданок: хліб і горня теплого молока.

Шулім Ґеверц

Ґеверц не знає, хто його батько: влітку він продає на вулиці лимонад. А ще він не знає, що робить його мама: крутиться, щоби щось заробити.

Він знає, що м'ясо у Варшаві їдять раз на тиждень, що вдома нема грошей. І що йому добре тут, у літньому таборі.

Він хоче бути тут довго, дуже довго; хоче знову приїхати через рік. Через два. Через три роки.

Він любить казки й молоко. Любить митися й купатися. Спати й гратися з хлопцями…

У нього спухла щока…

– Що сталося?

– Нічого.

– В тебе болять зуби?

– Вже не болять.

– А боліли?

– Боліли.

– А чому ти нічого не сказав?

– Бо як зараз болять, то потім не будуть.

Десятилітній філософ…

Якось ми розмовляли:

– Ким ти хочеш стати, як виростеш?
– Кравцем.
– А чому кравцем?
– Бо кравець багато заробляє.
– А звідки ти знаєш, що він багато заробляє?
– Знаю: три рублі на тиждень.

Ґеверц мало говорив; лише десь через тиждень почав балакати, усміхатися, сміятися. І став веселим…

Коли ти розмовляв там із чистою і чисто вбраною, ситою та усміхненою дитиною, то про злидарство, в якій та живе в місті, думалося як про щось, що було, що, може, знову буде, але щойно, колись, згодом, пізніше; про це думалося тоді, як про щось невиразне, тьмяне, далеке. Таке приємне, веселе звуження горизонту думки: веселка…

Я провідав Ґеверца у Варшаві: Низька, 66, кв. 5.

Два ліжка займають півхати. Щоби підмести таку хату, треба винести ліжка. Щоб винести ліжка через вузькі двері, їх треба розібрати.

Шулім сидить і колише дитя.

Здивувався й усміхнувся.
– Де мама з татом?
– А я знаю? – стенув плечима.
– А ти що тут сам робиш?
– Нічого.

Дитина на соломі в колисці заплакала. Він почав її енергійно колисати.

На голій стіні в рамці – листівка: фото літнього табору та хлопці, а ще червона стрічечка за склом, разом із листівкою, – нагорода за гарну поведінку.

Он воно як, панове моралісти.

Шулім Ґеверц любить і митися, і купатися.

Чи стане він кравцем, який заробляє багато: три рублі на тиждень? Чи здійсняться дитячі мрії?

З восьмої до десятої

З канату – потрійний ужиток: прохід під канатом, перестрибування та перетягування канату (по шестеро з кожного боку). Велика користь із нього під час змагань із перешкодами.

Йому завдячуємо й безміром сміху.

– Одна пара – праворуч, інша – ліворуч. І об'єднуйтеся. Тепер ви стоїте по четверо. Так ви завжди стоятимете під час змагань. Правда, гарно вийшло?

– Гарно, – відповідають.

– А тепер знову роз'єдналися. Знову станьте по двоє. Тепер один праворуч, другий – ліворуч. І утворіть два кола. У кожному колі є по одному з кожної пари, правда?

Кіт і мишка. Потім квач, а тоді мисливець і зайці.

Лише шестеро дітей знають ці ігри.

Ще якийсь місток, кошик[9] і – знову дзвінок. Другий сніданок.

По чотирьох кутах веранди сидить уся весела громада.

Кожен із вихователів отримує кошик із хлібом: хліб із маслом або білим сиром.

– Будь ласка, дайте мені цілушку…

– І мені, будь ласка…

На луці

За річкою є лука. Рівна, м'яка, поросла травою: пречудово пасує для гилки й інших ігор із м'ячем.

Якщо кажуть, що дорослих пізнаєш за картами, то хлопців найкраще – за грою в м'яча.

Як же цей малий Ґанчер підбиває! Спритний, рухливий: енергії в ньому на десятьох! Незначний рух рукою – ні зусилля, ні надмірного замаху, – а м'яч злітає під хмари. Сам має зловити: стежить за ним спокійним поглядом, весь зосереджується в цьому погляді: причаївся, підбіжить, і – м'яч сам падає йому в руки. І в усьому іншому те саме: як грається – то всією душею, як слухає – то зі всією увагою. Якось приходить до столу подряпаний: на чолі слід від двох пазурів, і на щоці теж.

– Що з тобою сталося? – Упав. – Бійка? – Упав. – Слухай, хлопче, я тебе не буду випитувати, хто тебе подряпав, але кажи правду: це була бійка? – Так.

Хоч би коли під час гри виникали якісь сумніви – він завжди поступався. – «Не рахується»? Нехай: наступного разу загилить м'ячем просто в чоло, тоді вже зарахується.

[9] «Кіт і мишка», «Мисливець і зайці», «Місток», «Кошик» – назви рухливих колективних дитячих ігор.

– І скільки, Ґанчере, поставити тобі за поведінку? – Чотири. – А чому не п'ять? – Бо я бився з хлопцем. – А навіщо ти бився? – Бо він обзивав мене Циганом. – А чому він обзивав тебе Циганом? – Бо я чорнявий. – А чому ти ображаєшся? – Коли він один раз обізве – я не ображаюся. Але він без перерви обзивався.

Його правда: чого це якийсь хлопець має без перерви обзивати його Циганом!

Якась незбагненна, королівська гордість є в цьому єврейському хлопцеві…

Сиджу я собі збоку й дивлюся.

Один хлопець присів, другий, третій, і ось уже зав'язується бесіда про всіляке-різне.

– А чому Ви, пане вихователю, пишете й палите в суботу?

– Бачите, діти, я ходив у такі школи, де в суботу треба було писати. Я думав, писати при вас чи ні. І вирішив, що ліпше вам не брехати. Я хочу, щоб ви мені казали правду: зробив щось не так – прийди й розкажи; я не сваритимуся. І я теж не брехатиму. Бо як же це так, щоб ви мені правду казали, а я вам брехав?

– Так, але тепер Ваш гріх більший.

– Чому це мій гріх більший?

– Бо коли хтось грішить, і ніхто цього не бачить – то це тільки півгріха, а так – то два гріхи.

– Але ж ви вже знаєте, що я пишу в суботу?

– Ну, що було, то вже було.

– Зачекайте, я ще маю про це подумати. Але здається, краще вже я матиму два гріхи, але вам брехати не буду.

Сердешні дітлахи! Вони хочуть применшити мою відповідальність перед Богом…

Дивний світ

Такий собі квадрат лісу на чотирнадцять моргів, оточений полями.

Такий замкнутий у собі малий світ… Раз на день приїздить орендатор, пекар, інколи якийсь жебрак заблукає. А поза тим ми живемо власним, іншим, дивним (справді-таки дуже дивним) життям.

Тиша, а гамір не стихає. Одноманітність і розмаїтість вражень. Життя, здавалося б, таке невибагливе: від дзвінка до дзвінка, з три-

годинними перервами між першим і другим сніданком, обідом, підвечірком і вечерею. А попри це, безперервним нестримним потоком настають факти за фактами, й один на інший не схожий.

Ліковер забрав у Розенцвайґа палицю, бо той закинув на дах м'яч Штаркмана. – Прошнік ухопив хлопця з групи Б за карк, бо той знайшов хустинку, яку загубив Ґерсон, і небезпідставно не хоче її віддавати (Ґерсон облив його водою за те, що той обзивав його батька). – Ґінзберґові один хлопець повідрізав ґудзики на штанах і сорочці, бо той сказав, що робить це за порадою вчителя…

– Чому ти його б'єш? – А чому він каже, щоб я осліп? – Чому ти кажеш, щоб він осліп? – А чому він каже, що я пив воду з криниці? – І чому ти кажеш, що він пив воду з криниці? – Бо один хлопець мені так сказав.

Миттєва задума, й лунає вирок: «Якщо билися – поцілуйтеся…».

Тут могла би з'являтися щоденна газета, і поточних новин би не забракло.

Тут на веранді, перед верандою й довкола будинку зосереджується величезне розмаїття справ, життя грає тут усю гаму складних подій замкненої на собі дитячої спільноти – спільноти в її дослівному значенні: зі взаємними суперечками, зіткненням спільних інтересів, перемогами сильних і спритних, переслідуванням або зневажанням немічних і незграбних; здатної на дивовижні спалахи справедливості чи байдужості; щедрої, самолюбної та жорстокої.

Це дарує такий винятковий простір для спостережень, настільки поглинає кожного, хто входить у цей світ, – цей предивний світ, де так багато сонця, повітря й місця для дітей, що не мають жодного доступу до крихітного міського саду. Тут найбідніші діти – ситі, чисті й веселі, найзанедбаніші – дисципліновані й милі, й найсуворіше та найкатегоричніше тут заборонено одну-єдину річ – плакати.

– Тут не можна плакати. Тут треба сміятися й гратися. За будь-яку ціну і з будь-якого приводу тут не можна ані плакати, ані сумувати.

І наймолодші діти, восьмилітні, навіть не сумують за домівкою, за батьками.

– Сумувати заборонено!

Дивний світ у цьому квадраті соснового лісу.

Буду чемний

Коли Каца називали «Котом Няв-Няв» – він давав по зубах; коли Карася обзивали «Рибою» – той страшенно ображався. Жаба на жодні прізвиська не реагував.

Було двоє Жаб, схожих між собою, наче дві краплини води: старший, «а ґройсе Жабелє»[10], – в моїй групі. Рудий, веснянкуватий і такий милий чортяка, що просто не можеш на нього гніватися.

– Жабо, вилазь уже з води. – Ну, будь ласка… – Негайно вилазь із води. – Ну, пане!

– Він же Жаба! Він має сидіти у воді.

Він, а не хтось інший, упіймав минулого року живу білку.

– Покажи руку. – Я більше не буду. – Ти знову лазив по деревах? – Та де, я тільки… – Тільки дерева по тобі лазили?..

Руки замащені живицею, як і штани та сорочка: жалюгідне видовище.

– Ой, хлопче-хлопче, дограєшся: повішу я тебе на сосні або втоплю.

– Ой, пане, я… я вже буду чемний.

Як говорить – то не стримаєш. А запитує про все, що бачить; як слухає казки – сидить спокійно, нікому й пискнути не дасть. – Під час нашої гри у війну він перший добіг до фортеці; на змаганнях жодного разу не дочекався своєї черги…

– Ти мені правду скажи: ти чи не ти?

– Я вже буду чемний.

І не збрехав…

І як він у місті живе? Здається, йому й поля замало… – Звідки (і для чого) стільки енергії в дитині вбогого кравця-єврея?..

Сумно…

Обід

Обід: юшка, м’ясо з овочами та скибка хліба. Часом іще жменя чорниць або аґрусу, груша або яблуко.

Кожна пора дня, кожна дія в літньому таборі має свої «не можна», яких дотримуються більш або менш суворо.

Під час обіду не можна розмовляти, вставати з-за столу, залишати їжу, тримати при собі палицю і шкрябати виделкою по столі, відставляти порожні тарілки (середня дошка столу має бути

---

[10] «А ґройсе Жабеле (*їдиш*) – «велика жабка».

порожня). Інакше б вони розливали юшку, розсипали кашу, затримувалися за їжею, заважали б або «загиджували» одне одному страви. Це, втім, не означає, що не було сміху, пустощів (більш або менш правопорушних).

Розум вихователя «гарячково працює». Ложки та виделки бувають старі й нові, ножі – гострі й тупі; роздавати слід так, щоби спритніші або «улюбленці» не отримували кращі прибори. Дати хлопцеві нову виделку двічі поспіль означає виокремити його: тут, у Варшаві, це дрібниця, а в літньому таборі такі речі мають першорядне значення.

Принципу невиокремлення слід дотримуватися якнайсуворіше: немає улюбленців, немає упривілейованих. Аби не образити абсолютну більшість дітей (а відтак – не зіпсувати весь заїзд), не можна, щоб хоч у когось із хлопців були особливі права. Інакше завжди випхається декілька меткіших, багатших, а відтак не таких занедбаних, коштом величезної кривди решти: тихих, затурканих, несміливих, бідних і дуже занедбаних.

Однакові права для всіх: це єдине складне завдання для вихователя, воно вимагає чимало розуму, тактовності й, додам іще, сили волі.

Якщо хтось краще вихований, то й мої вимоги відповідно зростають.

І якщо в житті та школі заповзятливість, милий вигляд або вихованість відіграють таку важливу роль, то тут, хай і з великими труднощами, треба дотримуватися принципу суворої рівності.

Але ж тринадцятилітній хлопець має – і, за логікою речей, повинен мати – більше свободи, ніж восьмирічний; дуже жвавих дітей не можна обмежувати, а дуже слабким, згідно з інструкцією, слід забезпечувати краще (або й посилене) харчування – відповідно, яйця на другий сніданок замість хліба.

Тож це, як бачите, страшенно складна справа.

Здавалося б, чітке застосування й дотримання принципу невиокремлення – обтяжливе й почасти неприємне для вихователя: менш приємні діти займають у нього більше часу, інколи змушують до сутичок із тими, з ким би хотілося зблизитися. Він приречений не знати до ладу жодної дитини, натомість про кожну матиме кілька фактів, які дадуть змогу більш-менш правдиво діагностувати її характер. Але завдяки цьому він стане свідком неймовірного,

дивовижного явища, яке у стократ винагородить його зусилля: він бачитиме, як зморщена, бліда й слабка душа страждённої дитини розпростується, вирівнюється, наповнюється барвами й життям, а часто й чарівно розцвітає. – Дитина, яка в літньому таборі навчилася сміятися або гратися з ровесниками, розуміти жарти й сміливо дивитися в очі, зізнаватися в провині без страху бути покараною й не тремтіти, коли почує підвищені тони дорослого (а такі дива трапляються вже на другому тижні перебування дітей), – така дитина, скажу вам, яку я й сам ледве вирізнив із сірої маси, – велика гордість для вихователя…

Бували й такі

– Гм, літні табори, авжеж… Та чи цим дітям, звиклим до темряви, чи не забагато їм буде сонця?

Я думав, що лише ситий еґоїзм може підкинути людині настільки викривлену думку.

Але бували й такі.

Їх було двоє, схожі своїми боязкими схиленими постатями та згорбленими душами.

Він робив те, що й усі: разом із іншими прокидався й лягав спати, сідав і вставав з-за столу – навіть грався, але без запалу, потихеньку, наче неохоче. – Він не прагнув нічого понад те, що отримував, ні про що не запитував, не мав ані ворогів, ані друзів, намагався займати якнайменші місця, і йому справді дошкуляло, коли на нього звертали увагу.

– Грайтеся з ним, розворушіть його трохи.

– Але ж він не хоче.

І справді:

– Хочеш цілушку? – Будь ласка. – А може, не хочеш?

Стурбоване обличчя.

– Сам вибери собі виделку.

Будь-хто інший відразу схопив би найкращу (була одна така виделка аж із чотирма зубчиками). – В. бере першу скраю.

– Хочеш м’яч? – Нехай. – Грайся з Ґінзберґом, він малий, нічого поганого тобі не заподіє.

За мить віддає м’яч: «Усе», – каже.

– Скільки поставити тобі за поведінку? – П’ятірку, – підказують хлопці. – Ну, то скільки? – П’ятірку, – відповідає він…

Вони не були ні слабшими, а може, й не біднішими за інших, але душі їхні якось більше зсохлися – ледь тліли тьмяним, попелястим мерехтінням.

Про що думав такий хлопець, сидячи збоку під муром, тривожно вдивляючись у сонце?..

Третій, К., – іще сумніша душа.

З розпорядку він відчутно не випадає, бо надто лінивий для цього; та в нього є свої прагнення, і він рішуче їх оголошує.

– Я не змагатимусь. Не хочу тягнути канат.

Завжди останній, скривлений, волочиться він на своїх довгих ногах.

Копати фортецю? Він дивиться на це з прикрою, глумливою й дурненькою посмішкою; навіщо, яка з цього користь?

– Пане вихователю, я хочу капці.

– Але всі ходять босі.

– Ну, то я взую свої черевики.

– Не взуєш, бо вони сховані…

– А сьогодні вночі вікно теж буде відчинене?

– Сьогодні вночі вікно теж буде відчинене.

– А мені холодно.

– То склади ковдру вдвічі.

– Така тонка ковдра нічого не дасть. Удома я сплю під периною.

– Взимку?

– І влітку теж.

– І тобі не гаряче?

– Як гаряче, то приємно.

І усміхається своєю неприємною посмішкою…

Був нарешті четвертий хлопець: навіть діти його уникали. Він усміхався лише тоді, коли замислював щось підступне; крізь його очі прозирала злість голодного, битого сторожового пса. Лиш велика бідність породжує часом такі загрозливі постаті.

Я показав хлопцям ріжок[11].

– Це отрута, – розповідаю. – Нічого з того, що вам не знайоме, не зривайте й не їжте.

Він виколупав кілька зерен ріжка й хотів дати одному хлопцеві з'їсти. В цю мить він усміхався.

---

[11] Ріжок – народна назва отруйного гриба *claviceps purpurea*, що часто росте в житі.

Як я дізнався згодом, його батько був «мишею»[12]…

Отож бували й такі. Та лише четверо із сімдесяти шести.

Камінці

Найдешевше дитяче лото коштує десять копійок, доміно або шашки – п'ятнадцять, найгірший м'яч – десять.

І є безліч дітей, яким часом дають гріш на льодяник, але червонець – ніколи. Проте й ці діти мають часом гратися, як і найбіднішому треба їсти, щоб не вмерти.

Й ці діти винайшли дуже складну, цікаву й азартну гру – гру, для якої потрібні лише п'ять камінчиків. Це – камінці. Для гри в ґудзики потрібні ґудзики, а для камінців потрібні лише п'ять камінчиків-кругляків, і нічого більше.

Є камінці польські та єврейські: другі – складніші.

Грати в камінці можна лише на землі…

– Пане вихователю, він забрав у мене камінці.

– Ну, то інші знайдеш. Хіба ж тут мало каміння?

Але дуже швидко я збагнув, що легковажити такими справами не можна: хлопець підібрав собі п'ять кругляків однакового розміру та кольору (хтось би назвав їх п'ятьма рідними братами) – скажімо, п'ять білесеньких шматків кварцу або п'ять строкатеньких камінчиків (чорні крапинки на коричневому тлі або білі жилки на чорному). І ці камінці – його власність: вони для нього мають таку ж цінність, як для упряжі – четвірка коней однієї масті. Ба більше – вони для нього є тим самим, чим для віртуоза є майстрова скрипка.

Я знав, чиї камінці мають особливу цінність і розпалюють апетити заздрісних товаришів. А відібрати їх – це, по суті, вчинити крадіжку…

Тоді та згодом я знайомився з найбіднішими дітьми, які грали в камінці наймайстерніше…

Ця гра – болісний крик дитячої душі. Вона аж ніяк не є грою, розвагою. Це – протест проти умов, які не дають усім без винятку дітям м'яча в руки:

– Ідіть на луку, на сонце, на широчінь, грайтеся, ви ж бо діти.

---

[12] «Миша» (сленґ.) – кишеньковий злодій.

Вони сидять на землі й не одну годину поспіль можуть гратися в камінці – лише п'ятьма кругляччками. Чотирьом дітям стане трьох квадратних метрів простору. На руках – відбитки від камінців: до Варшави чи не кожен прихопив їх із собою. Найбідніші були найвправнішими.

Гарна, сумна гра.

Матуся

Їх на світі тільки двоє: він і… матуся.

Тато був «гульвісою» (мав смак до грошей), і матуся його прогнала.

– А що означає: мав смак до грошей?

– Коли він сам заробить копієчку, то ховав її, а як матуся щось заробить – то забирав.

Ці кілька наївних, простеньких слів, а смутком від них віє більшим, ніж від сентиментальної оповідки.

«Люба Матусю, я, слава Богу, здоровий, і новини тут такі, як і вдома. І я дуже радий, що отримав листа. І я весь день не їв, бо всім прийшли листи, а мені ні, а в середу раптом лист прийшов. І я дуже хочу знати, як справи в матусі й бабуні. Більше не маю про що писати».

Матуся заробляла півтора рублі на тиждень; коли немає грошей, на обід вони п'ють каву.

Дала йому матуся на дорогу десять копійок, потай від бабуні, бо бабуня сказала б:

– Як на їжу – то нема, а як йому на дурниці – то є.

Десять копійок: великий мідний п'ятак, три копійки і дві монети по копійці (одна копійка стара, позеленіла). Чим не жалісливе оповідання?

Матуся займає чималий шмат хлопчачої душі. Доводилося бажати йому «добраніч» окремо, інакше він думав про матусю й не міг заснути.

Рахувати – погано

– Перша пара, друга, третя, четверта…

– Рахувати – це погано, пане вихователю.

– Чому?

– В нас кажуть, що коли рахують, то хтось захворіє або вмре.

«В нас» означає «в нас, євреїв», а не у вас – тих, хто курить цигарки в суботу.

– Діти, послухайте: сидить на возі десятеро дуже хороших євреїв. А повз них іде погана людина. І ця погана людина їх порахувала. І невже через те, що погана людина їх порахувала, то один хороший єврей, у якого є дружина й діти, вмре, і його дружина буде вдовою, а діти стануть сиротами?

Не додаю, що вірити в такі забобони можуть лише дуже нерозумні люди, що з цього сміятися треба. Не кажу цього, бо знаю їхню відповідь:

– Так кажуть тато, мама…

Ось вам і народ, у якому нема неписьменних, із прадавньою культурою, живим, сильним розумом. Ми ж ніби й знаємо, що не є ані гіршими, ані дурнішими, ані лінивішими за інших. Скільки ще століть має пройти, на що ми чекаємо? Як довго ще ми будемо спекулювати – вже не вірою, а нашою духовною першістю? Ми, легіон, що знає про євреїв аж ніяк не більше, тільки що вони брудні й відсталі й розмовляють неестетичною мовою. Це дезертирство є трохи брудним і від нього негарно пахне; трохи самоаналізу, критичності, гідності чи поваги – не національної, а людської!

– Якщо ви справді вірите, що помрете від рахування, то я можу вас не рахувати. Але це буде незручно.

– Та яка вже різниця: рахуйте собі.

І складну справу щасливо владнали.

Гидке слово

– Пане вихователю, а він сказав на мою маму гидке слово.

– Хто сказав на твою маму таке слово?

– Він, ось оцей…

Можна похвалити хлопця, якого вдарили, а він не прийшов скаржитися. Належить суворо покарати того, хто скаржиться, аби вподібнитися «лереру». Не дозволяти скаржитися на товаришів – дуже гарна засада; але не можна не вислухати скаргу заплаканої дев’ятилітньої малечі, чию маму так смертельно образили. Можна лише не покарати винного.

Справа серйозна: всі троє ідемо в кімнату; двері зачиняємо на ключ. Розмова за зачиненими дверима справляє сильніше враження.

– Що він сказав на твою маму?

– …

– А чому ти плачеш?.. Якщо він сказав щось таке гидке, то це він дуже дурний. І чому ти тоді плачеш, якщо він дурний? Хай він плаче, що дурний, а не ти. Чи не так?

– Так.

– Ось бачиш. Іди грайся з хлопцями…

І розмова коротка: на довгі нема часу.

– Чому ти кажеш такі гидкі речі?

– Бо він мене вдарив.

Його батько – бляхар. Вони дуже бідні. Він чув «гидкі слова» на вулиці, на подвір'ї: всюди. Він розізлився і сказав. Тепер він уже знає, що в літньому таборі казати так не можна (і взагалі ніде не можна). Власне, не «не можна», а по-дурному. Ті хлопці, які кажуть таке на подвір'ї, на вулиці й всюди – вони напевно не були в літньому таборі й не знають, що лише дурні хлопці так кажуть. Він сам тільки вперше в літньому таборі: наступного року вже так не казатиме. Тут не можна плакати, а Заксенберґ через нього плакав. І що це таке? Чим провинилася мати Заксенберґа, що її син ненавмисне його зачепив? Я страшенно здивований, що такий розумний хлопець сказав таку гидоту. Поцілунок у чоло на згоду, і:

– Біжи грайся в «національності» … Але скажи мені перед цим, чи можу я пообіцяти Заксенберґові, що ти вже ніколи не скажеш гидкого слова на його маму?

– Можете, пане вихователю.

– Ось і домовилися.

Дзвінок… Підвечірок.

А ґолдене фиш[13]

«На березі моря в старій низькій халупі жив собі старий рибалка з дружиною. Одного разу закинув старий сіті в море й витягнув рибку, але не просту, а золоту, яка промовила до нього людським голосом…».

Тиша. Ширяться чари. Ліс повниться таємничими постатями.

---

[13] А ґолдене фиш (*їдиш*) – золота риба.

Спляча царівна, яка проспала двісті років. Сивочолий Мадей. Алі Баба та його розбійники. Мандрівний Кіт у чоботях. Білосніжка.

«Там, де стояла рибалчина халупа, раптом з'явився великий дім. Його стара дружина, вже в дорогому вбранні, заковтувала карамельки, пряники, грушки й чорницю…».

Злегка колишуться верхівки сосен. Небом пливуть хмари. З полів долинає пісня женців. Дивна прозорість пронизує цю пісню, хмари, що пливуть: світло, і блакить, і великий спокій.

«І знову прийшов рибалка на берег моря…».

Заслухані, нерухомі (оточили колом), задивлені, зосереджені: «Що далі?..»

«І знову золота рибка випірнула й запитує: "Чого ти хочеш, старий рибалко?"…»

Поміж цих заслуханих дітей є одне дуже сумне: дивовижно одухотворене личко й сумні очі. Хлопець із «пороком серця».

Вологе помешкання – ревматизм – потім «порок серця»: це майже схема, аж до оскоми. І ці бліді губи, й очі, що благають про життя. (Ніхто з хлопців жодного разу його не скривдив…)

Є другий, у якого, якщо казка сумна, ще й про сироту, – сльози в чорних сирітських очах.

Є третій… четвертий… п'ятий… Але треба там бути й бачити, й чути, й розуміти. Треба розуміти, що майбутній історик не зможе говорити про нас із цілковитою погордою, бо натрапить і тут, і там, і всюди на куцу згадку про літні табори і скаже: «І навіть у ті криваві часи – навіть тоді – людський дух був здатен на піднесеніші спалахи: бідний, замучений, осквернений невичерпний людський дух».

«І знову поглянув старий рибалка на свою бідну халупу».

– А скажіть, пане вихователю, а це все правда?

«А ґолдене фиш», – розповідали вони потім одне одному…

Грамофон

І ось бідним дітям, які вдома не завжди або рідко бувають ситі, тут співають Крушельницька, Баттістіні або кантор Сирота, палацовий військовий оркестр грає марш.

Тільки перший концерт стає сенсацією; вони швидко звикають до думки, що це і є той світ дивовиж, у якому ніщо не має дивувати.

Можна бігати, навіть по траві, й гратися, скільки душа забажає: ані сторож, ані «стойковий»[14], ані нетерплячий перехожий не крикнуть, не штовхнуть розгнівано, не виговорять.

Якщо тут сонце, дерева, кожна рослина чи камінчик грають і співають незнані й чарівні пісні, то чому б і цим чорним залізним платівкам не грати та співати, говорити та сміятися? У Варшаві, на Крохмальній чи Смочій, це було б дивно й не схоже на правду, але тут, у літньому таборі, навіть чорні залізні платівки сміються. Для дитячого розуму це ясно, просто, зрозуміло.

Тут – літній табір: тут навіть у суботу можна митися милом, носити при собі палицю й гратися в м'яча. Тут чорні платівки, що крутяться, наче в танці, співають, зовсім як живі…

Переважна більшість слухала уважно й зосереджено.

Сто кільканадцять дітей півгодини сидять спокійно. Тільки під марш руки плескають у такт, а «сміхові» вторить веселий каскад безстрашного відлуння.

Концерт завершився. Шум, біганина, – і так аж до смеркання…

Вольман

– Пане вихователю, Вольман плаче.

Його батько в Америці. Щомісяця він регулярно надсилав гроші на утримання родини. Останні шість тижнів листів не було, а в газетах писали, що якийсь корабель згорів. В Америці згорів корабель, і його батько в Америці, листа не було з того часу – тому він і плаче.

Дивна ця дитина – неймовірно вразлива людина.

Поступово, непомітно він виборов собі цілком осібне становище в літньому таборі.

– Дитинко, якщо нікому не можна так робити, то й тобі не можна.

За кілька хвилин приходив посланець:

– Пане вихователю, а Вольман на вас образився.

Що вдієш: треба було йти просити вибачення у Вольмана.

– Хлопці, поясніть йому, що якщо нікому не можна ходити на кухню по воду або зривати незабудки, коли ми йдемо купатися, то

---

[14] «*Стойковий*» (від *рос.* «*стойка*») – поляки в Російській імперії називали так міського поліціанта, вартового, який стежив за дотриманням порядку на вулицях.

і йому не можна. А всім я дозволити не можу, бо один впаде у яму, іншого корова стукне, і зрештою всі ми спізнимося на обід.

– Ну, то хай тільки він і зриває.

Єдиний, винятковий випадок, коли діти самі просили про особливі права для одного з-поміж себе. І маю додати, що в цьому не було й сліду запобігання перед вихователем чи спроби сподобатися. Навпаки: Вольман незмінно й послідовно репрезентував крайній лівий табір моєї групи.

Цей хлопець вирізнявся дивовижною тактовністю, відчуттям міри: він не домагався особливого становища, і в такий спосіб завжди утримував мене на достатній дистанції: він вигравав кожну справу, в якій був посередником.

Примхливий, амбітний, з багатою душею, він найчастіше спонукав мене до сумного запитання: яка доля чекає на нього в непевному майбутньому?..

Родина чекає на «шифкарту»[15] від батька, – і виїдуть…

Слабий

«Шанований вихователь. Так як мій Лейб дуже слабкий до простуд, дуже вас прошу позволить йому надягати бумазейний пояс і бумазейну безрукавку, бо він дуже слабий. І ще щоб його не купали».

Лейб не вдягав ані байкового поясу, ані безрукавки: ходив босий разом із усіма, купався і спав при відчиненому вікні, засмаг, розбешкетувався, набрав кілька фунтів.

Таких, яким удома забороняли купатися, було декілька: двоє одинаків, один після скарлатини (що минула ще рік тому) і нарешті двоє-троє «слабких до простуд».

– Мама сказала мені не купатися.

– Бо мама думала, що тут річка глибока, й боялася, щоб ти не втопився… Гайда у воду!

Через три дні купалися вже всі.

– То як, задоволені своїм сином? – запитую Лейбового батька на вокзалі після повернення.

– Я вам, вихователю, дуже дякую.

– Ось бачите: а він купався й не вдягав пояса.

---

[15] «Шифкарта» (*їдиш*) – квиток на корабель.

– Але я боявся.

Це тема для довгих роздумів.

Б'ють

Такий невимовно сумний, болісний порух битої дитини.

– Ну, і що ти тут робиш?

Малює палицею по піску.

– Скажи мені, що ти тут робиш?

Встав, дивиться зляканими очима, підіймає руку, прикриваючи обличчя ліктем, щулиться звичним порухом битих дітей, які чекають на удари.

Ми не одразу порозумілися.

– Скажи мені: тебе б'ють удома?

– Вдома – ні.

– А де тебе б'ють?

– У хедері.

Є школи платні та безкоштовні; й у цих других – саме в цих безкоштовних, себто доброчинних, себто тих, де кандидатів на учнівство не бракує й де відтак немає потреби запобігати в них ласки, – там, як стверджують діти, б'ють: лінійкою, по шиї, по обличчю, по вухах, по голові.

Фортеця

Два трикутники – дві фортеці. Відстань – постріл шишкою.

Хтось би подумав, що копати палицями або пальцями доведеться щонайменше тиждень та де: вже за два дні здіймався вал висотою в півліктя, який разом із ровом складав уже цілий лікоть. А крім того, ще цілий курган зброї – шишок.

Прапори майорять. Тріумфальний марш під удари по відру (справжнього бубона немає). Ворожі табори займають фортеці по обидва боки.

Наймолодші відповідають за швидку допомогу за лінією вогню.

Визначення позицій: частина у фортеці, частина – в запасі, частина – атакує.

Одна зі сторін знімає сорочки. Якщо настане мить, коли у фортеці тих хлопців, які без сорочок, усі будуть у сорочках, це означатиме, що хлопці в сорочках виграли. Можна тільки штовхати або випихати; бити не можна.

Насамперед – шишки: тільки з фортеці до фортеці, аж доки не закінчиться зброя. Першою нападає та сторона, яка першою вичерпає всю зброю.

Битва була гарячою. Поранені поверталися до лав. Довгим був шлях до перемоги. Остаточно, як і можна було передбачити, шальки терезів змістилися після залучення свіжих резервів.

Одне подряпане вухо, одна побита нога, чотири роздерті сорочки.

Захід сонця

Ми виходили на захід сонця.

Вогняна куля закочується за край горизонту.

– А що це?

– Це сонце заходить.

– А чи сонце тільки в селі заходить?..

Вони всідаються в коло, й пан Герман із паном Мечиславом навперемін затягують пісні.

Діти страшенно люблять спів. Аж до болю прив'язані вони до нього. Відчувається, що спів – єдине джерело поезії в їхньому похмурому житті, що стільки всього із сумної душі бездомної мандрівної нації вихлюпується через нього назовні.

Браття, сестри, жалість майте,
Ой, страшна недоля наша,
Подайте померлим на одіж останню,
Живим же подайте на хліба окраєць…
Почуйте матері скаргу
Й дитини волання…

Або народна пісенька про школу, про навчання. Дуже популярна. Її знають усі діти:

У печі горить вогонь,
Тепло у хатині.
Ребе вчить малих діток:
Алеф, бейс[16]*.*
Розкажіть-но, дітки, нам,

---

[16] Алеф, бейс – назви перших літер єврейської абетки.

Розкажіть сміливо,
Чого вас тут вчать.
Розкажіть нам іще раз,
Повторіть нам знову:
Камац[17] *алеф – у.*

Дуже люблять циганську пісеньку:

… З нами завжди наші вічні нестатки,
Женуть із села до села і від хатки до хатки.
Ой, холод, і голод, і злая недоля,
Та з нами завжди наша вічная воля…

У скарбничці пана Германа чимало такого…
Страшенно любили також «купальний марш»:

Ми купатися ідемо,
Чисті всі назад вернемо.
Права, ліва, не відставай – уперед рушай.

Хай живуть вода і мило,
Вуха чисті, руки й шия.
Сонце світить нам і гріє – не зволікай!

Молодий не знає страху
Й не пищить в воді від жаху.
Плаває собі, як риба, – хлюп та й хлюп…

Тощо…
Пурпуром кривавить сонце, потопаючи в золоті. Урочисто, повільно, поважно заходить: останніми іскрами відблискує в очах задивлених дітей.
– Пане вихователю, а я зараз піду й візьму собі це сонце.
Так воно низько.
– Іди, хлопче, іди, візьми собі сонце. Спробуй…

---

[17] Камац (*івр.*) – знак на письмі, який ставлять під літерою алеф для позначення голосного . В ідиші камац під літерою алеф позначав звук «о» або «у», залежно від діалекта.

Чи мені здається, чи справді в його очах сльози?..

– Вже нема…

От же ж, яка дурниця. Хтось міг би сказати: настроєве…

Порушення

Порушення, як відомо, бувають великі й малі. Два найбільші були такі: в перший сезон четверо хлопців самостійно пішли купатися; в другому заїзді невідомі злочинці обсипали шишками бричку адвоката з Ломжі.

З приводу першого вчинилося справжнє пекло.

Перших чотирьох постановили тут-таки відіслати назад до Варшави; але, зваживши на пом'якшувальні обставини (неповноліття, бездоганне минуле, намова з боку одного з винуватців), покарання обмежили двогодинним «арештом» у приміщенні, який затримані урізноманітнили собі грою в камінці. Та якби подібний злочин повторився – винних без жодних застережень прогнали б раз і назавжди.

У справі з адвокатом слідство не принесло додаткових результатів. Були тільки більш або менш причетні, ті, на кого падала більша або менша підозра. З цього приводу було винесено ухвалу, за якою всім хлопцям із усіх груп на один бал знизять оцінку за поведінку. І, звісно, якби такий злочин повторився, винних без жодних застережень… (див. вище).

Безлад у вбиральні, мертва білка, дві зламані сосни, вечірня бійка двох палат ганчірками для ніг, взаємне бомбардування горнятами за столом, коли вихователь на мить відійшов, – усе це також були серйозні порушення, але вони вже не спричиняли такої бурі: хоч і гриміло й блискало, та серйозних наслідків не було. Подібні питання вирішувалися радше приватно, в колі своїх…

Траплялося кілька разів, що один хлопець «пускав кров» іншому. Я запевняв їх, що це дуже серйозна справа, та назагал билися вони мало й без наслідків…

Неохайно застелене ліжко, загублена носова хустинка, спізнення, вихід із пари, ціла низка найрозмаїтіших порушень (як щодо спільноти, так і щодо когось окремо) спричиняли нагадування, крик-застереження, знижену оцінку за поведінку. Та найкраще (якщо є змога) – вдавати, що не бачиш «злочинця» або не пам'ятаєш…

– Ти чому виливаєш молоко на стіл?

– Я тільки трішки: стіл хоче їсти.

Зрештою, що в цьому може бути поганого, що стіл вип'є кілька крапель молока?..

Єдиний найважливіший, головний принцип поводження з дітьми загалом (а тут, де шибеників не бракує, особливо) – це спокій, рівновага: гарячкувати не можна!

Цикербобе[18]

Мені дорікнули (приватно), що хлопці в моїх «таборових» замальовках недостатньо єврейські. Що це, мовляв, просто собі діти на селі, а не єврейські діти.

Зауваження ніби й слушне: і я на початку шукав у них специфічно єврейські риси. Та що тут удієш: не знайшов. Шукав і не знайшов.

Боягузтво, славнозвісне єврейське боягузтво! Бували й такі. Та загал, майже абсолютна більшість, їх висміювала, давала їм прізвиська: «цикербобе», «шлімазел»[19] (це щось таке, як «нездара»). А самі вони лізли, наприклад, у будку (о, диво!) до сторожових собацюр, із якими уклали тісний союз. Ви кажете «бруд»? Із власної ініціативи вони просили тарілки після обіду; спершу мили руки тільки перед обідом. Що там іще: метикуватість (якщо не помиляюся), хитрість, корисливість? Для цього не було нагоди. Один або інший виявляв схильність до того, що шкільним сленґом називають «підлизуванням»; але від цієї вади він швидко виліковувався, не знайшовши поля для дії. Нарешті, брехливість, ухильність? Якщо він бачив, що правда не матиме по собі прикрих наслідків у формі покарання, то навіщо йому брехати? І ще: лінивство? Та з них уже сьомий піт стікав, коли вони палицями копали свою фортецю. Іншого разу вони півдня працювали, насипаючи з піску доріжку для змагань; ще іншим разом ледь не за годину зібрали купу хмизу заввишки з півповерха; прогулянки не на одну версту вони завжди вітали радісно.

А якби їм дозволили битися серйозно, то вони повибивали б одне одному зуби нічим не гірше від хлопців-християн.

---

[18] «Цикербобе» (*їдиш.*) – мамин пестунчик.

[19] «Шлімазел» (*їдиш*) – дурень, потвора.

І те саме з єврейськими «чеснотами». Співчуття, турбота про молодших або слабкіших, вразливість або чутливість чи зрештою тямовитість? Усього цього можна не помітити як тут, так і там – якщо не хочеш або не вмієш шукати…

Тут, у Варшаві, якщо на нього спустять собаку, пригрозять каменем або зірвуть шапку з голови й кинуть у болото, – «дуже смішно» буде наш «цикербобе», цей крикливий і неповороткий боягуз, тікати, плакати або кричати. Батьки пошлють його продавати «сорок шпильок за два ґроші» – він стане нав'язливим і спритним.

Але треба пам'ятати, що в літньому таборі вони живуть у таких не звичних для себе умовах, що, поза якимось невиразним відлунням із родинного дому, можуть бути (і, власне, є) передусім і лише дітьми, яким весело.

Замисліться: такої простої істини, що дитина є дитиною, щойно тепер доводиться вчитися. Ось як поплуталися в людей думки та поняття!..

Спати

Після вечері, після вечірньої молитви, яку кожен самостійно відмовляв у своїй кіпі, лунає заклик:

– Спати! Група «А» спати! Групи «Б», «В», «Г» – спати!

Неймовірно галасуючи, вони скупчувалися біля дверей кожної з чотирьох спалень, у чотирьох кутах веранди.

«Пам'ятайте, що в палаті вже не можна товктися. Роздяглися, помили ноги – й у ліжко». Цього звернення не буває забагато: воно завжди вчасно.

І двері до спальні відчинялися…

В останні два тижні я постійно додавав: «Якщо буде тихо, Зисман вам заспіває».

Власне, вони й самі запитували:

– А Зисман буде нині нам співати?

Зисман співає в хорі синагоги. Він пожвавішав лише після того, як я урочисто запевнив, що його не викинуть із синагоги через те, що він поїхав без відпустки.

Такий спокійний, серйозний і справді-таки майже взірцевий хлопчина. Йому ми завдячуємо одним із найурочистіших ритуалів у щоденній програмі.

– Тихо там, бо Зисман не буде співати.

І ставало тихо.

А коли вже всі лежали по ліжках, разом із самим співаком, Зисман вдягав на голову кіпу, й у величезній залі лунало чисте, дзвінке дитяче сопрано.

«Маґен авот, Шалом бімеморав, Адон олам, Ісраель!»: суботня пісня[20].

Тихо, хоч маком сій: Зисман співає. Ніхто ані пискне, ані дихне голосніше: Зисман співає…

– Будь ласка, ще.

– Не можна втомлювати Зисмана.

Співак отримував півгорняти молока.

– Добраніч, діти.

– Добраніч…

Тиша.

Чергування

Позаяк на сто п'ятдесят дітей є лише дві прибиральниці, діти самі застеляють ліжка й подають їжу. А позаяк не всі діти вміють застеляти ліжка, в першому заїзді було двоє чергових по ліжках. А крім них, іще двоє чергових, які подають їжу, п'ятий, що стежить за дотриманням порядку в кімнаті, та шостий, який відповідає за воду.

Покладання на дітей певних, не надто обтяжливих для них обов'язків мало б свої переваги, якби не те, що в чергових, за їхнім власним переконанням і переконанням загалу, є якісь лише їм належні привілеї. Це вносить певний безлад – легке відлуння системи привілеїв, із якою треба нещадно й безперестанку боротися, якщо вирішено апріорі дотримуватися принципу рівноправності для всіх.

Відповідальний за воду напоїть свого товариша швидше, ніж когось, хто байдужий його серцю, хоч і не менш спраглий. Черговий за столом дасть другові більше або новіше горня або ж порцію, де (звісно, зовсім випадково) виявиться на півлута[21] більше улюбле-

---

[20] «Маґен авот, [Осе] Шалом бімеморав, Адон олам, Ісраель» – «Щит праотців, [що твориш] мир зі своїх висот, Бог світу, Ісраель». Цитовані фрази походять із різних суботніх молитов.

[21] Лут – міра ваги (12, 8 г).

ного бурякового чи морквяного салату. І всі разом уважають, що їм належить певна влада, що їхня особа і їхній голос мають більше значення, ніж в інших.

Врешті дійшло до того, що одного вечора я занотував таке:

«Від голоду, пожоги і… чергових. У першому заїзді хлопці подаватимуть до столу по черзі, по двоє, а поза тим – ніяких чергових».

І в другому заїзді без чергових було пречудово.

Маєрович

Мало хто з нас пам'ятає, що кілька років тому у Варшаві спалахнула холера[22]. Хтось там помер із мешканців «негігієнічних» міських кварталів. Там і сям писалося, щоб не їсти сирих фруктів. На щастя, все обійшлося переляком.

Але на Панській, номер двадцять один, про це добре пам'ятає жінка, яка орендувала для проживання кухню за три з половиною рублі в місяць, – перекупка, вдова з п'ятьма дітьми.

– Чоловік був здоровим, ніколи не хворів. Але цієї недуги він уже не пережив і вмер.

Чоловік був чоботарем; заробляв багато. А зараз справи такі: як вона щось заробить, то є що їсти, а не заробить – то нема. Здавалося б, усе гаразд…

Малий Мотл-сирота був одним із найвеселіших у моїй групі. З ранку до вечора його всюди було багато. Навдивовижу швидко просвітлювалася його душа на сонці та свободі. Зранку він перший спрямовував свого задертого носа до вікна. А тільки-но прокинеться сусід, він починав із ним притишену розмову, і розмова ця мала бути весела, бо раз-по-раз то один, то другий затуляв рота ковдрою, аби не вибухнути забороненим голосним сміхом (перед шостою).

– Пане вихователю, а чи може людина бути безголовою?

– Звісно, що може.

– А як вона буде їсти?

– А вона й не буде нічого їсти.

– Ну, то як вона може жити?

---

[22] Холеру на польських землях уперше зафіксовано 1831 р. Вважається, що її привезли російські війська. Упродовж XIX ст. й аж до 1910 р. час від часу фіксували повернення епідемії.

– А вона й не буде жити. Чи ти, може, хочеш, щоб людина жила без голови?

– От бачиш, брехло?

А Маєрович мало не розривається від сміху. Здавалося, сміх і веселощі у жвавих очах були невіддільні від нього. І все ж він розплакався за день перед від'їздом: хотів залишитися в селі…

– Він там добре себе поводив? – запитує мама.

– Просто ідеально. Він же отримав нагороду.

– А він молився?

– Звісно, молився. Інакше я б йому носа відкрутив.

І малюк усміхається цією своєю літньою усмішкою: він любить дотепи!..

Так, так… Здавалося б, усе гаразд.

Велике свято

Як неймовірно мало треба для того, щоби влаштувати тут неймовірно велику урочистість.

Ось програма великого свята на весь день.

Після першого сніданку ми разом із хлопцями виносимо лави в ліс, розставляємо їх у два ряди з боку змагального майданчика, засипаного за день перед тим піском і обставленого прапорцями. І – з кошиками на галявину, на берег річки: по квіти для прикрашання столів. А тим часом господиня ладнає з ковдр і простирадл неймовірно пишну завісу.

Другий сніданок у лісі на лавках, а не на веранді, – сенсація. А хліб не з маслом чи білим сиром, а з брусницею, яку вони самі зібрали під час понеділкової екскурсії в Орло, – це ще одна сенсація.

Короткий марш і змагання по четверо: один із кожної з чотирьох груп. Прізвища учасників змагання записали, – пожвавлення. Змагання за звання Короля групи, а потім – Короля вечора.

Заохочувальне змагання, а потім іще змагання із зав'язаними очима.

Поцілити м'ячем у ляльку. Зловити м'яча, який кидають із даху веранди.

Обід. Обід не на веранді, а перед верандою за заквітчаними столами. Тож знову треба перенести столи й лавки: це вже не жарт і не сенсація.

Після обіду роздають корони й пояси Королям: всі вироби невибагливі, виготовлені з картону й кольорового паперу.

Тріумфальний марш перед Королями під звуки грамофону. Трон зі стільців, на яких у звичних умовах стояли казани з їжею. – Роздача нагород переможцям. Прапори, штандарти – вигуки.

Відпочинок і підвечірок. – Після цього – концерт. – А тоді балет працівників літнього табору, відповідно декорований, – сюрприз від господині. – Грамофон. – Монолог пана Мечислава. – Спів Зисмана. – Грамофон. – Декламування пана Людвіка. – Хор дітей під керівництвом пана Германа. – Дует. – Знову грамофон. – І… «Як хлопець води злякався!»: сценка-пантоміма. Фридман.

І нарешті «карлик». – І все з підійманням та опусканням завіси.

Вечеря, молитва і – спати.

Це вже не звичайна, а велика, велетенська розвага.

Бали за симпатію

Серед школярок існує звичай – виставляти бали за симпатію товаришкам і вчителям. Я скористався цим звичаєм (звісно, приватно) щодо хлопців із літнього табору. Не без користі.

І що з'ясувалося? З дня на день кількість п'ятірок зростала. Ті, що в перші дні здавалися неприємними або були мені байдужими, швидко переходили в категорію приємних або дуже приємних (п'ятірка).

І я переконався, що чи не найприємнішими виявлялися ті, навпроти кого в списку впродовж усього тижня стояв знак питання. Їх треба було ще відшукати, виловити серед маси. Спокійні, вони трималися збоку. До таких належав і Шуліндер.

Я не мав із ним жодних справ. Стане собі збоку, слухає і… розуміє. Любить посиденьки, але не просить про них. – Я сказав, щоб не розкидали хліб у лісі: «Не можеш їсти – залиш, а по кишенях не ховай». Шуліндер знайде десь викинутий хліб – принесе і покладе на стіл. Не прийде показати, що знайшов, не похвалиться, не випхається ані на цаль[23]. Деякі матері кажуть про таких: «Я не знаю, чи моя дитина вдома». Я же скажу, що це тиха й цінна людина. Може, замало в ньому від дитини; але обставини так склалися, що він зарано подорослішав, – ось і вся його провина.

[23] Цаль – одиниця довжини, 24 мм.

Таких було декілька (може, навіть кільканадцять) – з різними відтінками такої серйозності. Сумної (що буде – те буде). Чи не так?..

Шашки

Ми робили все для того, щоби більшість хлопців навчилася грати в шашки.

На дощечці або на картоні можна розкреслити шахівницю, а білі й чорні папірці – навіть від пачки з-під цигарок – замінять дерев'яні фішки. Таким чином, шашки – найдешевша настільна гра. Доміно так просто не зробиш.

А як же добре, щоб у них була якась гра на осінні вечори…

Колись один нічний сторож розповів мені, що багато чим завдячує шашкам: він навчився грати в лікарні, у війську (десь на Кавказі).

– Надходить неділя, і ти не знаєш, що тобі робити. А так – то знайду собі партнера й граємо. І час якось промайне…

Шашки дуже прижилися. Якби ж то й фортецю можна було так зробити.

Період камінців мине, а шашки залишаться на майбутнє.

Міхалувка

Коли, бувало, десь о десятій вечора я голосніше гримну (скажімо, стільцем), шляхетний пан Лютек розплющував одне око й запитував із іронією:

– А ви цілу ніч плануєте грюкати?

І справді важко після цілоденної біганини лягати пізніше, ніж об одинадцятій…

Якось пішли ми з паном Мечиславом шукати місце для вогнища. Зліва від табору погано, бо в селі помітять і збіжаться парубки; справа – державний гайок; дуже далеко не можна, бо святкування мало відбутися після вечері; надто близько тим паче не можна…

І от море тиші в повітрі й море зірок у небі.

Дорога тягнеться чорною стрічкою між сірих полів.

Здалеку Міхалувка зливається з небом, – легка хмарка. Два затемнені світелка вікон, дрібні зорі.

Стільки простору, стільки могутньої сили в природі, яка не знає жадібності: вона віддасть честь людям – дорослим або дітям, християнам або євреям.

– Але ж люди самі збудували міста, фабрики, хедери. Міста, де є недоля та темрява, і несправедливість, і цькування. І стільки сліз, що, здається, наче тих зір великих і малих на небі у стократ менше…

Багатий чоловік віддав цей шматок лісу; кілька прудких покрутилися тут і там, щоб зібрати кошти на побудову літнього табору. – Один дав, бо його просили впливові люди, а інший – бо так годиться, а третій знехотя кинув п'ять, п'ятдесят чи сто рублів. Дали й забули, може, й не знали вони до пуття, навіщо це: дітей у якесь там село.

І п'ятсот сорок дітей щороку проводять тут по чотири тижні, й кожному з них скромна Міхалувка залишиться в пам'яті такою, якою я її зараз бачу: затуманеною хмаркою і тьмяною зіркою…

Тут нема місця для гніву – є лише жаль…

Посиденьки

Як і завжди – довкола пенька; тільки дуже тісним колом, бо посиденьки цікаві: про перший заїзд хлопців.

– Отож іще там був Мармельштадт: він трохи косував очима, і хлопці почали обзивати його «сліпим», а він їх за це бив. Але за кілька днів вони побачили, що не можна сміятися з товариша, бо це гидко й по-злому. І згодом вони вже з ним гралися, і було весело. – Був іще Абрамович.

– Оо, я його знаю. Він уже тут був.

– І я його знаю: він живе на вулиці Павій.

– Так… Це дуже добрий і веселий хлопчина, і ще той відчайдух: він майстерно грав у камінці, й літав, як вітер, на змаганнях, і ніколи не скаржився, і високо стрибав через мотузку. – Але нагороди він не отримав, бо хотів довго сидіти у воді. – А хто довго сидить у воді, в того спухне ніс і почне нагадувати огірок або цибулину. (Дотепи на тему носа ніколи не підводили: завжди викликали сміх.) – Був також Л. Дуже бідний хлопець: він умів виконувати трюки й був у цирку.

– А що він робив у цирку?

– Показував трюки… Був Мармурек, який умів співати: він, як півень, завше зранку співав, щоб хлопці вставали.

Так вони легше заковтували правила поведінки в літньому таборі…

Не менш цікавими були тижневі посиденьки на тему оцінок за поведінку.

– А скільки тобі поставити?

– П’ятірку.

Група приймала або протестувала. І тут майже одразу чудово окреслювалися характери дітей, назовні випливали їхні взаємні образи й суперечки, оприявнювалися прихильності, проявлявся настрій громади.

Одного разу вони категорично й майже одноголосно вимагали двійки за поведінку для хлопця, який писав у суботу: він записував, які іграшки видавали.

– А може, він забув, що це субота? От я теж забув.

– Ні, ми йому казали.

– Може, мене тоді не було, а коли я йому казав, то він боявся, що щось пропаде і я на нього кричатиму. – Бачите, він уже якось загубив м’яча. А може, зробімо так: зараз ми йому одиницю не поставимо, а як він знову своєї, то за тиждень я поставлю йому дві одиниці?..

– Ну, гаразд, хай буде так…

А ось дуже цікавий факт:

– Скільки поставити К-ну?

– Двійку, – озивається Ш-т.

– А чому?

– Бо він прийшов до мене в ліжко. (Було застереження, що це одне з найсерйозніших порушень.)

– Це брехня, неправда, – каже К-н.

– І я думаю, що це неправда.

К-н отримує п’ятірку.

Після обіду Ш-т плаче. Розмова сам-на-сам. І ось що з’ясувалося:

– Мені довелося збрехати.

– Чому це тобі довелося?

– Бо один хлопець мені сказав: щоб ти був такий здоровий, якщо скажеш, що К-н приходив до тебе в ліжко.

– А якби ти не сказав?

– То я б захворів.

– А він сам чому не сказав?

– Не знаю.

– А якби він сказав тобі вбити К-на?

– Такого ніхто не скаже.

І повіяло духом темних, похмурих забобонів: глухе відлуння чорного минулого…

Але це був єдиний випадок. Поза тим, група завжди знаходила співчуття і виправдання для винуватців:

– Він уже буде чемний, – каже Жаба.

– Він виправиться. Ми вже за ним простежимо.

– Але не забувайте… Бо якщо ні, то буде лихо.

– А яке лихо буде?

– Носи вам повідкручую…

А після оцінок балачки зазвичай переходили на Варшаву, на дім, – уже приватні, аж до дзвінка на підвечірок або вечерю.

Хворий

Упав із висоти щонайбільше кількох сходинок: власне, тільки перекинувся, як перекидалися сотні до нього (під час перекиду, змагань, вправ із канатом). Але два приступи конвульсій – один за одним.

У такі єдині прикрі тут миті перед очима на повну силу постає величезна відповідальність за життя й здоров'я цієї спільноти дітей, довірених нам батьками.

Хвороба або думка про смерть у погідній атмосфері, під невпинний вереск і сміх, здаються особливо страшними.

– Ну, як? – Спить.

Полегшення. Нарешті третій і четвертий приступи. Чекаємо на лікаря.

– Здається… Буде видно… Якщо до ранку… Може… Паршива ніч…

(А в цих бешкетунів, наче зумисне, спершу все має вигляд надто страшний. Блювання, температура 39,6. Але ложка рицини, й уже назавтра треба його просити, щоб лежав у ліжку, бо рветься на вулицю.)

Є спеціальна кімната на поверсі на випадок інфекційної хвороби…

З'ясувалося, що не падіння викликало приступи, а навпаки. Згідно з інструкцією, дітей із приступами епілепсії треба відвозити до Варшави. Але до повернення залишався лише тиждень, і

обличчя в хлопчини було таким прозорим, і він сам був таким спокійним, і швидка у Варшаві не надає епілептикам допомоги…

Якось я зустрів його тут на вулиці Ґнойній: він колупався палицею в брудній канаві.

– Впізнаєш?

Усміхнувся блідо й кивнув головою: мовляв, так, впізнаю.

Квітка спить

Краще пізно, ніж ніколи. – За тиждень до від'їзду кожен із хлопців отримав горщик. Один посадив вербу, інший – незабудки, третій – картоплю. Крім того, насіяли льону.

– Поб'ється в дорозі.

– А б'ємось об заклад, що не поб'ється.

І горщики не побилися.

– Доглядайте, і вони зеленітимуть аж до зелених свят.

А поверталися ми якраз за день до Нового року[24]…

Увагу одного з них привернула ромашка.

– Я хочу цю квітку.

І ромашка перейшла з галявини в горщик.

А була це особлива ромашка: на ніч вона згорталася в трубочку, зранку розкривалася, а ополудні – розпростувала всі пелюстки.

Вони не могли повірити, що квітка сама таке робить. Але зрештою переконалися. І зранку вони по черзі тихенько вилізали з ліжок, підходили до вікна й… будили квітку. А вона, попри це, не в'яла цілий тиждень, і Вротман привіз її додому.

– Квітка спить, – і сміялися аж до сліз або зацікавлено приглядалися.

– А чи у Варшаві вона теж так робитиме?

– Не знаю, у Варшаві немає сонця.

Листи

Написання тридцяти восьми адрес займало півгодини. А писання листів – увесь пообідній час на тижні.

Ті, хто вмів писати, – писали самі. Ті, хто не вмів, – зверталися

[24] За єврейським календарем, Новий рік – «Рош Гашана» – відзначають у перший день місяця тішрі (вересень). 1904 року він припав на 9 вересня.

до вихователя або до знайомого. Консерваторам єврейські листи писав Вафель, прогресивні йшли до Ґіхта:

«Я, дяка Богові, здоровий. Я тут весело граюся і я написав листа другій бабуні. І це останній лист і я дуже прошу, щоб мій лист надіслали і більше мені нема про що писати».

А криків, суперечок у цей час – донесхочу…

І зранку, тільки-но приїде пекар, – їх не можна було вгамувати. Кожен особисто мав спитати:

– А мені є лист?

Довкола щасливців утворювалися групи. І довгі, таємничі наради, дискусії та суперечки.

– Пане вихователю, а він сказав, що моя мама написала про мене, що я дурний віслюк.

– І твоя мама справді так написала?

– Ні. Чого б це вона таку гидоту писала?

– Ну, то чого ти тоді злишся?

– А я і не злюся.

І незадоволений таким поворотом справи, він відходив.

Губили, забирали собі, знаходили листи. Поштове відділення займало в житті літнього табору почесне місце.

Прогулянка

В Орло є великий і старий бір, а в ньому високий і м'який мох. Дорога біжить серед полів і лук, через плант[25], через міст, через село. А над дорогою – небесна блакить і стільки сонця, скільки його лише й може бути; а якщо десь серед блакиті вирине маленька хмаринка, то вона не затуляє сонця, а лише тішить око.

Шість хлопців по черзі (по сім із половиною хвилин) несуть кошик із котлетами, дві торбини з хлібом і одну з яблуками: окремо для кожної групи. Усе наперед продумано й обговорено. Зі співом розмотується довга мотузка – сімдесят п'ять пар.

Повз нас проїжджають вози: чоловіки та жінки, селяни та євреї, кілька солдатів на конях. Дивляться привітно, вітаються, озираються. А ми йдемо бадьоро. Це вже потім ми будемо втомлені, але наразі прапори ще радісно майорять.

На галявині за плантом – сніданок. Хліб і яблука. Вантажу стало менше. – Може, поїзд проїжджатиме – буде радість. Тут усе ра-

[25] Плант (фр.) – територія, виділена під залізничну колію.

дість; навіть обрізати нігті, навіть важити хлопців через два тижні після приїзду на село. Але поїзд не проїхав. Ну, і грець із ним. Ідемо далі. – Тополева алея. Село. – З хатин повиходили й дивляться. Коваль перед кузнею опустив молоток і дивиться. Ми співаємо – усміхається. – Міст. – Дорога.

– А тут не засіяно? Тут можна відпочити?

Конюшина засіяна, але це не страшно: босоніж діти нічого не потопчуть.

Знову рушаємо. Кілька старших хлопців ідуть за нами: волосся в них світле, як льон, а наші переважно чорняві.

– Пане вихователю, а вони хочуть кинути камінь.

– Таке ще скажете. Вам здається. Е-гей, хлопці, ви що, хочете кинути в нас каменем?

– Еее, нііїі, – стенають плечима.

Ми входимо в ліс, де мох високий і м'який, наче дорогий килим.

– Погляньте-но: це брусниця; її можна збирати. Хто хоче – починайте. Тільки далеко не відходьте, а коли почуєте дзвінок – повертайтеся.

Мало хто взявся – сіли за гру в лото і шашки.

– От лихо, ще заблукає хтось із «цикербобів». Де Ґрубман і Гейнсдорф?

– Он, Ґрубман там.

Є. Приносять брусницю: в шапці, носовій хустині, в жмені. Один чимало, другий – трішки. Молодший Вротман, здається, найбільше.

Дзвінок. Обід. – Вротман! – Є. – Тримай міцно: хліб і котлета. – Унґер… Ліковер… Усі є.

– Зараз не розходьтеся. Відпочинок.

Трохи співів, казка, а потім – розмова: хто вже більше не приїде в літній табір, бо вже має тринадцять років; як тут було рік або два роки тому; де краще – в Міхалувці чи Пшедбожі[26]; чим займається батько, хто ходить до школи, а хто в хедер, де чого навчають, звідки вони дізналися про існування літнього табору.

Багато, багато різних справ.

Дзвінок. – Обов'язковий відпочинок для всіх і – повернення, щоб не спізнитися на підвечірок…

---

[26] Пшедбуж – село в Плоцькому повіті Плоцької губернії. Тут до 1902 р. існував літній табір.

Я думав, що принаймні в той день не буде гри у вибивного; ще чого: прогулянка прогулянкою, а вибивний вибивним…

Два заїзди

Для новачка перші кілька днів у літньому таборі – доволі складний період. Галас у палаті, розкиданий посуд, безлад довкола будинку, бійки, зламана лавка; насмішки з хлопця «мешиґене»[27] – трохи блазня, а трохи від природи дурненького; вирвана сосна; розлите молоко; нарешті орендатор приходить зі скаргою, що в коня кидають камінням. Процедура ранкового вмивання, роздача білизни: все видається дуже складним і клопітливим. А хлопці, зрозуміло ж, користаються з того, що вихователь не знає їхніх прізвищ і що вони можуть у будь-яку мить сховатися – втекти. Слід пам'ятати, що діти нещирі, розбещені всіма тими, хто огортає їх своєю опікою.

Мої нотатки про другий заїзд сповнені од на честь досвіду.

Уже в поїзді я поділив їх за зростом на три категорії (малі, середні, високі), й складна проблема добору одягу зникла.

Доїжджаючи до колонії, ми зупинили вози й, розташувавши їх парами, повели у вбиральні, після чого я дав своїй групі таку настанову:

– Якщо ви побачите, що хтось із хлопців смітить перед нашою палатою – надавайте йому по шиї; я за це не буду вас сварити.

І однієї з найтяжчих і найболісніших проблем першого заїзду вже не існує.

Я міг би навести й чимало інших прикладів.

Сформулювавши питання саме так, можна обійтися без чергових, можна вже за п'ять або й за три дні перебування в літньому таборі дозволяти їм усе: розмовляти зранку в палаті й під час їжі, носити палиці, збирати каміння, не ходити на купання лише парами тощо.

Усілякі ігри, прогулянки, – під час другого заїзду все вдавалося значно краще. Скажімо, прогулянки можна організовувати лише тоді, коли маєш певність, що діти в дорозі не будуть капостити; і, звісно, передусім це стосується єврейського літнього табору.

---

[27] «*Мешиґене*» (*івр.*) – божевільний, «псих».

Багаття

Інколи так хочеться рушити з ними геть із літнього табору, піти далеко, без мети; далеко – бодай до сонця, – і вже не повертатися; отаборитися собі в чистому полі, йти і йти, й шукати, й вишукувати…

Після вечері, замість спати, пішли ми через ліс у поле, склали докупи зібрану вдень гору гілляччя, і золотим полум'ям шугонув угору вогонь. А вони широким півколом стали віддалік і зацікавлено споглядали.

Чудовий був цей вечірній прощальний спів.

Іскри летіли вгору й спадали дощем зірок донизу, сухі голки навперемін спалахували золотом і згасали. Вогонь лагідно колихався, прямував разом із піснею в далеку широчінь і вгору до зірок. Діти дивилися на полум'я із цікавістю.

Зранку вони отримають свій одяг: веселка розчиняється в небі й зникає. Завтра – додому.

Бували тут миті такої щирої взаємної приязні – незвичайне зживання з дітьми й літнім табором і відчуття чужості до всього, що поза нею: таке лагідне звуження горизонту думки. У масі самочинно запановують великий лад і певний меланхолійний смуток, і жаль, що миті спливають, що це ненадовго, що веселка розтане, що багаття згасне. Тиха, добра, чиста мить…

Кожного вже знаєш, із кожним тебе вже пов'язує бодай один факт, хай і несуттєвий. Але веселка стирається. Засипаємо багаття і повертаємось, але вже без співу. Завтра зранку ми востаннє почуємо щебіт ластівки, не сполоханої галасом, яка звила під верандою, біля вікна палати, гніздо…

Хтось навідується до мене у Варшаві; грають у доміно й лото в суботу ввечері. Від них я дізнався, що малюк Унґер, такий кумедний і веселий, захворів на тиф і помер. Від них я дізнався також, що батько Вольмана вислав «шифкарту», й ті виїхали в Америку.

– Де веселка?

– Нема.

А вона була не лише в небі, а в кожній краплині дощу на голках сосен; в кожній малій краплині відбивалися всі барви веселки.

г. «Izraelita». – 1903. – № 41–45 (07.10–04.12); № 47– 53 (18.11–30.12).

Переклад Роксоляни Свято

ФРАНЕК

Він скинув із себе дрантя, все дрантя поскидав. Повалився на пісок, на пісочок собі повалився й заплющив очі. Заплющив очі, бо сонце йому дерлося в очиська. Тепло. Добре.

«Зараза», – подумав Франек.

Подумав «зараза» – тобто йому добре, тепло, весело, лежить на піску, на сонці.

Скупається. Він скупається у своїй Віслі. У власній Віслі купатиметься. Він викупається у своїй власній Віслі за всі ці роки.

М'якенько на білому піску Вісли, але він хоче, аби було ще зручніше, тому спиною розсуває пісок, втискається глибше, підклав під голову руки, плюнув догори, в небо, і – заснув.

Це його літо. Він пережив тяжку зиму. Тяжкими були всі зими в його житті, а від початку війни[1] велося вже зовсім кепсько.

Франеку тринадцять років, чотири роки він на війні – відтоді, як уперше вибрався за Жирардув у шанці продавати офіцерам газети. Він продавав газети, але повертатися не хотів.

– Буду гатити швабів[2], – мовить.

---

[1] Ідеться про Першу світову війну (1914–1918 рр.).

[2] Для польського суспільства початок війни означав збройний конфлікт між країнами-завойовниками. Тоді польські землі стали одними з найважливіших територій, де відбувалися битви між Центральними Державами (на чолі з Німеччиною) та Антантою, в якій головну роль відігравала Росія. Уже в перші дні війни головнокомандування всіх трьох країн, намагаючись об'єднати польське суспільство й уникнути диверсії на користь одного з противників, видали відозви до польської нації з гаслами свободи та незалежності. З розвитком воєнних подій серед поляків змінювалися політичні орієнтації та надії на здобуття незалежності, пов'язані з конкретними країнами-завойовниками. Звідси й характерна «зміна орієнтації» героя цього оповідання.

Він воював під Ловічем, бився під Сохачевом[3]: і тут, і там, по різних селах. Потім воював у Галичині, потім під Києвом. Воював на боці москалів, на німецькому боці, бував в угорців, словаків, румунів.

– Буду гатити швабів, – каже Франек. – Буду лупити москалів, – грозиться Франек. – Євреїв битиму, – заявляє. – Українців натовчу, – каже.

Йому було все одно, бо він усюди чужий. Нічого не розумів, хто, з ким і за що б'ється. Дурний. Одне тільки Франек розумів добре: коли нема що їсти, холодно – це погано. Тому рятувався від холоду та голоду. Не завжди йому вдавалося. Не завжди Франек рятувався від холоду й голоду.

Франек виспався, аж голова в нього розболілася.

– Зараза!!

Всівся, протер кулачками очі, розгледівся, знайшов у кишені сигарету, викурив, плюнув.

«Скупаємось», – подумав.

І раптом, побачивши дрантя, що лежало поруч, розлютився. Треба це все потопити. Літо, навіщо це все. Уже тепло, навіщо йому це все носити? Треба потопити. Потягнувся за туфлями.

Франек глянув на ногу. Уже загоїлася, а як він намучився з нею. Була відморожена. А туфлі москалі дали. Протерлися вже.

– Зараза, сучі сини ці москалі.

Один був так собі: добросердий москалик. Чотири місяці він волочився з їхнім табором. Тяжко було в горах, до біса. Спали разом, їли разом, перешив під нього туфлі. Протерлися. Замахнувся і жбурнув шкари в річку. Літо – навіщо вони йому? Лише на ногах отакий тягар.

Потягнувся за одягом. Мав із шість одежин. Від осені до зими вдягав одну на одну. Що б то залишити? Раз, другий переглянув усе по черзі.

– Ця сорочка наче підійде, тільки треба її попрати.

Відірвав один рукав, бо був порваний. Хороша сорочка, ще міцна. Ця сорочка від німців йому дісталася.

– Зараза, сучі сини ці шваби.

---

[3] У грудні 1914 р. німецькі війська по запеклих битвах з російськими військами увійшли до Ловіча й Сохачева, продовжуючи розпочатий 9 жовтня 1914 р. збройний наступ на Варшаву, що лишалася в руках росіян.

Один був так собі: добросердий швабисько. Фріцом його називав. Такий кумедний: шия в нього була широчезна, як у бика, і він сопів. П'ять тижнів ішли, разом ішли болотами, тяжко було, Donnerwetter[4], така багнюка, що хо-хо.

Згорнув одяг у клубок і жбурнув у річку. Він залишив одну сорочку, одну лише сорочину, яку дістав біля Пінська. Літо ж бо, не треба йому це все, до цього дрантя тільки всяке чіпляється й кусається.

Залишив жилетку й кофтину, а все інше втопив.

– Зараза, сучі сини ці євреї.

Франек застудився під Збаражем. Чотири дні й три ночі тікали. Угорці так за ними гналися, що страх. Потім знову потрапив до москалів: залишили його в хаті єврея. Добросердий був єврейчик. «Не тікай, – каже, – ти хворий». Як угорці прийшли в село, він віддав Франека в госпіталь, жилеткою його прикрив, бо холодно було.

Від українців отримав кофтину. Такі вони, сучі морди, кумедні. «Дивись, подивись», – кажуть. А по-польски це: «Патшай». Багацько було їх усюди по селах. Франек побачив світу: нічого цікавого. Лише гори досить красиві, Дніпро ширший від Вісли, але у Віслі вода приємніша.

Франек увійшов у воду по кісточки, змочив пальці в ріці й перехрестився.

– Усю річку туди й назад перепливу. На мілині посередині відпочину. А якщо мені вдасться перепливти Віслу на одному подиху – піду в польське військо!

У польське військо!

Бо що ж було досі? Нічогісінько. Белькотав, що воював. Та лише волочився. Волочився, та й усе. За що він мав воювати, навіщо йому воювати? А тепер усе інакше:

Буде захищати Польщу!

А раніше тільки волочився і крав.

Злодієм був, волоцюгою. Злодій, а не солдат. Відтепер інакше буде.

– Тепер уже буде інакше!

Франек глибше увійшов у воду, вже по коліна у воді. Розглядівся. Нікого навколо немає, нікогісінько. Сам-один. Він хотів

---

[4] Donnerwetter (*нім.*) – під три чорти, сучий син!

бути сам. Зумисне вибрав таке місце, щоб нікого навколо не було. Ситий він уже ними, ситий по горло цими товаришами, всі вони йому набридли. На кого вони його перетворили? На злодія його перетворили ці товариші, ці душі злодійські.

Франек глянув довкола: Вісла, його Вісла.

Стільки води, стільки сонця, стільки неба.

– Боже, прошу Тебе, Боже, прошу, аби я вже ніколи не крав.

Поплив. Він народився й виховувався над річкою, він уміє плавати. Тільки після зими трохи закляк. Перепливе без відпочинку. Що це? Що? О Боже! Боже!

Франек пішов на дно. Втопився...

Переклад Ірини Ковальчук

З ЦИКЛУ «ПАЛЕСТИНСЬКІ ОПОВІДАННЯ»

ЛЮДИ ДОБРІ

Вона була мала, але пам'ятає. Вона вже така, що пам'ятає. Мама шиє, пере, готує, а батько лежить у ліжку. Батько хворий, а мама не має часу.

– Татку, розкажи, як там. Але спочатку.

– Та я вже стільки разів розповідав.

– Але я хочу ще раз.

– Ну, гаразд. Отож сідаємо ми на корабель.

– Ні. Про те, що ти отримав сертифікат. Бо я не розумію, що це. Що таке порт? Що таке каюта? Чому тебе там називають «аба»[1]? І що таке море? Чому на івриті на «добрий день» кажуть «шалом» і на «до побачення» – «шалом»? А якщо хтось має померти, то також кажуть «шалом»?

Вона була мала, але пам'ятає. Вона вже така.

Пам'ятає, що батько розкашлявся, і мама швидко вийшла з кімнати.

– Ми поїдемо поїздом.

– Я сидітиму біля вікна.

– Так-так. Потім ти стомишся. Мама розстелить на лавці пальто, вийме з валізки подушку.

– Неправда. Мама окремо запакує постіль, бо вона не поміститься у валізу. І я не буду втомлена. І не буду спати.

---

[1] Аба (*арам.* «батько») – в Біблії так шанобливо називають вчених людей.

– Хай буде так. А потім корабель.

– А на кораблі є помаранчі? Ти будеш там садити дерева? Будеш здоровим?

– Та звісно. Піди глянь, де мама. Попроси її, щоб не плакала.

– А звідки ти знаєш, що мама плаче?

Вона зісковзнула з ліжка на підлогу. Вона була мала. Піднесла стілець до дверей. Вона завжди так робила, щоб дістати до ручки. Вийшла в коридор.

– Мамо, чому ти плачеш?

Мама витерла сльози й ненадовго замислилася.

– Не кажи при таткові… не кажи, що хтось помирає.

– Це невиховано так казати? Бридко?

– Ні, не бридко. Просто татко хворий. Хворий має бути веселим, а смерть сумна.

О, так, дідусь також каже, що вона ставить забагато запитань і забагато хоче знати. Але чому діти не можуть розуміти все так, як дорослі?

Вона була мала, але пам’ятає, що їхала поїздом і сиділа біля вікна. Ще не на море їхала, а лише в ліс. А в лісі, в білому будинку, лежав татко на білому ліжку.

– Розкажи, як там.

– У тебе буде ослик. Коник із довгими вушками.

– Я знаю.

– І ти будеш сидіти на ослику, як хлопець. Дівчата в Палестині ходять у штанцях.

– Я знаю. Бачила на картинці.

– Будеш годувати білих курочок. Я тобі зроблю повітряного змія на довгій мотузці: запустиш його високо за вітром.

– Будеш зривати виноград. Там є халуцім[2], шомери[3] і пророки.

– Дідусь розповідав тобі про пророків?

---

[2] Халуцім (множина слова «халуц», дослівно – «піонер», «першопроходець») – учасники халуціанського руху, члени молодіжної організації Гахалуц Гацаїр (*івр.* «молодий піонер»), близької до організації піонерів.

[3] Шомери – члени єврейської сіоністської молодіжної організації (Гашомер Гацаїр, *івр.* – «молодий сторож»), яка, виникнувши 1913 року в Галичині, поширилася в Європі й цілим світом.

– Розповідав. Я й сама знаю.

– А хто такі пророки, якщо ти знаєш?

– Пророк усе може і знає, що буде. І я знаю.

– То розкажи, бо я також хочу знати.

– Я знаю, що ти одужаєш і будеш працювати в полі.

Вона почала сміятися, щоб таткові й мамі було весело. Але зайшла пані в білому халаті, зігнала її з ліжка і навіть насварила. А татко каже:

– Так, так. Зійди. Не можна. Пані правду каже.

Потім вони попрощалися й пішли з білого дому до брами в тому лісі. А татко сперся на підвіконня, перехилився, підняв руку й гукнув здалеку: «Шалом». А мама – нічого, тільки швиденько вийшла за огорожу. І це було вже востаннє.

Потім вона жила в тітки.

Тітка була добра, але цей хлопчик, її двоюрідний братик, постійно хотів, щоб вона була конем і воїном, і штовхав її, бив батогом по ногах і сміявся, що вона плаксійка.

– А давай пограємося в корабель, – просила вона його.

Та він хоче, щоб і на кораблі були коні та битви. Вони довго були в бабусі та дідуся. Але дідусь не розповідає про пророків:

– Та навіщо тобі морочити голову? Ти й так забагато думаєш. Стомлюєш свою голівку, золотце.

Аж ніяк. Є веселі думки, які не обтяжують. Ось хоча б така весела думка: що татко живий і чекає на них у Палестині.

Бо, може, він не помер, може, тільки сказав пані в білому халаті, щоб вона так сказала, бо він хоче зробити їм несподіванку? Коли він перед цим був здоровий, то також робив несподіванки.

Сказав, що під подушкою – миша, а виявилося – шоколад. Цілісінька плитка шоколаду.

Одного разу він сказав, що вони вже їдуть до Палестини і побачать там верблюда. І верблюд був, але в саду, в зоопарку. Верблюд випхав голову через огорожу і з'їв букет. Не весь букет, а тільки листя. Вона боялася, а татко каже:

– Дай. Не бійся. Він тобі нічого не зробить.

Вона дуже хотіла не боятися, але серце сильно калатало. Воно не хоче слухатися, її неслухняне серце.

Якось татко сказав, що в серці є чотири камери, чотири кімнатки. І показав картинку в книжці.

– Бачиш? Ось кімнатки серця. З камери до камери тече кров.

Він іще щось розповідав, але вона слухала неуважно й не ставила запитань. Щоб знати, треба багато запитувати і бути дуже уважним.

Це було ввечері. Вона була сонна й поранила палець, який заважав їй слухати, що пояснює татко. Так дивно покалічила палець покришкою від бляшаної банки.

Мама каже: «Ти необережна». Інколи навіть сердиться. Мама не дуже сердиться, тільки трошки, недовго. Але ж прикро. Хіба можна бути завжди обережною? Часом щось стається одразу… Стільки всього треба знати.

Вона вже знає, що бляшанка може бути гострою, як ніж або скло, і знає, що не можна роздмухувати попіл.

Бо одного разу ось що сталося. Щоб задути сірник, треба дути; щоб розпалити вогонь у печі – також треба дути. Вона бачила, як це роблять, але сама ще не пробувала. Тож вона сильно дмухнула, бо піч велика.

І відразу – біль в очах, і вона вже нічого не бачить. Заплющила очі, не може їх розплющити: голосно верескнула. А мама їй кричить:

– Покажи! Що сталося? Розплющ очі.

А вона не може. Відпихає мамині руки й затуляє очі. Хоче щось сказати – також не може. Мама сама здогадалася. Дорослі на все швидко знаходять раду. Мама вмила їй обличчя, кінчиком носової хустинки вийняла з ока чорні шматочки вугілля. Сама, без лікаря.

– Бачиш оце чорне? Тепер покажи мені друге очко.

Потім мама приклала до очей дві теплі ватки з водою. А татко сміявся ввечері.

– Ти будеш дмухати в піч? Хочеш стати сажотрусом?

А потім гукав:

– Ходи, мій сажотрусику, до татка!

А мама каже:

– Легко тобі зараз жартувати. А якби ти бачив, коли це сталося.

Різні в неї бували пригоди – навіть позабувала. Ось мама знову каже:

– Не вихиляйся, бо іскра потрапить в око.

Це було в поїзді, коли вони вже справді їдуть у Палестину, коли вона вже доросла. Не доросла, але старша, – і стоїть біля вікна, і їй дуже цікаво знати, як виглядає порт, корабель, море, і ця інша, ця нова школа в Ерец[4], де вона буде вчитися.

* * *

У серці є чотири невеликі кімнатки. Татко сказав і показав у книжці. Там нема вікон, але видно, бо кров червона. Шкода, що вона не запитала, що замислилася. (Про дорослих кажуть: «Замислився». А про дітей: «Ловить ґав». Чому?)

Серцем люблять. Так усі кажуть. Кімнатки в серці маленькі, у сто разів менші, ніж для ляльки. А стільки всього має там поміститися: мама, бабуся, дідусь, навіть татко, який вже помер, і, певно, навіть канарка? А що означає, що татко завжди буде жити в нашій пам'яті?

Дідусь казав, що є Бог, і що його треба любити. Стільки всього треба любити, а в людини тільки одне маленьке серце.

Вона лежить і не спить. Часом приємно не спати в ліжку й думати. Тихенько так. Але щоб не боятися. Бо вночі можуть убити, вночі стаються пожежі. Одна дівчинка розповідала, що існують духи. Це неправда. В Америці бандити крадуть по ночах дітей. Америка далеко, на іншому краю світу. Бо земля – це велика куля. Дивно.

І як засинають? Вона намагається зрозуміти.

– Буду уважна. Зараз я не сплю. Ще ні. І зараз ні.

Не знає. Якось так відразу це стається.

Вона лежить і думає.

Для мами – одна окрема кімнатка. Друга – для бабусі з дідусем. Третя кімнатка серця – для тіток і дядечок. А для тих, які не були до неї і до мами добрими? У кімнатці мами є і татко, якось по-іншому, але є – бо живе в пам'яті.

А що таке батьківщина? Татко казав, але вона не зрозуміла. Батьківщина велика, тож їй потрібна найбільша кімната, щоб вона могла вільно дихати.

---

[4] Ерец (*івр*. – «земля»). Перед створенням 1948 року Держави Ізраїль Палестину називали Ерец-Ісраель («Земля Ізраїлю»).

Батько сказав: «Дві тисячі років»[5]. Коли вона була велика, то вміла рахувати.

– Рік, два роки, три… Сто, двісті років… Багато… Дві тисячі. Потім вона вивчила множення. Уже в школі їй пояснили: в році триста шістдесят п'ять днів. – То скільки днів? – Сімсот тридцять тисяч. – А годин скільки? – Вона помилилася. Багато годин. Мільйони. Але навіть годину важко зрозуміти.

Години бувають різні. Інколи година коротка, а часом – страшенно довга. То що, годинник бреше?

На кораблі було дивно. Щойно вони сіли на корабель, як уже й висідати. Ну, не зовсім так. Вона знає, що не так, вони довго пливли.

Вона зранку встає, вмивається, снідає в каюті, розмовляє з дівчатками, з жінками на кораблі. Дивиться на море. Знову обід, знову вона лягає спати і встає. Бачить міста й острови. Але не Палестина. І тільки потім кажуть:

– Завтра. Останній день. Остання ніч у морі.

Це тільки здавалося, що швидко. Але бували й на кораблі довгі години: коли вона в перший день прокинулася вранці, всі ще спали, а вона вже хотіла встати й вийти, й шукати татка. Бо хоч вона й старша, й знає, що татко помер, але якщо… а може, раптом… Бо ж усе так дивно на світі… може, існують дива? Може, дві тисячі років – це не так і багато?

Дідусь якось показав у книжці чорні значки і сказав:

– Поглянь: це – Єрусалим[6].

---

[5] Алюзія на історію євреїв, позбавлених власної вітчизни, які жили в діаспорі. Про початок діаспори можна говорити приблизно від 70 р. до н.е., коли євреїв вигнали з Палестини після того, як римський полководець Тит зруйнував Єрусалимську святиню (збудовану Соломоном, її було зруйновано 566 р. до н. е. під час війни, яку євреї вели проти вавилонського царя Навуходоносора; відбудували її в 520–515 рр. до н. е.). Але т. зв. велика діаспора бере початок від 136 р. н. е. – а саме від придушення повстання Бар-Кохби (132–135 рр. н. е.).

[6] За Біблійними оповідями, Єрусалим був столицею теократичного царства Давида (містом Давидовим). Історія Єрусалима, з огляду на його релігійне значення, найтісніше пов'язана з історією Храма, збудованого Соломоном на горі Морія (пор. примітку 10). Бурхлива й заплутана історія Єрусалима зробила його символом нації обраних, містом, оспіваним пророками, духовне значення якого зростало мірою того, як зменшувалася його політична сила.

Зараз вона знає, бо вміє читати; знає, що це були літери. А тоді вона не розуміла. Потім дівчинка сказала, що всі люди, всюди, по всьому світі знають про Єрусалим. Це таке величне місто, така велична країна, де була Святиня, пророки й царі. А зараз там є університет на високій горі, є землероби та науковці.

Коли вони вже приїхали й зайшли до великої їдальні – більшої, ніж на кораблі, – той чоловік, татів товариш, розмовляв із мамою; і тільки потім він раптом побачив її, довго дивився і щось сказав на івриті. Вона не розуміє, але знає, що тому чоловікові шкода, що татко не повернувся.

Татко колись тут був і хотів повернутися.

– Щоб жити в Палестині, це треба заслужити, – мовив він. Татко хотів повернутися, але йому не вдалося, хоч він і заслужив.

Дитина багато знає – тільки не може сказати. Вона боїться говорити. Не боїться навіть, але соромиться. І навіть не соромиться, тільки що не може сказати так, щоб дорослий зрозумів. Аби не думав, що це щось дурне, дитинне й кумедне.

* * *

Потім мама якось сказала:

– Я не могла знайти собі місця, коли приїхала до Палестини.

Вона також. Коли вперше прийшла до школи, то не могла знайти собі місця.

– Як було в школі? – запитує мама.

– Добре. Тільки мені хотілося пити.

Ніби сказала. Але мама не знає, як воно насправді. Було спекотно, але вона ще не знала, де можна напитися води. Соромилася запитати, щоб не вийшло на гірше. Бо раптом не можна, раптом вона забагато вип’є?

Потім їй самій було смішно, коли згадала. Розповіла близькій товаришці, але тільки згодом.

– Мені розповідали, що тут мало води. Я знала, що в бідних мало хліба, що вони потрошку їдять, щоб на завтра, щоб усім вистачило. Я думала, мені скажуть: «Тільки приїхала, а вже всю воду вихлебтала».

– Але ж ти дурненька.

– Та зовсім я не була дурненька, просто не знала.

Чому люди думають, що як хтось чогось не знає або не вміє, то це обов'язково дурень? Аж ніяк. Дізнається і буде знати.

Вчителька гарна і добра.

– Чому ти так мало розмовляєш? І чому сама? Чому не граєшся?

– Бо не вмію. Я ніколи не гралася.

Це була правда. Є діти, які не люблять гратися. З більшою радістю вона допоможе мамі, щось зробить. І навіть лялькою вона не грається – опікується. І тут так само. Вона допомагає вчительці, впорядковує, складає зошити, поправляє парти та стільці.

Аж поки побачила й почала ходити в дім для малят.

Спершу важко було зрозуміти, що тут і до чого. Стільки різних будинків, і в кожному – щось інше. Великий будинок – це їдальня. По периметру зали – столи, і посередині – теж столи. І лавки. І візок: тим візком розвозять тарілки з їжею. Так багато людей, тих халуців і шомерів. Уже потім вона їла з дітьми в школі. Бо в школи свої будівлі: окремі – для старших, окремі – для молодших. Біля кожного будинку є садок і квіти, а там, де молодші, є ще дротяна сітка, щоб діти не розбігалися з майданчика.

Повертаючись зі школи – вперше, вдруге, втретє, – затрималася біля сітки. Стоїть собі, дивиться й думає:

«Я теж не вміла ходити, коли була малою. Не вміла розмовляти. Бідні малята, бо не можуть нічого сказати. Татко після першої хвороби також не міг сам ходити, мамі доводилося його водити. Малюк – як хворий: ним треба опікуватися; коли щось у нього болить – він плаче: треба здогадатися».

– Хочеш увійти? – запитала її дівчинка.

– А можна?

– Можна. Ти ж бачиш, що я теж входжу.

Але вона – це зовсім інше. Вона тут давно. Її знають. Вона тут народилася.

Вчителька її запросила: «Заходь».

Ну, це вже зовсім інша справа. Зайшла. Дуже соромилася. Стоїть і боїться поворухнутися, бо не знає. Та ось уже якийсь малюк швидко-швидко біжить, робить непевні кроки, поспішає, простягає руки, – і був би вже перекинувся, але вхопив її за сукеньку міцно-міцно, мало не порвав. Подала йому руку й обережно повела.

Довго вони ходили. Потім вона сіла й плескала, а він сміявся. Голосно, щиро сміявся.

«У Палестині діти інакше сміються», – подумала собі.

Було приємно. Ось уже другий, третій малюк стоять біля неї. Вже її знають. А наступного дня вітаються й кричать, коли побачили її за сіткою. І вчителька її представила:

– Моя помічниця.

Відразу після школи вона приходить сюди. Тепер мама знає, де вона.

– Як було в школі? – запитує мама.

– Добре. Всюди добре.

На п'ятий день спізнилася до малих.

– Ти спізнилася, а вони чекають. Тобі вже набридло приходити?

Та ні. Просто вчителька в школі також сказала:

– Ти так швидко йдеш? Не допоможеш мені?

І те саме:

– Тобі вже набридло?

Відразу в сльози. Вона зовсім не хотіла плакати. Розповіла все мамі, майже все.

– Двічі подумала, що на мене сердяться: що зарано йду, що запізно прийшла. Але ні. Тепер уже знаю, як треба робити.

– Чи тобі тут добре?

– Дуже добре. Я навіть не знала, що так може бути.

Потім мама каже одній пані:

– Діти щасливі. Всюди їм легко.

І зітхнула.

* * *

Вона майже все мамі розповіла. Тільки одне замовчала: є в школі дівчинка, яка дошкуляє.

Сміється з неї. Каже: «Дурна». Штовхнула її, коли вони мили руки перед обідом. Гидко скривилася. Показала язик. Спеціально вдарила м'ячем. Кинула в неї. Не було боляче, але прикро. Бо навіщо? Бо за що?

Вчителька помітила й розсердилася. А ще неприємніше, що через неї вчителька сердиться на ту дівчину.

– Бачиш? І в Палестині не можна бути лише доброю. Та ми намагаємося сваритися справедливо. Всюди трапляється той, хто не

вміє жити в згоді з іншими. Вона не тільки новим, а взагалі всім докучає. Не завжди, але часто. Інколи вона може бути милою. І ти вже, певно, знаєш, що сюди постійно приїздить хтось новий. Новий іще не знає наших порядків, із ним важко порозумітися. Не всі такі спокійні, як ти. Є діти, яким здається, що тут усе можна, бо ж це – Палестина. Інколи це гість із міста. Є вередливі й зарозумілі діти.

– Мені зовсім не було боляче. Вона тільки легко кинула м'ячем, незумисне.

Вчителька подумала, глянула й каже:

– Може, ти зумієш її змінити? Так уже не раз бувало. Гарна товаришка багато може зробити. Часом учителька не може дати раду, а товаришка – може. Бо якщо вона побачить, що ти до неї добра…

* * *

Сидять вони з мамою на сходах ґанку перед бараком. Гарно. Літній вечір. Ліворуч на горі – арабське село. Праворуч – освітлені вікна клубу. А перед ними – великий палац, на якому хлопці влаштовують змагання. За палацом – полотняні шатра.

На небі багато зірок. Зірки великі й маленькі. Раз-по-раз відривається одна від неба й падає.

– Мамо, скажи, а що таке щастя?

– Щастя, дитинко?

– От ти казала: «Діти щасливі». Лише діти?

– Дітям легше. Я боялася, що тобі буде тут надто гамірно. Ти ж звикла: тільки татко, ти і я. А потім: дідусь, бабуся і ти. Пам'ятаєш, ти навіть на подвір'я не любила виходити? Я тобі кажу: «Йди до діток». А ти: «Вдома ліпше».

– Але зараз я не хочу лишатися сама. Ти завжди казала, що я забагато думаю. І дідусь казав: «Стомлюєш свою голівку». Так і було. А тут думки легкі, веселі. Є думки, від яких боляче; але тут вони літають, як метелики. Там завжди одне: що буде завтра? А тут: що я робила сьогодні? Сьогодні я вперше розповідала дітям казку. Не казку навіть, а так собі: що був песик і котик, що котик був добрим до песика, що котикові дали молочко, і він половину сам випив, а решту віддав песикові. Розповідаю собі щось таке з голови, а вони слухають і просять: «Іще». Так легко і приємно.

– Ось бачиш, якщо комусь думається легко й приємно, і якщо знаєш, що так само буде і завтра, і за тиждень, і за рік, – це і є щастя.

– Щось тобі розповім. Нехай: таки розповім. Бачиш, коли я вперше помітила, що я справді щаслива, то наче аж злякалася. Подумай: татко помер, я сирота. Бо так. Сиротам має бути погано.

– Хто тобі таке сказав?

– Прямо ніхто не сказав, але ж це так. Там було так. Тому я навіть не хотіла, щоб мені заважали; думала, що, може, таткові буде прикро, що я не сумую. Але тут татко з нами, просто ми його не бачимо. І на кораблі він був. Це дивно. Одного разу я думала, коли ми читали Біблію в школі: що царі та пророки – вони тут не були, а є. Вчителька в школі казала, що гори були завжди, і тоді також. І ми також тут зараз є.

– Ти ж казала, що в тебе нема важких думок?

– Та вони ж не важкі. Думки відразу були легкими. Я дуже люблю школу. Люблю, коли моє чергування. Я вмію мити тарілки. І люблю дім для дітей. Приємно поливати садок. І хотіла би побачити дощ, бо відразу після нього зелено й усюди багато квітів.

– Раніше ти не любила квіти.

– Я завжди їх любила, тільки зривати не хочу. Хай собі живуть. Зірвана квітка швидко в'яне. Знаєш: тут навіть хлопці не ламають гілок. Коли ми в пардесі[7] зривали оливки, один хлопець зламав галузку. Він зупинився, почервонілий і присоромлений, а інший хлопець намагався поправити, а потім сказав: «Що вдієш? Із усіма трапляється». Прийшов учитель, йому відразу показали, хлопець відразу зізнався, хоча міг не казати, бо вчитель тільки хотів перевірити, чи ми вже закінчили, і попередити, щоб ми в одні бляшанки кидали оливки, а в інші – маслини (схожі на маленькі сливки), і щоб мішок не залишили. І він повторив: «Що вдієш? Із усіма трапляється».

– А ти не розповідала, що збирала оливки.

– Забула. Я тут стільки всього роблю, і стільки нового. Не сьогодні, то завтра розкажу. Ти ж не сердишся?

– Знову ти за своє. Навпаки. Я радію, що ти сама собі даєш раду. Бо і я маю тобі щось сказати.

---

[7] Пардес (*івр.* – сад, гр. parádeisos – сад, рай) – сад у Палестині, який закладали в пустелі, створюючи для цього спеціальну штучну систему поливу.

– Щось веселе?

– Ані веселе, ані сумне. Тільки те, що я хочу виїхати.

– Що? З Палестини виїхати?

– Та ні. Може, до міста, може, кудись недалеко звідси, в село.

– А я?

– Ти залишишся.

– Я не хочу. Я не залишуся тут без тебе. І ти кажеш, що це ані веселе, ані сумне? Це дуже сумно. Жахливо.

– Подумай добре. Ми ж і так мало часу разом. Тільки недовго ввечері.

– Але я цілий довгий день знаю, що ввечері побачу тебе. Знаю, що ти близько, знаю, що ти робиш. А коли сонце наближається до гори, я знаю, що скоро ми будемо разом. Там тоді ми цілий день були разом, а тут оця година на східцях – як цілий день. Що ж я робитиму сама?

Хоче не плакати. Вдалося.

Вперше в житті вдалося: може не плакати, вміє не плакати.

Зараз у неї вже сильна воля.

* * *

Залишилася сама. Не сама. В неї є подруга. Не подруга, а приятелька.

Вона розмовляє з нею, приятелька подобається їй, вони разом чергують; вона розповідає, як буде взимку; або ж розмовляють про те, як було там, перед тим, як вона приїхала.

– Там усе треба купувати, за все треба платити. І постійно те саме: нема грошей. І молоко, і книжка, й сукня, й зошит, і тканина на сукню. Навіть якщо хтось захворів – то платиш лікареві за ліки. Якщо в когось нема грошей, то він не може бути здоровим. Тому хворий не працює, не заробляє. Діти голодні. Й навіть, щоб знайти роботу – також треба платити. Весь час треба торгуватися й рахувати. Постійно тільки гроші.

– Я не розумію: не можна працювати?

– Я теж не знаю, як це так. Але так є. Треба в мами спитати.

Але мама десь далеко. І вже не тільки ввечері сумно, а весь день.

Тепер вона довго допомагає в домі для дітей. Допомагає роздягати дітей до вечірнього купання. Це так гарно, коли вони стоять

під душем, хочуть ручками впіймати воду і мружаться, коли вода заливає очка. Хочуть дивитися. Вони сміються і просять:

– Іще. Ще трошки.

Треба защіпати й розщіпати ґудзики, підіймати їх і переносити, відкручувати й закручувати кран, або чекати, бо малюк хоче сам.

– Я знаю. Я сам. – Я сама.

Потім відсуває, вішає, складає. Вихователька витирає підлогу.

– Я допоможу.

– Стомишся.

А вона хоче стомитися, щоб відразу заснути, як колись. Бо ця остання година страшенно довга, триває чи то рік, чи то тиждень. Годинник неправду каже.

– А де мама?

– Не сумуй. Мама повернеться. Прийшов лист. Вона відповіла.

«Мамо, приїдь або візьми мене до себе. Коли ти поїхала, мені було сумно й увечері, й у суботу. В суботу завжди виїжджає мама однієї дитини або кількох, тому я з малими, щоб вони не нудьгували. Я постійно думаю про тебе. Знаю, що ти поїхала, бо так треба. Але тепер я нещаслива. В мене є приятелька, вона гарна і добра. Але ти моя подруга. І ти казала, що будеш у селі, а ти в місті».

Коли писала, то довго думала.

– Я не все написала, щоб маму не засмучувати.

Чекати ще важче, ніж просто тужити. Що мама відповість? Дуже довгим було це чекання. І мама приїхала.

* * *

Тепер мама ближче. Також у селі, але не в кібуці[8]. Там у мами в селі кожен живе окремо, готує сам і пере сам. Там нема спіль-

---

[8] Кібуц (*івр.*) – спільнота мешканців у сільській місцевості, які ведуть спільне господарство, колективно працюючи та спільно володіючи отриманими продуктами. Поділ благ відбувається між членами спільноти на засадах рівності. Кібуц безпосередньо задовольняє всі життєві потреби своїх мешканців (проживання, одяг, харчі), а також організує культурне життя (клуби, вистави тощо). Також у кібуці спільно виховують та навчають дітей. Організаторами кібуців були єврейські поселенці, що прибули сюди з європейських країн. Перший кібуц виник у Палестині 1909 року.

ної їдальні, пекарні та швацької. Кожен сам за себе і більше ні за кого.

Є крамниця, в крамниці треба платити. Є навіть палестинські гроші. Мама показала: такі самі, круглі, великі й малі, срібні монети й мідяки.

– І мило, і гас тобі треба купувати?

– Так.

– А гроші в тебе звідки?

– Я шию, і мені за це платять.

– А в них звідки?

– А вони продають молоко, яйця, овочі, фрукти.

– А самі що їдять?

– Собі трохи залишають. Тут дітям більше дають. Якщо ти хочеш залишитися зі мною, тоді іноді будеш голодною.

– Не страшно. Я знаю. Там так, як тоді, коли ми поїхали на літній відпочинок із татком. Кожен за себе.

У кібуці всі працюють для всіх. Один на полі, інший у стайні, на кухні або в майстерні. За це дають помешкання, одяг, їжу і все, що треба. І кожен має те саме: і швець, і лікар, і вчитель, і пекар. Усі отримують однаково.

– Я буду приходити до тебе по суботах.

У суботу мама надіслала листівку, що не зможе приїхати, але наступного тижня напевне. Сумним був той мамин візит.

Вона довго чекає на дорозі, а мами все нема й нема. Може, вона знову не прийде? А вона має йти до дітей. Обіцяла. Певно, вони вже теж зачекалися.

Вона пішла до дітей. Біжить, щоб не спізнитися. Вона не любить поспішати. Не любить думати про одне, а робити інше.

Складає будинок із кубиків і думає про маму. Нічого не виходить. Спочатку діти кажуть, що її будинок бридкий: нема в ньому ані вежі, ані навіть порядного даху, – якийсь він дірявий.

Вона відкладає кубики й починає малювати.

– Це що? – запитують діти.

– Телятко.

– Якесь не схоже.

Вона розповідає казку.

– Ти погано розказуєш.

Вона не може краще.

– А ходімо на прогулянку.

Вони виходять на дорогу. Їх четверо. Кожен хоче тримати її за руку. Уже сваряться. Ось-ось почнуть штовхатися. Іншого разу вона б їм пояснила:

– Поглянь, до того дерева ти будеш тримати мене за руку, а потім – він.

Або:

– Ти вмієш ходити і не впадеш. А він перечепиться через камінь і вдариться.

Але нині вона не може. Діти ображаються й плачуть. Чи це тому, що вони нині не такі, як завжди, чи то вона інша? Вони на дорозі, але мами не видно.

– Ходімо додому.

Один хоче повертатися, інший – ні. Вони сваряться, знову плачуть. Вона розсердилася, вперше розсердилася на дітей, і каже:

– Ви нечемні, бридкі. Ви собі тут залишайтеся, а я піду сама. Залишу вас тут.

Так не можна казати. Бо це неправда. Вона їх не залишить, вони мають разом повернутися додому. Навіщо казати неправду? І не можна сердитися на всіх дітей загалом, бо найдовше плакатиме той, хто не вередував і нічим не завинив. І взагалі сердитися – погано, бо якось так є, що коли розсердишся на малюка, він також відразу розсердиться. Якось так є.

Що робити? Якби вона була доросла, то дала б собі раду, але зараз не знає як.

Прийшла мама того малого, що найголосніше кричить.

– Чому вони плачуть? Що сталося? Це недобре, що ти пішла на дорогу. Твоя мама всюди тебе шукає. Біжи скоріше, бо негарно, що мама обіцяла прийти, а тебе нема. Ти погано вчинила, що так далеко дітей завела.

Недобре зробила, погано вчинила. Бридкий будинок збудувала з кубиків. Телятко не вдалося. Такий сумний день. Уперше тут такий поганий день. Нічого не виходить. Зараз вона шукає, й мама шукає. Мама була в гані[9], їй сказали, що вона пішла з дітьми. Була в школі. Нема. Може, вона не так уже й хоче з нею зустрітися? Усе так заплуталося, що привітання було якесь інакше, та й

[9] Ган (*івр.*). – сад.

перша розмова була інакша. Є велика різниця, коли мама – звичайна мама, і коли мама – гість. Так, ніби мама інакша. Не чужа, але інакша.

І що буде з обідом? Мама ж тут тепер не працює.

– Ти заплатиш за обід?

– Ти така кумедна. Добре, що ніхто тебе не почув, бо образилися б. Я ж гість.

– Але ти – мій гість, а я також не працюю.

Вона хоче бути корисною і допомагає, але мало, і вона не вміє. Вона задалеко повела дітей, на неї сердилися. Напевно, більше не дозволять приходити. І що вона буде робити?

Знову не може знайти собі місця. Вона не залишиться сама. Вона хоче бути з мамою. Розплакалася.

– Не плач. Я пораджуся, що робити.

Мама порадилася, і вони разом пішли в те інше село, де мама мешкає. Але тільки до завтра, щоб вона все побачила.

* * *

Ох, яким же довгим був цей день. Кожна година довга. Важкий був цей день.

Іти було далеко. Мама стомлена. Гаряче. І все через неї.

– Це там?

– Ні. Інше село. Наступне.

Здається, що близько, а треба йти і йти. Вона хоче говорити, розмовляти, як завжди, – і не може. Вони йдуть поруч, ніби посварилися.

Може, не треба було наполягати на своєму? Треба було залишитися? І що буде з чергуванням, хто помиє тарілки? І хто буде купати дітей нині ввечері?

– Мамо, ти на мене сердишся?

– Я на себе серджуся, що я так погано господарюю.

– Але це все через мене; просто ти добра, тому й не хочеш на мене сердитися.

– І не хочу, й нема за що. Ти не зробила нічого поганого. Навіть якщо хтось робить щось погане, то це тому, що не знав або не вмів інакше.

Якось так незрозуміло мама сказала.

Після того вони вже йшли зовсім тихо: тільки сонце все ближче до гір удалині, й здалеку чути дзвінок віслючка.

Нарешті. Прийшли. Чужі діти дивляться на неї. Мама показала чужу школу і ту крамницю, де без грошей нічого не дадуть. І маленьку кімнату.

Там вона вже все знає, а тут усе нове. Там вона знає, як звати кожну дитинку, а тут на неї дивляться, а вона не знає, що вони думають: може, сміються з неї?

Вони сіли до столу. Не було стільців, тільки ліжко й каністра з-під бензину, на яку сіла мама. Мама дала їй до чаю дві ложечки цукру, а собі тільки трошки.

– В мене одне ліжко. На друге навіть місця нема. Тобі буде незручно.

Було незручно, але не надто тісно, тільки що думки важкі: татко, бабуся, дідусь, тітки, навіть кіт і навіть двоюрідний братик, який її штовхав і бив батогом по ногах.

Вона не спить, хоч очі й заплющила; знає, що й мама не спить, хоча також очі заплющила. А потім мама рано-ранесенько встала й сіла за шиття, і приїхав віз, який розвозив молоко, і забрав дівчинку з собою. Вона не знає, чи їй радіти, що вона їде. Де її дім? Її справжній дім?

– Тепер ти знаєш, як тут, – мовила мама. – Ти вже знаєш, і я зроблю так, як ти захочеш: будеш або тут, або там.

* * *

Вона вибрала: бути з мамою в тісній кімнаті. І нехай чай тільки з дрібкою цукру, нехай її комахи зранку кусатимуть, нехай спати незручно. Там на вікнах сітки з дроту: мухи не влітають у кімнату. Тут теж сітка на вікні, але стара і вся в дірках.

Вона не могла спати, тому обережно сповзла з ліжка, щоб не розбудити маму, й тихесенько вийшла з дому. Мама вчора вночі довго шила.

Вона хотіла бути разом. І зараз хоче. А те все дуже далеко: школа, дім, діти й палац, на якому хлопці ввечері влаштовують змагання, і пальми, за якими вони ховаються. Дідусь, який там, і кібуц, який тут, – це дуже далеко. Нема значення, чи можна поїхати машиною, чи треба довго їхати поїздом і на кораблі через різні країни. Бо й це було, й те було. Тож далеко й сумно.

Вона сіла, дивиться на небо. Вже нема зірок. Ось-ось настане день. Увечері зорі великі, а тепер тільки три залишилося, білі малесенькі. Наче присоромлені, наче перелякані, що вони досі тут, що спізнилися.

Може, допитливі зорі хочуть побачити, як буває вдень, щоби розповісти своїм небесним приятелькам? Сонце не знає, що відбувається вночі на землі. Може, ці чотири маленькі зіроньки чекають, щоб розповісти сонцеві, як вони вночі сторожували, поки воно спало на королівському ложі?

Людина знає, як це, коли темно й ясно на світі. Але й людина не все розуміє. Є таємниці. Великі таємниці. Чи є хтось такий, хто все розуміє?

Зорі – це бджоли неба. Вдень вони сплять, а вночі збирають мед для сонця. Може, там високо є великий вулик зірок? Може, там людина має свою єдину зорю? Чи може сама вибрати: о, ця або ця – моя зірка?

А на землі – цвіркуни. Вони ніби разом співають. Ніби моляться? Ніби розмовляють; бо небо розмовляє миготінням світла.

Може, це власне і є молитва, про яку розповідав дідусь, коли показував книжку, яку треба цілувати, бо в ній написано:

– Єрусалим. Земля Ізраїльська.

Усе – земля, небо, цвіркуни, сонце, виноград, зорі й людина, і тисяча років, знову тисяча років, усе це – Вітчизна.

* * *

Прийшли: халуц і шомер.

– Що у вас нового? Як вам тут?

Веселий. Жартує. Вдає, що не бачить, що тісно й бідно в них.

– Ого-го! Як ти виросла. Швидко ростеш. Скоро покриєшся квітами, й на носі в тебе виросте галузка з помаранчею. Стань біля мене: подивимося, хто вищий. – Діти передають тобі привіт. Запитують, коли ти до них повернешся.

Але ж вони прийшли до мами, а тільки з нею розмовляють. Але мама не дивується: усміхається, як колись. Вона знову всміхнулася.

Вони ніби тільки з нею розмовляють, але залишитися хочуть із мамою. Напевно хочуть сказати їй щось важливе. Буде якась новина, може, весела новина?

Це власне той, хто дивився тоді на неї в їдальні й сказав щось на івриті, але вона не розуміла. Здогадалася, що йому шкода, що татко не повернувся, і що любить її, бо вона таткова доня.

– Тобі вже легко в школі? Уже все розумієш?

– А знаєш арабські лайки? Або, може, ти пишеш вірші?

Вона зарум'янилася.

– Бо твій татко міг, але не хотів писати. Сказав: «Плуг важливіший, ніж перо, а зорана земля дорожча, ніж списаний папір». «Вірш землі – це збіжжя». В нього була скрипка, але він продав її, бо не було хліба. Ми запитували, чи йому не шкода. Він сказав: «Земля, якщо її налаштувати, грає гарніше, ніж скрипка». Твій татко любив жартувати. Якось він прийшов до шатра (це була наша їдальня) – і каже: «Хочете вірш? Прошу. Ось. Тримайте». І поклав на стіл яйце. Перше яйце від нашої першої курки. Коли згодом ліпше повелося, ми ще довго казали: «В п'ятницю на вечерю будуть вірші. Кожен отримає піввірша». Це означало, що їстимемо яйця. Чекай-но, як будемо разом, то я тобі більше розкажу про татка.

Будемо разом? Коли вони будуть разом? Де?

* * *

Вони повернулися в кібуц.

Зелено. Стільки квітів. Стільки зеленого збіжжя. Весняне, справді гарне сонце. І жодного колючого осіннього осту. Збіжжя і квіти.

– Мамо, ти радієш? Поглянь, як чудово. Татко казав, що земля співає збіжжям і квітами. Це правда. Я часто співаю дітям. Малі діти – наче квіти: ростуть, сміються. Поглянь: хіба ж ця квітка не сміється? Не віриш?

– Вірю.

– Я не запитую зараз. Сама знаю, що я щаслива.

– А твої важкі думки?

– Жоднісінької. Ганяють, як хлопці на луці: вони не дошкуляють, або ж дошкуляють весело. Правда ж, люди гарні? Сказали тобі повернутися. Усі люди по всьому світу добрі.

– Ти знаєш тільки маленький окраєць світу.

– Не страшно. Я знаю, що це саме так. Відчуваю. Повтори, мамо, ще раз: ти так дивно тоді сказала.

– Не знаю, що я маю повторити.

– Ми говорили, що не можемо собі місця знайти. Розмовляли ввечері перед бараком. Не пам’ятаєш? Зачекай, як ти там сказала?

– Несуттєво.

– Якраз суттєво. Ти знаєш, а я тільки вчуся. Для дитини все важливо. Я вже знаю: ти сказала, що коли людина робить щось погане, то це тому, що вона не вміє інакше, тому що не розуміє. Власне, так є і з дітьми. Вони не знають.

– Не лише діти.

– Мамо, я маю щось зробити, щось таке, щоб не тільки дітям було легко й весело, а всім – малим і великим. Усім на світі. І навіть тим, які вже померли. Серце каже, що це мені вдасться.

Мама довго дивиться їй в очі. Просто в очі. Довго. Глибоко. Усміхнулися навзаєм.

– А шлунок не каже, що був дзвінок і час повертатися на вечерю, бо інакше спізнимося?

– Знаю. Але часу шкода. Якби ж можна було не їсти й не спати, а тільки шукати місце для людей. Кожному там, де йому буде добре. І дбати. Як про рослини, малі й великі. Як і про дерева.

Вони йдуть дорогою додому, заходять до їдальні. Велика зала. Попід стінами – столи й лави. На столах – хліб у кошиках. Чай у глечиках.

– Поглянь. Вірші на вечерю. – *Яйця*.

Сміються. І хоча вони й спізнилися, ніхто не сердиться. Ніхто на них не сердиться. Бо люди добрі, коли знають і можуть.

Переклад Роксоляни Свято

ГЕРШКОВА БАЙКА

Гершко ходить до школи. Його батько – кравець. Естерка також ходитиме до школи. А мама готує, прибирає, пере і церує. Батько шиє, а Гершко читає, малює, пише, співає.

Сидить батько біля вікна з машинкою, а на вікні стоїть горщик. У горщику росте маленька рослина: не цвіте, не пахне, але має зелені листочки.

Гершко думає. Гершко думає так:

«Дивно це. Людині так багато всього треба: їй треба їжа, одяг, лампа, стіл, книжка, пальто, олівець. А рослині даєш трохи землі й води – і вона вже не голодна і росте собі».

Гершко постійно думає. Він розповідає казки малій Естерці, складає байки з того, що бачить і чує: інколи батько голосно читає газету, Гершко також слухає.

У кімнаті темно. Лампа ще не горить, бо гас дорогий. Батько не шиє, бо темно; а мама вийшла до сусідки по окріп. Гершко та Естерка сидять біля печі, яка ще трохи тепла від ранку.

Сусідка багата.

Ні. Сусідка теж бідна, але в неї є брат в Америці, і брат надсилає їй долари; тому в неї світло, і вогонь горить у печі навіть увечері.

Бо долари – це папірці, за які можна багато всього купити. В Америці в усіх є долари, в Америці люди мають машини і ходять у кіно.

Гершко був у кіно двічі. Бачив тільки одного разу, бо тоді був іще малим, людей було багато, а він став задалеко. Він бачив у кіно корабель. А до Америки й Палестини треба плисти на кораблі.

– А в Палестині також є долари?

– Ні, в Ерец[10] – фунти: це ще цінніший папірець.

Естерка не дуже розуміє. Вона знає тільки п'ять і десять грошів, і бачила папірці, в які загортають цукерки. Гершко розповідає таку байку:

– В нашого тата є брат в Америці, а в мами є брат у Палестині. Тато був молодий, як я, а мама була мала, як ти, тому вони не пам'ятають. Але я знаю, що дядечко поплив на кораблі, й у нього є долари й фунти. Наш дядько, мамин брат, і дядько, який татів брат. Вони багаті.

Вони теж надіслали нам папірці, але корабель згорів і листоноша загубив лист. І вже не пишуть, і зараз нічого не висилають. Але зачекай: зараз побачиш, що буде.

Естерка слухає, батько присунув крісло і також слухає, що Гершко розповідає.

– А далі що? – запитує Естерка.

– Отож якось тато читатиме газету, і там напишуть, що дядько хоче надіслати нам фунти і долари, але не знає, де ми живемо, де ми є. І ми напишемо (тато напише), і листоноша принесе й дасть лист.

– Він не загубив лист?

– Ні.

– А далі що?

– Не знаєш? У нас щодня буде молоко (навіть для кота). У тебе будуть черевички, мама пошиє халат, і ми всі підемо в кіно, а я куплю книжку з математики для школи. І нам надішлють квиток, і ми поїдемо поїздом і кораблем. Ми будемо пити молоко, поїдемо далеко. Буде грати музика. Трр, трр, бум, фін, фін, бррррум!

Батько чує, що Гершко каже Естерці. Йому сподобалася байка.

Гершків батько прокинувся серед ночі й уже не думає про те, що в нього борг перед власником будинку і перед продавцем у крамниці, бо й так це нічого не дасть. Але думає про таке:

«В мене нема брата, але в Марії, моєї дружини, є дві сестри, які не виїхали і які дуже бідні, й нічого не можуть нам дати. Але хто зна? Може, в мого дядечка і був брат, може, в прадідуся був багатий брат або сестра, а ми про це нічого не знаємо. Так, правда.

---

[10] Див. примітку до оповідання «Люди добрі».

Якось у газеті писали, що до бідного шевця приїхав адвокат, що довго його шукав і не міг знайти. Ось про що писали в газеті».

Батько думає:

«Звідки Гершкові в голову прийшла така байка? Може, діти краще знають, що буде? Може, дитина краще чує і бачить те, чого ми не знаємо».

Естерка просить:

– Гершку, розкажи байку про наших дядечків.

– Вони далеко, – каже Гершко, – в Америці й Палестині. В них є пардес[11], є радіо та кіно. Вони щодня обідають. П'ють солодкий чай, п'ють каву з молоком.

– І кіт також, – каже Естерка.

– І кіт. І в їхніх дітей є кольорові олівці й теплі пальта, й помаранчі. – А одного разу дядечко каже тітці: «Напишу я листа, знову напишу, може, цього разу листоноша таки знайде мою родину там далеко».

– Корабель не згорить, – каже Естерка.

А тато шиє біля вікна й роздумує:

«А може, й правда. Може, я прочитаю в газеті, або мене покличе консул, або приїде адвокат і запитає: „А в твого дядька ім'я не Абрам?" – „Та Абрам, Абрам його звати". – „А в твого батька був брат Аріель?". – „Та був, у мого старого був брат Аріель". – „А ти знаєш, що сталося з Аріелем?". – „Та ні, не знаю. Він виїхав іще зовсім молодим. Може, помер". А консул скаже: „Ні, не помер. Він живий, і багатий, і хоче тобі допомогти. Але він також не знає, де ти живеш, і сказав тебе знайти"».

Батько Гершка позичив газету і читає.

В газеті пишуть про все, що відбувається в світі. Десь далеко йде війна: газета описує. Десь далеко була пожежа, або літак упав у море: газета відразу ж про це пише. Померла якась славетна особа, – і ось уже й про це в газеті написано. Про все, що є доброго та злого, сумного та веселого.

Мама вийняла хліб із шухляди, відрізала дві великі скибки хліба для батька і для Гершка, одну трохи меншу скибку – для Естерки, а зовсім малу – для себе.

---

[11] Див. примітку до оповідання «Люди добрі».

Батько п'є чай і запитує маму:

– А як звали твого діда, в нього багато було дітей?

Мама дивиться на батька, довго дивиться й каже:

– Не знаю. В нього були діти. Коли почалася війна, всі роз'їхалися в різні боки. Один туди, інший – сюди. Не пам'ятаю. Я народилася вже після війни. – Завтра тобі треба піти до власника. Він сказав, що довше не чекатиме, що йому потрібні десять злотих, або він подасть у суд.

– Та знаю. Якби ж мені заплатили все, що винні, я б йому дав і п'ятнадцять, і навіть двадцять злотих.

Заплатили: цей – два злотих, які завинив, той – три злотих. Дали батькові перед святами роботу. Мама приготувала юшку й картоплю. Батько веселий і каже:

– Ну, Гершку, розкажи щось новеньке.

– Вчитель знову сварився, що в мене нема зошита.

– Ні. Ти щось приємне розкажи. Про дядька, який вишле нам гроші.

Гершко засоромився.

– Та це я тільки для Естерки вигадав.

– Та чого ж? Ми теж хочемо послухати. – Розкажи, куди ти нас забереш: до Палестини чи до Америки? Скільки доларів нам дядечко вишле?

Гершко ще більше засоромився.

– Та я ж тільки для Естерки.

– Ні, ні. Якщо я і мама знаємо щось цікаве, то розповідаємо вам. А цього разу ти вигадав. Чи діти не можуть розповідати батькам байки?

Батько мав рацію. Тепер батьки й діти часто розповідають одне одному цікаву байку про Гершка і дядечка, який виїхав так давно, що ніхто не пам'ятає й не знає, де він і що робить.

А буде так:

Хтось постукає в двері. Зайде пан із папкою, повною паперів. – «А це тут живе кравець, онук старого Абрама?». – «Так, він тут живе». – «А чи дядько Аріель виїхав?». – «Ми не пам'ятаємо, це було давно». – «Але я знаю, бо я – адвокат, і довго вас шукав».

Адвокат сідає в крісло, роздивляється: «Це ваш дім?». – «Поки що наш, але власник уже не хоче нас довше тримати». – «А як вам

ведеться?». – «Погано. Роботи мало, й доводиться довго чекати, доки заплатять».

Адвокат витягає з папки папери й каже:

«Ну, зараз вам стане добре. Я залишу вам сто злотих і напишу дядькові, щоби надіслав більше».

Я не знаю. Не знаю, чи Гершків батько отримає гроші від дядька. Не знаю, чи діти питимуть молоко (і навіть котові дадуть). Не знаю, чи Естерка матиме черевички й чи мама пошиє халат, а Гершко матиме книжку й зошит.

Але я знаю, що вони чекають.

Коли хтось постукає у двері, або листоноша прийде до сусідки, якій брат щомісяця надсилає долари з Америки, – Естерка відразу думає: «Може, це дядько нас шукає».

І Естерка, і Гершко, і батько, і мама чекають.

Гершко розповів молодшій сестрі байку, і бідна кравцева домівка раптом стала найсвітлішою, найтеплішою, найвеселішою.

Таку байку називають... По-різному її називають: мрією або… надією.

Переклад Роксоляни Свято

ТРИ ГЕРШКОВІ ПОХОДИ

Запитують:

– Що він там робив? Він був сам? Сам був за мостом?

А селянин відповідає:

– Та кажу ж вам. Лежав хлопець при дорозі. Лежав у полі за мостом, за хатами, на дорозі, що веде в ліс. – Їду я до міста на базар. Нічого не знаю. І бачу раптом, що мала дитина лежить. Запитую – не розуміє, щось там собі каже. – Хворий, дурний або що? – Ну, я й беру його на віз. А на ринку впізнали, що звідси.

– Це я його впізнав, – каже Сімхе. – Я перший показав.

– Ну, то забирай його вже, якщо ваш, бо в мене часу нема.

А Гершко лежить на возі. Слухає і не знає. Дивиться на віз і на селянина. Дивиться на Суру, на Хану. Дивиться на Сімхе та Абрама. Дивиться на малу Малку та хлопчаків, що зібралися довкола воза.

Витирає рукою ніс і очі, й запитує:

– А де мій меч?

Просить:

– Пити. Хочу пити.

Хана відразу ж побігла по воду, а багата Сура поволі каже:

– Я дам йому молока. В нього гарячка. Він хворий.

– Це кір, – зауважує Естер.

– Може, так, а може, й ні, – каже сивий Абрам.

Увечері в Гершка вже червона висипка. Естер зраділа.

– Я ж казала? Кір. Я його знаю. Одужає.

*

Давно це було. Не так навіть давно. Сто років. Трохи більше. Сто двадцять років тому?

Це було мале місто. Низькі будинки, великі подвір'я та городи. Дерев'яні хати. То вже пізніше почали мурувати: вже після пожежі, коли вдруге горіло. Старий Абрам пам'ятає.

Гершкова мама померла. Тепер батько ходить із мішком за плечима, ходить далеко за місто й купує, вимінює. В суботу повертається додому, приносить щось поїсти, вдягнутися. Інколи й гроші, але рідко й мало.

Опікуном Гершка став Лейб, дорослий хлопець. Вони живуть на горищі. Взимку там холодно, влітку – гаряче. Живуть. Мало що в них є, в сиріт.

Гершко лежить без подушки хворий і запитує: «Де мій меч?». І кашляє, і просить: «Пити».

Так закінчилася його подорож до Палестини, його перша дорога в світ. – Це довга історія. Малий він був.

*

Лежать Лейб і Гершко на горищі, лежать без перин і без подушок. Ясна ніч. Місяць сяє.

Гершко показує пальцем на місяць за вікном і запитує:

– А що це?

Лейб мало ходив до хедеру[12]. Не було кому платити за навчання, та й не було в Лейба на це часу, й бажання не було. – Безкоштовний учень має бути тихим, слухняним і байдужим, а Лейб таким не був. – Але він багато знає. І може багато.

Зранку йде заробляти, а ввечері приносить хліб і цибулю, а часом навіть халу[13] та яблуко. А одного разу гнався за Лейбом пан і кричав: «Злодій». Гершко не знає, що означає «злодій», але боявся, коли ось так стоїть собі біля брами й бачить, що Лейб тікає, а за ним женеться пан із батогом і кричить: «Лови!».

Лейб пізно повернувся додому, відразу ліг: нічого не сказав, нічого на дав поїсти.

Лейб не завжди приносить, не завжди розповідає, а говорить тільки тоді, коли хоче.

---

[12] Див. примітку до оповідання «Міхалувка».

[13] Хала – єврейський традиційний святковий хліб.

*

– Це що? – запитує Гершко й показує за вікно. Це навіть не було вікно: просто так собі, без шиби. Високо в небі видно місяць.

Лейб каже:

– Це – місяць. – Бо сказав Бог: «Нехай буде земля, нехай буде місяць уночі й сонце вдень». І було так. Як Бог хоче – так і є. – І сказав Бог: «Нехай будуть коні й кози, сонце й цибуля».

– А його що – не було, цього всього?

– Але ти й дурний. Було. Малий ти ще. Зараз тобі розповім. Це довга історія.

Гершко слухає, а Лейб пояснює.

– Отож на подвір'ї є смітник, правда?

– Є. Правда. Знаю: є смітник.

– Отож існував собі великий-великий смітник. І Бог знайшов там землю, й дерева, і пса, й кіз, і людину. І дав усьому лад, і створив світ.

– Справді?

– Справді. А зараз спи!

Але Гершко не спить. – Гершко знає смітник. Там є різні речі. Одного разу він знайшов там зелене скельце, а іншого – велику палицю; бачив мишу; був там і цілий червоний буряк; знайшов мотузку і дріт. І знайшов там багато різних речей, і вони в нього є, але не знає, як називаються.

А Бог покликав Адама й каже Адамові, а Адам відповідає: «Це – корова, це – кіт, це – курка, а це – хліб». Так сказав Бог Адаму.

Гершко розгрібає великою палицею й шукає в смітнику місяць і сонце, бо теж хоче дати лад, хоче створити світ.

Лейб сказав:

– Був потоп. Йде дощ, йде та йде. Ллє та ллє. Дощ і дощ. Вода й вода. Летять із неба вогонь і каміння. – А Ной зробив човен. – Коли в мене буде час, я піду з тобою далеко за місто. Там є ріка, і міст, і ліс, і ти побачиш човен, але малий. А Ной зробив великий човен, як дім. Бог йому дозволив. – І була висока гора.

– А що таке гора?

– Гора – це гора. На подвір'ї є смітник. Знаєш? – Так-от гора – це каміння, але вона така, як сто домів і тисячі смітників. – І спи

вже давай! Більше тобі нічого не скажу. – Це довга історія. Досить балакати. Завтра. Спи.

Гершко лежить мовчки, але не спить. – Шкода, що в Лейба нема часу. Гершко знає тільки своє подвір'я. Він не бачив ані ріки, ані мосту, ані човна, ані дороги, що веде по Палестини.

*

Бо сказав Лейб:

– Песах[14] – велике свято.

На Песах треба мати нову шапку й черевики. – Бо Мойсей[15] іде, іде, іде, а за ним євреї ідуть, ідуть, ідуть. А Мойсей веде їх через пустелю. – Не було води. Мойсей тільки раз ударив мечем – і ось криниця. А в пустелі – вовки та леви. Собаки великі, як корови. Пес – це не страшно: вкусить собі та й тікає. А лев – ого, це ще треба знати. Лев у пустелі голодний, дикий. Один зуб у лева такий, як усі зуби пса. І ще в нього є пазурі. А верблюд такий, як будинок. І в нього два горби, і коли він розгнівається, то стискає ці два горби й душить людину.

Гершко тихо повторює: «Лев голодний у пустелі». Він уже знає. Бо що таке лев, йому розповів Лейб. Що таке голод – Гершко й сам знає. Але що таке пустеля?

– Малий ти, – каже Лейб. – У пустелі живуть дикі народи. Вони б'ють, убивають, кидають каміння. – Євреї були в неволі. Фараон наказав їх перебити. Але Бог дав Мойсеєві меч.

– А меч – це що?

– Це ніж великий. Велика, гостра залізна палиця. – Але ж ти зовсім не слухаєш, а тільки весь час про щось питаєш. – Бо куди

---

[14] Песах (*івр.*), також Пасха – одне з головних релігійних єврейських свят. Євреї святкують його в пам'ять про вихід із Єгипту.

[15] Мойсей – пророк, релігійний лідер Ізраїлю та його законодавець. Він вивів свій народ із єгипетського полону й після сорока років мандрів пустелею прививів його до кордонів Землі Обітованої – Ханаану. Згідно з Біблією, Мойсей виконував роль посередника між Богом і людьми. Його вустами Бог виголосив Декалог – десять Божих заповідей для людей. Від найдавніших часів Мойсеєві приписували авторство П'ятикнижжя, яким відкривається Біблія (т. зв. «П'ятикнижжя Мойсеєве»).

Мойсей вів євреїв? І для чого так довго йшов? – Це довга історія. – Песах – важливе свято, бо євреї прийшли в Палестину.

Гершко хоче спитати, що таке неволя, але боїться, що завадить Лейбові, і той скаже: «Спи».

– Палестина, – каже Лейб, – це треба бачити. Там цукерки й тістечка – як грудки багнюки. А яблука лежать такі, як картопля, яку тут один привозить багатій Сурі, цілий віз. – А в канаві тече не брудна вода, а молоко. Там є мед. Є інжир (а що це?). У суботу кожен їсть рибу і бульйон із локшиною. І перина там непотрібна, бо тепло. – Завтра розкажу тобі далі.

Лейб спить. Гершко тягне його за руку, але легенько, щоб не розбудити, тільки на одне слово – щоб не розсердився.

– Лейбе.

– Ну, чого тобі?

– А як це називається?

– Що? Що тобі треба?

– А як Адам назвав цей дім?

– Який Адам? Який дім?

– Ну, той дім, куди Мойсей привів євреїв?

– Це не дім. Дурний ти. Це країна. Палестина.

Бачить Гершко, що Лейб не сердиться, тому знову смикає його за рукав.

– Лейбе, чуєш, Лейбе!

– Та чого тобі?

– А можна, я візьму шмат хліба?

– Зараз – ні: треба залишити щось на завтра. Так, справді. Треба залишити на ранок.

Малка красива. В Малки веселі очі. Малка дає кусник білої булки, й за це Гершко дозволяє їй дивитися крізь зелене скло й бити каменем об камінь; бо Лейб дав два камінці, і якщо вдарити, то іскри летять. (Але вона не вміє.)

Гершко розповідає їй про Мойсея і про левів, а Малка у відповідь – про срібні ліхтарі, про годинник і про золотих духів, які забирають неслухняних дітей.

Гершко – Мойсей: він прийшов на смітник по таблиці із заповідями. А Малка – це єврейський народ, який стоїть знизу, біля смітника, й не хоче слухати Бога. – Гершко б'є її мечем, а Малка

плаче й біжить до мами; а мама кричить, і Гершко тікає на свою третю сходинку. Ввечері мама Малки скаже Лейбові:

– Твій Гершко такий самий бандит, як і ти. Чому він не ходить до хедеру? Він уже великий. Час уже.

Гершко сидить на третій сходинці, а сходинок п'ять: перша – знизу, п'ята – зверху.

На п'ятій незручно сидіти, бо коли виносять відро, й відро з помиями зачепить двері, то помиї виливаються, і стає мокро. – На четвертій сходинці є дірка, і з тієї дірки виліз павук на довгих ногах. Гершко боїться павука: може, це злий дух, про якого розповідала Малка? – На другій сходинці є цвях, який можна розхитати, але не можна вийняти.

Гершко плював на палець і мив цвях, після чого той був гарним, блискучим, залізним. Гершко дуже хоче його мати, і довго намагався вийняти, але поранив пальці, тому тепер не хоче його й бачити. – Перша сходинка теж мокра й брудна. – З третьої найкраще тікати нагору під дах і на горище, й донизу, на подвір'я. – А тікати доводиться часто, якщо ти слабкий і в тебе немає мами, яка тебе захистить. – Так, так.

І на третій сходинці є мурашки. Але це довга історія.

*

Сидить Гершко на сходинці, дивиться на кота, на горобця й на курей. Дивиться на город сусіда за тином. Там – рай. Гершко ніколи там не був, а Лейб був, але потім плакав: так сильно його побили, що навіть Лейб плакав.

Одного разу Гершко через дірку зірвав дві малинки: одну дав Малці, а іншу з'їв сам. – Там ростуть вишні та груші; але Лейб тепер не приносить і не каже: «Тримай, але не кажи нікому».

Сидить Гершко й чекає на малинки, доки вони знову виростуть, чекає, що батько повернеться в суботу, й чекає на Лейба. – Сидить і тримає палицю, цей свій меч, і хоче йти в Палестину, де тече не вода, а молоко, манна[16] й мед (а що це?), де є бульйон, і риба, де тепло. – Це треба бачити: еге ж!

Він дивиться на ластівок, які під дахом звили гніздо, і тепер у них є діти, й вони несуть їм їсти. І дивиться на мурашок.

Гершко не голодний, тільки печуть і сверблять обморожені руки, й боляче йому, коли кашляє. Ніхто його не бив, але боляче. І він знову хоче пити.

Вночі Лейб сердився на нього:

– Навіщо ти стільки п'єш? Знову обмочишся, а я не хочу весь час прати. – І чому не їси? Може, хочеш халу, якщо тобі хліб не смакує? – І навіщо ти весь час крутишся й кашляєш, так що я не можу спати?

А нині зранку йому було дуже гаряче. В нього болять очі й голова. – Гершко не шукав нині, що вночі викинули на смітник. – Троє горобців б'ються, а він – нічого. – Малка каже: «Ходи сюди, вже наш горох росте коло будки». Але він не відповідає.

І раптом бачить, що тримає вже не палицю, а меч: великий, гострий, залізний меч.

Він встає і спускається з третьої сходинки. Йде через подвір'я до брами. Йде до брами й виходить на вулицю. Сам іде на базар, і далі, далі. Йде, і йде, і йде. В нього є меч. Він іде довгою дорогою до Палестини.

Довго йде, дуже-дуже довго. Далеко йде, дуже далеко. – Він уже за містом, уже в пустелі. Сам іде. Бачить незнайомі землі. Бачить річку, міст, бачить човен. – А там ліс, маленькі будинки, маленькі корови та коні. А Лейб не казав, що в Палестині все таке маленьке.

Він іде далі й більше вже не може. Зараз упаде. – Він ударив мечем об землю, сів: зараз з'явиться вода.

А потім – нічого. – А потім він уже тільки вдома, і багата Сура дає йому молоко, таке смачне, біле й солодке. А Естер каже: «В нього кір, одужає».

І він одужав. І батько віддав його в хедер. Але його вигнали, коли він сказав ребе: «Ти брешеш». – Це довга історія.

*

На івриті треба казати: «Кім». Польський хлопець каже по-іншому: «Ходи». А Бог розмовляє на івриті; й хто хоче розмовляти з Богом, повинен навчатися в хедері. Це Гершко знає. Але він не розуміє, що таке алеф, бет, ґімель[17] на білому папері. І для чого Бог дав людям книжку, в яку треба весь час дивитися.

---

[16] *Манна* – їжа народу ізраїльського під час мандрів пустелею з Мойсеєм. Також її називали «небесним хлібом із неба». Припускають, що манною була їстівна рослина, що легко переносилася вітром. Її можна було молоти, готувати або ж робити з неї тісто.

[17] Алеф, бет, ґімель – перші літери івритської абетки.

У хедері не було добре; там було дуже погано.

Ребе б’є. Багатих дітей б’є несильно, а бідних – сильно й часто. Тут не можна втекти в сіни, на горище або в собачу буду на подвір’ї. – Багату дитину ребе гладить по голові, а на Гершка тільки сердиться. – Ребе не дозволяє ставити запитання ані багатим, ані бідним. – І Гершко не розуміє, що таке читання, для чого дивитися в книжку, коли він каже:

«На початку сотворив Бог небо й землю… І назвав Бог сушу – земля, а збір вод назвав морями… І сотворив Бог людину… І побачив Бог усе, що створив: і воно було дуже добре»[18].

Гершко вміє, пам’ятає і каже, але помиляється, бо Лейб розповідав інакше. – І що це за такі великі чорні мурашки на папері? Ці чорні знаки взагалі не рухаються, і кожен має іншу назву?

Ребе кричить: «Сюди дивися, в книжку дивися!». Ребе б’є і каже: «Ти можеш, але не хочеш, немає в тебе хисту; йди на базар красти, як твій Лейб». Ребе каже: «Якщо твій батько знову не заплатить, то йди геть: тут і без тебе не бракує бруду й смороду». – Ребе б’є, але це не допомагає. Він каже: «Іди до того причинного, він навчить тебе читати». – Гершко знає і боїться причинного.

Ребе каже йому: «Йди до причинного», бо хоче його принизити, щоб хлопці йому докучали. Але Гершко повірив: причинний його навчить. – А Лейб каже: «Я простак, а ти вчися». Тож читання – це, певно, поважна справа, якщо вже так каже Лейб, який знає, вміє і може.

І батько знову не заплатив, і Герш сказав це страшне слово, й побився з друзями, й ребе вдарив його в обличчя, багато разів по правій і лівій щоках, і прогнав із хедеру назавжди.

В Гершка знову багато часу. Він сидить на третій сходинці. Кульгавий причинний прийшов на їхнє подвір’я. Гершко підійшов до нього й каже: «Я хочу навчитися читати». Тихенько так сказав, але причинний почув: бо він був учителем давно, до пожежі, коли ще не кульгав, коли ще дах у нього не поїхав, коли він рятував дитину.

Гершко сказав: «Я хочу читати». А причинний дивиться на нього й каже:

– Так, так, так. Добре. Так, так, так. Добре. Наука – це хліб.

---

[18] «На початку сотворив Бог небо й землю…» – уривки із Книги Буття, де йдеться про Створення Світу Богом. Нею відкривається Біблія. Український переклад Івана Хоменка цит. за: Святе Письмо. – Рим: Вид-во оо. Василіян, 1963.

Гершко сидить на сходинці, тримає книжку, біля нього сидить причинний і щось розповідає. – Побожна Хана киває головою і каже: «Добре, що мама не дожила й не бачить, який учитель у її сина». Багата Сура каже: «Виросте з нього злодій». Мудра Естер каже: «Гершко вже одного разу тікав за місто, лежав посеред поля, на дорозі; тепер він зробить із нього зовсім навіженого».

– Може, так, а може, й ні, – каже сивий Абрам, який пам'ятає війну і пошесть.

А новий ребе пояснює:

– Так, так, так. Мурашки живуть і літери живуть. Можна читати мурашок, а можна читати людей і Бога. Так, так, так. Бога треба шукати. Так, так, так. Добрий Бог далеко. Так, так: ти нічого поганого не сказав, Бог не казав бити бідних дітей. Так, так, ти правду сказав. Так. Багато людей бреше. – Я вже йду. Нема вже в мене часу.

Причинний гладить Гершка по голові так, наче йому платять за викладання, ніби батько хлопця частує його в суботу рибою та горілкою. Він каже:

– Пішов він по світу й жив у пустелі, де були леви та дикі народи. Він забув, як молитися. Так, так, так. – Він хоче сказати: «Шма Ісраель»[19] – і, так-так, не пам'ятає. – Він хоче тільки: «Мойде ані»[20]. Так, так, так. Не пам'ятає. Хоче кадиш[21] (розумієш?), але навіть це він забув.

– І що? Що він зробив? – запитує Гершко, бо ребе дозволяє ставити запитання.

– Що зробив? – Так, так, так. А ти не знаєш? – Він вимовляв тільки літери. Тільки: алеф, бет, ґімель, далет – так, так, далет, гей, вав, заїн, і до кінця.

– І що?

– Так, так. Він дивиться, а літери самі шикуються в повітрі у фрази, а фрази – так, так – самі складаються в молитву, і молитви – так,

---

[19] Шма-Ісраель (*івр.* Слухай, Ізраїлю!) – молитовна форма, якою починається «Визнання віри» – урочиста щоденна молитва євреїв.

[20] Мойде ані (*івр.* «Визнаю») – початкова форма ранкової молитви.

[21] Кадиш (*івр.*) – єврейська молитва, що прославляє велич Бога і засвідчує вірність його волі; невід'ємна частина колективних єврейських молитов; одним із релігійних обов'язків чоловіка є відмовляння кадишу за померлими близькими.

так – самі пливуть до неба й – так, так, так – шукають і знаходять Престол Бога.

– А що таке престол?

– В мене нема часу. Я маю йти. – Візьми цей хліб: як маєш хліб, то ще дадуть. Так, так.

Він іде, тікає, кульгає. Він весь час багато говорить сам до себе, а людям тільки: «Я голодний». – Хлопці до нього чіпляються, й у нього є товста палиця, але він не захищається. Гершко тепер його не боїться.

Він каже: – Коли була війна, і Тит спалив Святиню[22]… Так, так. – Була пожежа: запитай Абрама. Він знає. Так, так, так. – Горіли книжки Бога. Так, так. Але ні. – Горів тільки папір – так, так, – а літери випурхнули до неба й далі живуть. Так. Літери вічної, святої Тори[23] живі. Дивися, – так, так – дивися: алеф, знову алеф, і тут, і тут, і тут. Добрі літери розмножилися.

– Добрі? – дивується Гершко.

– Так, так. Добрі. – Так. – Бог розгнівався на євреїв. Хоче їх убити. Бог бере папір і перо, хоче написати вирок (а що таке вирок?). Так, так. – Він хоче написати, що вб'є євреїв.

– Усіх?

– Так, так. Усіх убити, винищити, стерти з лиця землі. Так, так, так. Жодного не залишити. – Так, так. – Але літери не дозволили цього. Бог не може цього зробити, бо літери втекли й поховалися. Так, так. Вони не дали зробити нічого поганого… А в мене вже нема часу. Ввечері я знову тут буду. – Так, так. – А ти читай і шукай літери, які я тобі показав. – Красиво росте твій горох за будкою. З жовтих кульок гороху росте зелена трава. І ти ростеш. Літери – це малі насінинки науки; з малих насінин проростають дерева й ліси. Так, так, так. Я не маю часу. – А мурашка вмирає, і мама, і мишка. Так, так, так.

---

[22] Тит Флавій (38–81), син Веспасіана, римський цезар (79–81). 70 р. у статусі співрегента батька він здобув Єрусалим, знищив саме місто та його головну святиню, (Храм), а культові предмети вивіз до Риму. Перемогу Тита увічнено в Тріумфальній арці на Римському Форумі.

[23] Тора (*івр.* Закон) – перші п'ять книг єврейського Святого Письма. У широкому сенсі Торою називають також всю сукупність єврейського традиційного закону.

Літери живуть вічно. Так, так. Не вбивай мурашок. – Літери живуть вічно, не вмирають. – Мені вже треба йти. – Так, так, так.

*

Сидить Гершко на третій сходинці й читає. Він погляне в книжку, а потім на ластівок і мурашок. Ластівки літають, а потім швидко повертаються: вони мають під дахом свій дім, вони його довго будували. Цікаво було дивитися. Живуть. І так швиденько дають дітям їсти.

Вже зараз Гершко розуміє. Якщо натиснути пальцем на мурашку, блощицю або муху, то після цього вона вже не може поворухнутися, бо вмирає. Муха по-іншому втікає, а мурашку легко наздогнати пальцем. – Він думав, що мурашка під пальцем зникає, що її вже нема, що тільки палець стає трохи мокрим. – Але він бачить, що мурашка також має голову і ноги. Приліплена до пальця, вона рухається, але тепер уже інакше: вона хоче й не може втекти, як зв'язана курка.

Одного разу йому наснилося, що за ним женуться хлопці, й що за ним женеться пан із батогом. А він хоче й не може втекти. Це було страшне нічне жахіття.

Цвях на другій сходинці також ворушиться, але він неживий. А тут його мурашка на пальці ворушиться, вже тільки головою і ногами. Боляче їй, вона вмирає. – Отож зараз він тільки дивиться на мурашок, які ходять тут і там, але вже їх не ганяє і не лякає, бо сказав Бог: «Не будеш убивати». А причинний ребе сказав:

– Так, так, так. Не боятиметься людина людину, й увсі птахи їстимуть із рук усіх людей. Так, так, так. Вільні птахи їстимуть зерна з рук вільних людей. – Так, так…

*

Це було давно. Не так давно. Сто років. Трохи більше.

Забирали молодих хлопців до війська. Прийшли вночі на горище й забрали Лейба. І теж місяць світив крізь дірку в даху. – Лейб копався, виривався, бився й кричав, і благав про допомогу. А Гершко плакав, і не приходила допомога. – Міцно тримали Лейба, й вивели його. Гершко залишився сам.

Багата Сура не дозволяє Малці гратися з Гершком; але старий Абрам часто з ним тепер розмовляє.

Лейб казав: «Це треба бачити, це довга історія». Причинний повторює своє: «Так, так, так». Старий Абрам багато йому розкаже про те, що було, й про те, що далеко, і теж скаже: «Це довга історія, і ще не час».

І причинний, і Лейб завжди поспішали, а в сивого Абрама досить часу, і нікуди він не поспішає.

Гершко вже вміє читати й молитися. Ребе з хедеру мав рацію: «Ти можеш, але не хочеш». А тепер він хоче.

– Важливо хотіти, – каже Абрам. – Один уміє й не хоче: така особа не знайде ані Бога, ані людей, ані себе (а що це означає?). Інший хоче, але ще не вміє. От така особа навчиться і знайде.

Гершко хоче бути Мойсеєм: він знайде таку сильну молитву, яка дасть євреям манну й ангелів. І знову вирушить у дорогу, але вже не сам. Тоді він був малим, тож йому не вдалося.

– Підуть зі мною євреї: діти, жінки, старі й молоді. Я візьму бідних і засмучених, які не бояться ані пустелі та лева, ані шакала та диких народів, ані скорпіона.

На чолі він, Гершко, – пророк.

– Я пізнаю дорогу й шляхи, пізнаю народи та міста, приведу в дім хліба, меду та винограду.

Абрам киває сивою головою і каже:

– Може, ні, може, так. Довге життя перед молодим.

Старий Абрам мовить:

– Наше місто мале. Наші будинки низькі, й нема тут великих учених. А в тебе, Гершку, мудра голова. Хтозна, може, будеш зіркою в Ізраїлі. Десь далеко є величезні міста, там живуть учені. Один тлумачить старі книги, другий лікує хворих і старих, третій зводить високі муровані будинки. В одному з таких мурованих будинків тепер і твій Лейб. Але ти не йди його шукати, бо тепер у батька лишився тільки ти, і ти не знайдеш Лейба.

Каже Абрам:

– Далеко звідси Палестина. І ще не час. – Це недобре, щоб малий хлопець сам виходив на дорогу за місто: тебе можуть собаки покусати, коні можуть переїхати, можуть люди побити. – Коли ти будеш старшим, батько забере тебе з собою.

Але Гершко нетерплячий і не хоче чекати. – Довга була зима, довгі, чорні вечори та ночі. – Це треба бачити: Хануку[24] без жодної свічки. Пурім [25] без жодного зернятка маку й Песах без шматочка маци[26].

І коли сонце сказало, що весна, й багнюка вже почала висихати, Гершко знову сам вирушив у дорогу. Довго його не було. Це довга історія: що він бачив і кого зустрічав, і які були в нього різні пригоди. – Але ще не час. – Так, так, так. Він повернувся. Не час. Він повернувся до Абрама, до причинного, до батька в суботу. Цього разу він не захворів на кір, але був дуже змучений і слабкий.

І потім – так, так, так – утретє вирушив Гершко в далекий світ. – Вже не було тоді ані батька, ані Абрама, ані причинного, що навчив його читати.

Згодом різне казали. Казали, що циганка дала йому золоту монету на дорогу, що угорець дав йому дукат, що цісарський полковник грав із ним у шахи й програв, і написав лист до багатого пана.

У різних школах навчався Гершко, багато великих міст він бачив, у різних високих будинках бував. Але не добрався до Ереца[27]. Так, так, так. Він уже дорослий, вже не малий хлопець, розуміє, що ще не час…

Це було давно. Не так давно. Так, так…

---

[24] Ханука (*івр*. «новосілля, оновлення») – свято, яке було встановлене на згадку про очищення Єрусалимського храму і поновлення служіння в ньому у II ст. до н.е. після вигнання з Храмової гори греко-сирійських військ. Традиційно свято Ханукu пов’язують із дивом, коли маленького горщика олії для світильника вистачило на вісім днів.

[25] Пурім (*аккад*. «жереб») – свято, встановлене в пам’ять про чудесні події, що відбувалися у Перському царстві і були відображені у Книзі Естер: завдячуючи цариці Естер та її родичу Мордехаю, єврейський народ було врятовано від підступів злого Гамана, міністра царя Ахашвероша. В день Пуріма проводять святкові карнавали із перевдяганням та їдять пиріжки з маком – «вуха Гамана».

[26] Маца – тонкий прісний єврейський хліб, вживання якого є частиною святкового ритуалу.

[27] Див. примітку до оповідання «Люди добрі». Тут Корчак використовує також біблійну конотацію поняття: Ерец – це також Земля Обітована, про яку мріє персонаж.

*

А тепер я отримав лист із Палестини, але не від Гершка. Гершко вже давно помер. Я отримав довгий лист від іншого, молодого, хлопця – він пише так:

«Я працюю в пардесі[28]. Довгі, тихі години. Я тут мало читаю й мало розмовляю. Я тепер інший. Я починаю розуміти село… Мої друзі – це птахи. Вони дуже сміливі, зовсім не бояться. Зараз час виводку, тому я зранку провідую крилатих родичів, щоб сказати їм: „Мазал тов"[29]. Я бачу багато речей, про які раніше читав лише в книжках… Коли я поливаю дерева в пардесі, то бачу, як охоплені жахом мурашки намагаються рятувати яйця, майбутнє покоління… Біла кицька грається з кошенятами, перевертає їх, облизує, обнюхує й лапкою відсуває тих, які горнуться до грудей… На дорозі стоїть гарна ящірка; я насвистую, а вона підіймає голову й слухає… У долині за пардесом золотиться колосся… Цікаве й гарне життя в селі. Я навчився красномовно й сердечно мовчати. Багато чого я тут навчився: я читаю світ і життя».

Так, так. Лист. – Це треба бачити. – Я пригадав собі його сестру, брата, і його самого, яким він був перед тим, як виїхати.

Потім я згадав історію про Гершка, про його сходинки та мурашок, про його три походи в Ерец.

Цю історію колись давно розповіла мені людина, якої вже давно нема: історію про людей, які вже сто років, як відійшли. І я коротко переповів її, як зумів. – Дідусь, батько, онук, правнук, чотири покоління – це довга історія.

Так, так, так.

Переклад Роксоляни Свято

---

[28] Пардес – див. примітку до «Люди добрі».

[29] «Мазал тов» (*івр*. щаслива зоря) – популярна серед євреїв форма побажання, щось на кшталт «Щастя вам!», «Дай, Боже, щастя» тощо.

САМОТНІСТЬ ДИТИНИ

Ооо, обережно. Непросто. Заблукаєш іще. У стількох напрямках розходяться стежки, стільки слідів-знаків, стільки відбитків свіжих і стертих, більших і менших – на снігу, на піску. Зіб'єшся зі шляху.

Самотності немає. Трапляються різні, по-різному самотні люди, є по-різному самотні години. Немає самотності – порожнечі й мовчання? Чатуєш, чекаєш, прощаєшся, долаєш, шукаєш – у галасі, в тиші: бездомний, осиротілий. Тільки-от здалося, що знаєш і вмієш. Ні-ні. То тільки здалося. Ні-ні. Самотність добра, так, вона привітна й погідна – брутальна й жорстока: її тепло, лід – це полин чи мед?

Знову сам, далі сам-самісінький чи, може, – н а р е ш т і сам? Самотня хатинка, вежа, палац, руїни? Сам у натовпі, що біля тебе або в тобі. Його або її самотність (бо в нього інша, ніж у неї) сива, дозріла. Збунтована самотність молодої нудьги й поривань. Набундючена, нетерпляча, вередлива самотність на порозі молодих років – самотність перших запитань: чому, як, де, куди, до чого?

А є (хе-хе), є самотність дитини. Є. Дитина для себе, й тільки для себе, хоче маму, тата. Для себе весь світ і зірку з неба. З наївним здивуванням, зажурене й сполошене, помічає, що так не буває: цей – тут, той – там, самому треба шукати й знаходити – не підмінять, не замінять. І починає будувати на самоті – самоті зосередженій, аби лише приязній, не чужій, не ворожій.

Коли отак собі гадаю (бува), що вже несила, що невдовзі прийде кінець, а по той бік – тільки якийсь неспокій, хвилювання (це

останнє **т у т** і перше **т а м**), – я заспокоююся, втішаюся, що не менш втомлива й тяжка мить уже п о з а д у – мить, коли народжується людина: перший подих, перший погляд. Життя – дуже дивне існування, трохи гамірне та складне, бо ж і тіло, і дух...

Матері болить. Ба! Але ж їй, дитині, – теж боляче, коли череп сходиться по швах, коли чужа сила – перший крик. Повітря – наче стилет у горлі. Спирає в грудях, холод наповнює нутрощі. Безпорадне, беззахисне, голе й самотнє. Тремтить. Перша хвиля тепер уже своєї крові. Перше купання: незнайомі, шорсткі, болючі дотики. Чужі стихії – повітря й вода.

Вміє. Дихає. Живе!

Перші ніжний солодкий смак теплого молока. Груди. Вміє. Смокче. Диво, чудо. Треба губами, язиком, носом, горлом, стравоходом. Перший прийом їжі складний, не все вдається. І...

Благословенний сон.

Перший заблукалий погляд. Навколо блискіт, тіні, хмари, відголоски віддаленого світу. Щось відбувається? Власна самотня скарга, коли дитині заболить.

Стрепенулося, напружується, мружиться. Поворушило головою, позіхнуло, зітхнуло, рум'янець, зморщує чоло, розрівнює, сто виразів обличчя, ворушить губами, рухає руками, ногами – лежить, дивиться. Пізнає себе!

Адже все, що оточує дитину, над нею й у ній, – ще поєднане, єдине, недосліджене, нерозгадане. Подушка й мама, світло лампи й цокання годинника – таємниче й велике ціле (тут, у кімнаті, й там, за вікном), і вона – тьмяне безсилля, важлива й велика загадка.

Дитя дивиться, пильнує. Минають віки. (Час дитяти не вимірюється календарем.)

Досліджуєш. Робиш спроби. Тренуєшся, наймолодший громадянине. Хочеш пізнати, виловити з хаосу. Виймаєш із себе і поглинаєш життя – інше, нове, неспокійне, незбагненне: вже геніально передчуваєш його й прагнеш.

Інколи на барвистий сон немовляти напливає чорний сон, коли на позір нічого не відбувається. Працьовитий сон, у якому все стає на свої місця, вишиковується, сортується, будується. О, усміхається – оо, здивоване, ооо – страх – протест – не дозволяє – погоджується – не хоче – вимагає – і солодка тиша.

Миті – століття в історії однієї істоти.

Дитина вже знає.

Є добрі духи, їх можна приманити, заклинаючи криком: дитя втихомирюється, коли чує знайомі кроки – провісники того, що над його самотністю схилиться тепла, знайома хмара і – заспокоїть, дасть, наситить, нагодує: милосердна – хто? – мати.

Маля досліджує власний голос, власну участь у хорі звуків. Хто вони, звідки, відкіля, де я???

Воно досліджує власні руки, одразу й чужі тіні – безкарні, незрозумілі – часті – близькі – знайомі. З'являються – зникають – блукають – губляться – немає. Маля шукає поглядом, наздоганяє словом, кличе, просить, – є, смокче, роздивляється, каже до них: аба, абба, адя, атя, агу.

Ніхто його не виручить (не заступить). Доведеться саменькому. Пізнає. Чудовий прилад, який тримає, захищає, пригортає та відштовхує. Дозволить боротися, володіти. Свідомо витягне його на світло – паа, паа. Можна його впізнати: ніжний – грізний.

Довго розмовляє – стежить – запитує. Думає, думає, думає... Допоки не прийде урочиста мить творчого натхнення, коли одразу невпевнено, потім світліше, сміливіше – знає, тепер завжди знатиме: тінь від руки, яку воно бачить (єдине, що слухається, моє) – це я!

Я закликаю вас коритися дитячим зусиллям перемогти. Астроном не грається, споглядаючи безкрає небо. Не грається й бактеріолог, стежачи за порухами під дрібноглядом[1]. Не грається й мандрівник, пробиваючи в скелі дорогу до незнаних вершин. Не грається немовля, досліджуючи незнаний світ своїх рук, віддалені материки ніг. Заслухане у власне белькотіння, це інше дивне я, що його воно не бачить, не може усвідомити, – але ж важливо пов'язати себе з життям, яке летить, діє, прямує поза ним, що має чужі накази й заборони, свою правду та повинності.

Слово? Не тіш себе надією. Воно теж підводить і обдурює. Не одну річ пояснить, але й заплутає (б'є батогом і ранить).

Твоє слово, дитинко, самотнє – тільки ти розумієш так, як знаєш, і відчуваєш так, як хочеш. Рідко влучить воно туди, де треба, але часто – зависне в порожнечі.

---

[1] Дрібногляд (*заст.*) – мікроскоп.

Поглянь: дитя сидить, стоїть, ходить. Біжить, як скажене, сповнене радості, відірване від чужої сили, яка носить, водить, підтримує, поневолює: **Я сам, Я сама**!

І падає. Або зупиниться й дивиться донизу: перевіряє, що це за диво-килим, ще це за крила виросли – ноги, що несуть: я, **моя влада**.

Дитина вдарила себе палкою по голові й дивиться: що це, що це наді мною, які ще не досліджені полюси? Знов я, стільки всього: голова – думка, – набагато складніше, ніж мова. Але ж треба розуміти, щоб погодити себе з життям, із собою. – Пізнай!

Завжди: один пальчик, два пальчики, п'ять, потім десять. Уже не пальці: сто, тисяча, мільйон. «А» і «Я» – стільки висловів, образів, символів...

Поранився (скло, ніж) – кров: що це? Чує: у грудях б'ється серце. Що це? У дзеркалі власне відображення: «карапузик, ляля», – ні, – Я! Уперше побачив себе в маминих зіницях: ооо – і тут, і всюди – я!

Женеться за метеликом, тягнеться, – є; ні: відлетів, сів неподалік; знову манить і обдурює: близько – і знову далеко. Так гнатиметься за кожною істиною і кожним коханням.

Песик, пташка, комаха, брат, батько, м'ячик, цукерка, клоун, намистинка, крапля, павутинка – велике, мале. Кропива кусається – оса – вода ошпарює.

Мама запитує, чи можна вже показувати літери, чи ще рано? Вона не знає про усамітнену працю дитяти, коли воно згромаджує, порівнює, вибирає, забуває й залишає в пам'яті, щоби піднятися, щоб зберегти – на завтра, надовго, назавжди.

Учиш, даєш поради, пояснюєш. Але дитя контролює і здійснює цензуру. Саме опрацьовує, привласнює та відкидає. Те, чого в усамітнених стараннях на яву й уві сні не опанує й чого не здобуде, – це тільки звук душі, чужий витвір, накинутий тягар. Не виросте, не зміцніє.

Ти лишень дала йому молоко, відвар, кашку. Далі дитя вже саме має впоратися: перемішає, перетравить, всмокче в кров, оживить киснем, дихаючи, – найдивовижніший хімік, майстер імпровізації: рознесе, нагодує мільярди клітинок, зв'яже й побудує (найнеймовірніший архітектор!), вирізьбить (митець!) свій зріст, розвій і думки, почуття, волю.

Самотність дитини – творча, праця – самостійна, потяг до пізнання – радість і смуток, любов, гнів – довгий шлях – завжди сама, і, попри все, – пошуки, помилки, хибні кроки – поразки й перемоги – боротьба із самим собою, з життям.

Маленький хлопчик звертається до свого коника (не пам’ятаю, на полозках чи на колесах):

– Бачиш, конику, в тебе нема матусі, а в мене є. У тебе нема татка, а в мене є. Але я теж сам-самісінький на цьому світі...

Старий Доктор[2]

Antena 1938, № 14 з 3 IV

Переклад Ірини Ковальчук

---

[2] Псевдонім Ґенрика Ґольдшміта (Януша Корчака).

САМОТНІСТЬ МОЛОДОСТІ

Спершу розмова з її матір'ю. Я: що краще залишити її у спокої, бо якщо рідна мати з рідною донькою між собою... то що ж я? Воно таке недовірливе, пересичене повчаннями. Така «сорока» знає, а я – не знаю: в цьому її вищість. Так тебе пригвоздить, що й мову втратиш, або ще гірше: почнеш викручуватися. Упіймає, почне картати, – й ганебно впаде стріляний вовк. Сьогодні воно тверезе, логічне, гордовите, без образ, язикате. (Я вже не можу з молоддю...) Та навіть краще, щоб визвірилося, ніж звірилося. Гляне докірливо – закліпає очима, й – у сльози, й попросить дати дієву пораду. «У тебе, – каже, – є досвід, давай, поділись рецептом...».

Тож якщо має рацію – не цілковиту, так, на половину, – що ж тоді, гм? Краще вже офіційно, сухо скінчити розмову, ніж щоб глянула докірливо й заплакала. Бо що ж тут удієш? Поцілувати в лобик?

Та Пані Мама наполягає, ніби вірить, що я можу бути щирим, якщо вважаю, що це батьки винні, що треба щось, бо – словом – вона розуміє доньку – різне вже спробувала – ну й урвався терпець...

Розмова тет-а-тет (так ми вирішили). Запитую: «То як? Дуже все погано?». Вона: «Мама, здається, казала, що я не знаю, чого хочу, що мені бракує клепки в голові та що в мене не всі вдома. – А ще що? – Цього мало? Прикро, що мама мною не задоволена». (І зітхає).

– Оце й усього? Докори не такі вже й нищівні. Я би сказав, що характеристика доволі славна й багатонадійна. Ти хочеш. Найважливіше, що ти хочеш, тільки не знаєш чого саме. Не знати – інколи це перевага. Тяжко, коли вибір великий. Який капелюх – і

того не знаєш (вагаєшся, приміряєш): що більше, то складніше вибрати. А тут не про капелюх чи сукню йдеться, а про життєвий шлях. Добре, коли знають, чого не хочуть. Бракує клепки? Я не бондар, але кілька клепок – це вже капітал, яким не можна нехтувати. Ще якоїсь бракує? З'явиться. Ти – як той початківець. У **тебе є час**. З'явиться ще клепка. Зрештою, в бочці можна нарахувати з двадцять клепок. Може, в тебе дев'ятнадцять, і тобі бракує тільки одненької? Не знаю. І не всі вдома? Теж не докір, а радше похвала. Не безголова ж. Голова на місці, – нині, коли навіть про відповідальних людей кажуть, що ті абсолютно безголові. У тебе вона, на щастя, є, мама це визнає. Не всі вдома? Прекрасно! Адже не п о р о ж н ь о – хтось там є, якщо не всі вдома. Трапляються такі шафи, засклені, а в них – книжки, зібрання творів у палітурці, відповідній до формату. І ніхто не відчинить, не загляне, нічого в них не з'являється. Проте є **порядок**: все розставлено по полицях. А в твоїй голові щодня з'являється щоразу більше нового. Згромаджуєш – наразі аби як. **Збираєш, додаєш, переставляєш** – поспіхом, безладно. Тому – не всі вдома. Порозставляєш, упорядкуєш. **У тебе є час**.

Глянула на мене з образою в очах. (Погано!)

– Ви жартуєте! Якраз і нема в мене часу!

Задихається. Бо: удавання, брехня, фальш. Вона хоче бути людиною вповні (Ооо!). І знову: лицемірство, марнослів'я, приємна усмішка, а позаочі – плітки, неприязнь і зрада. Гм!

– Ти посварилася з подругою?

Ні, вона вже це переросла. Вона вже не дитина (всі ми трохи діти...). Але вона – ні! Остання колотнеча в домі через те, що вона не хотіла йти з мамою до тітки (і не піде!). Тітка підбурює маму! Вона такого не зносить!

– Чекай-но. Зачекай. Спокійно. Не роби трагедії. Тітка...

Справа не в тітці, а взагалі. Усі ці дрібниці. Колотнеча через гребінець (ну, десь занесло його, іншого не було), колотнеча через заборонений фільм, через капці...

Раптом:

– У кого є броненосці, тому все дозволено!

– Ти хочеш броненосець?

Відповідає:

– Не хочу.

Кліпає очима. (Погано!)

– Аби тобі все було дозволено?

– Я не егоїстка. Я знаю, що відбувається. Ви цього не розумієте. Ви – згаслий вулкан.

– Дівчино, змилуйся. Чого ти хочеш? Поглянь на мене і хай тобі стане соромно. Згаслий? Такий закон геології.

– Чоловік не може зрозуміти, бо не народжує.

– Це теж закон: не може.

Подивилася на мене недовірливо й чесно визнала:

– Припустімо, я бовкнула дурницю... (Вона хоче, щоби була робота, щоби не було голоду, хоче по-іншому. Хто ж не хоче?)

Тиша, пауза. Знову я, примирливо:

– Ти сказала: вічні сварки. Вічність – складне слово, не варто його вживати надто часто... (Не знаю, що далі...)

Має рацію. Мені важко з дівчиною – з хлопцем легше. Розмова конкретніша. Наприклад: «Скажи, юначе, який ґедзь тебе вкусив, де тебе носить? Знаю, що молодість – наче розумова недуга. (Хтось сказав: я вирвався з молодості, як із психлікарні.) Хай так, але залагоджувати конфлікти треба у відповідний час, аби не залишався осад. Буря? Так навіть краще, бо потім – розрядка. Батьки – в них також, у нас також свої переживання, труднощі, дивацтва й забаганки. Якось треба погодити суперечності на спільній родинній території».

Ба, це з хлопцем. А з нею?

Запитую обережно:

– Як навчання? Хто вчитель? Чи вчителька?

– Ви помиляєтеся, – скрикнула. – Ви помиляєтеся, я не закохана!! (З любові вона також виросла назавжди.)

Я почухав олівцем свою лисину. А вона:

– Я не сентиментальна. Усе чудово розумію. Знаю, що мама добра, вони добрі: хочуть добра, бажають, щоби було добре. Але...

Потмяніли безпорадно оченята:

– Вони щось кажуть, гарні поради дають, а я все одно самотня.

Таак. Нема на то ради. Ніхто тебе не заступить (не виручить). Не викрутишся, не ухилишся. Захочеш втекти – наздожене. Сховаєшся – знайде. Треба з нею помірятися силами. Ти її за патли чи вона тебе. Потрібне рішення. Сміливо – вперед – життєрадісно. Не вийшло? А ти далі своє. Болить? Загоїться. Можна самотність роз-

тринькати, насміятися з неї, занехаяти. Але її можна й приборкати, стати її союзником. Приручена, слухняна, вона підносить, дарує витримку та силу. Згодом літери самотності вже читаєш вільно. Ноти, нудні вправи, а потім – несподіванки й утаємничення.

(Приємно промовляти до такої пари непорушних очей, які хочеш зрозуміти. Але вважай: одне горе-слово – і схибив).

– Самотності зуби не заговориш, не перекричиш її, – кажу. – Ти не любиш **фразерства**, але не кращою і не менш прикрою є **поза**.

А вона відповідає:

– Так. Мама називає мене комедіанткою.

– Це не має значення. Це – третьорядне, косметика співжиття. Скажи мені: якщо ти запізнишся на обід, чи буде менше голодних на цьому світі? Якщо, замість тихо зачинити двері, ти грюкнеш ними, – чи з'явиться більше робочих місць? Якщо не покладеш до шафи, а жбурнеш...

Вона:

– «Жбурнеш» – миле слівце.

– Маєш рацію. Облишмо це. Треба ці дрібні справи (будні складаються з дрібниць) розглядати під таким кутом: чи не буде гірше, чи не нашкодиш. Без мелодрам...

Знову запала тиша. І потім вона каже:

– Я себе не розумію.

– Інакше ти б занудьгувала.

Вискочило слово: **щастя**.

– Еееє. Щастя? Оце й усе? Може, ще й слави? Може, трохи стриманості? От чого нашій пимпочці захотілося!

(Просто вискочило. Вона підхопила вмить. Вочевидь, їй сподобалося.)

– Де Ви таке почули? Немає такого слова!

– Можу взяти своє слово назад.

– Ні, чому це? Перевірю в словнику. Перша відміна, здається: «пимпочка» як «мавпочка». Ха-ха-ха!

Сміється. І знову серйознішає.

– То ні щастя, ні слави немає?

– Взагалі-то є.

– Це добре... Ви мені повірте: я розумію мамуню, і вже різне спробувала. Але вона не змінюється, а я часто втрачаю терпець.

– То що? – запитує потім мама.

– Нічого особливого. Але Ви ліпше уникайте таких-от слів, як: фіґлі-міґлі, жбурнеш, комедіантка. Вони її дратують. У молоді є якісь свої недосліджені лексикологічні вподобання й відрази. І не повторюйте їх часто – їм до вподоби розмаїття. Вона визнала, що розмова зі мною була цього разу навіть стерпніша, ніж раніше…

– Так і сказала? От нахаба! А Ви що?

– Нічого. Я був задоволений, навіть трохи пишався. Вона визнала мою слушність. Сказала, що подумає, що розуміє Вас.

– Вона – **мене**?! Тееж мені... Ну, знаєте... Може, справді було би краще взагалі без цієї розмови...

Старий Доктор

Antena 1938, № 15 з 10 IV

Переклад Ірини Ковальчук

САМОТНІСТЬ СТАРОСТІ

Літо. Парк (запущений). Річка. Поруч молодий сосновий ліс, а далі – ліс, у якому є привиди. (Так.) Хтось там когось кохав, хтось когось – подейкують – убив, – і саме там є дуже стара липа, яку обов'язково треба побачити. Триста років, п'ятсот: наймолодші ж підрахували, що їй уже дві тисячі років. «Ми Вас відведемо!».

Хм, якщо вони мають показати, а я побачити – бо ж тисяча років, і привиди, та й не так далеко, і не пошкодую (вони щиро хочуть поділитися!) – тож хай так буде. Йдемо. Спекотно (літо, південь). «О, бачите, вже близько. Вже от-от – ооо, вже видно. – Ми справді Вас не втомили?».

Нарешті ліс і липа.

Дивуюся (так треба). «Тіниста. Крислата...» Так. «Правда, чудова?» Чудова. «І така прадавня». Ага. «Розкішна». Ти ба! «Старезна й поважна». Ну, так...

Ось уже й беруться за руки (обов'язковий ритуал). Оточують дерево: ого!

Я присів. А вони бігають, сміються, щебечуть, кличуть, шукають, гасають. «Гей, дітлаки, ходімо, бо спізнимося й буде нам прочухан!». Повертаємось...

А вдруге, спокійно, ввечері, вже щоб самому відвідати, вже на довше до поважної, старезної, – тепер уже сам. – Ти вже прийшов? Хочеш потеревеніти? Я прийшов. Роздивляюся.

Стовбур. На корі видно зарубки – досвід віків і пригод. Знаки (ієрогліфи минулого). Загоєні. Складки. Зморшки, ґулі й нарости. Хтось колись відламав, відрубав.

Дивлюся вгору. Зелена тиснява. Тіниста. Але високо (я бачу) – один величезний сухий сук, звисає безсило: чорний, гілки мертві. (Молоді не помітили щербини в кроні).

А внизу, де випинається коріння: що це? Присипане землею й поросле травою? Я починаю штурхати ціпком, колупаю, наче стоматолог хворий зуб. Отвір: сягає вглиб. Дупло, запах вологості. Ну, так...

Листя також менше, і воно менше, і зелень його наче вкрита інеєм (так бачу неозброєним оком). Що там і як – під землею? Як нуртують соки в склеротичних судинах? Їм також ломить кості перед дощем? Який у тебе кашель?

Цвіте? Чи бджола відчуває, що солодкий смак її квітів – це щось дивне? Стомлена.

Посеред чепурної зелені дерев, донедавна ще живого молодняка, заростей, босоти, посеред зеленої дрібноти – лише вона замислена й самотня.

Я не розповім, про що ми там теревеніли, але коли вже йду (треба вміти прощатися) – йду неохоче. Я поклав руку на її плече, кивнув. «Це правда, що одне покоління (з його вибриками та забаганками) нічого не важить? Бувай! Тримайся, сестро!».

Коли починається старість, її самотність? Перша сива волосина, перший вирваний зуб, замість якого вже не виросте новий, перша чи дванадцята могила вчителя, ровесника, спільної роботи, дурниць і надії?

Може, дочка, син, що підростає, чи тільки вже онук? Як це було? Перша зустріч зі старістю? Вона наближається, помалу оповиває чи заховається й раптово важко спаде на плечі? А ти що? Змагаєшся чи підкоряєшся?

Тобі вже бракує сил (а обов'язків іще чимало) чи ти вже менш потрібний і менш бажаний, тебе відсувають, ставляться поблажливо, покидають, відштовхують? Ти заважаєш?

Може, ти скаржишся: я винен, вони винні? Чи ніхто не винен? (Помилки, огріхи. Це в порядку речей.) Не встигаєш? Страждаєш серед нових людей і подій.

Потрібні гострий зір, слух, нюх, пружні м'язи. А в тебе? Ти – інвалід.

Самотність поміж близьких (але далеких) і навіть доброзичливих (але зайнятих своїми молодими справами) чи самотність серед

байдужих, неприязних? (Чужий надокучає.) А вранці вони сильні, багаті, впевнені в собі. (Ображена старість огидна й незатишна.)

Самотність безсилля – розчарування – втечі – образи – втрати – поразки?

Самотність може бути без людей, глуха, сліпа або заповнена людьми, базіканням, вірою.

Зажурена самотність нереалізованих амбіцій, приземлених бажань, самозакохана – задуха пустки, нудоти та переситу. Уже нічого не відбувається й ніщо тебе не вражає; ти не шукаєш рішень, не ставиш запитань – чекаєш, аж доки ззовні кинуть тобі милостиню вражень, думок і волі. Холодна, висохла самотність – порожня, заздрісна, мстива, набундючена, завзята, настирлива, деспотична. Кусає, підточує, розкладає...

Хто ж ти? Прочанин, мандрівник, невдаха, дезертир, банкрут, відщепенець, мотлох? А може, ти не знайшов, не знав молодості? Чи ти кохав і кохаєш, скількох, кого й коли?

Ти запитував себе: де вона, обрана (де він), чим зараз займається, чи думає про мене, чи пам'ятає, чи напише мені, чи забуде швидко?

Не знищуй листи! Вони займають мало місця. Зблякла фотографія, розкришена квітка, рожева стрічка, засушений листочок. Задума, щось на згадку, спогад. Спогади різні: заспокійливі, болісні або й мерзенні, що наче потопельниці виринають з минулого?

Ти жив? Скільки переорав? Скільки хліба випік для людей? Посадив дерев? Скільки ти цегли заклав під будівлю перед тим, як відійти? Скільки ґудзиків пришив, латав, зашивав, скільки брудної білизни виправ краще або гірше? Кому й скільки тепла? Як прислужився? Які назви розділів твого шляху?

Життя? Ти його аж надто заплутав, чи воно саме якось заплуталося, розлилося, – ти не знаєш навіть як. Ти не помітив його вчасно, чи це воно тебе проґавило? Не гукнуло, може, ти недочув, не те почув, не зрозумів, не встиг? Ти біг за покликом чи мляво плентався?

Був легковажним чи оті його (наївний!) виманили, чи (необережний!) нагріли на тобі руки, вициганили, чи розікрали? Програв, пропив? Нашахрувався, необачно розтринькав! Ти програв своє – а може, й тих, хто тобі довірив, – підвів? Куди ти подів капітал старань і сердець, яким присягав? Ти хотів дотримати свого

слова чи, цілуючи, готувався до зради? Скільки ти сліз витиснув, скільки втер? Давніше – давно – дуже давно.

Ти жив чи лише сонно придивлявся, як життя пропливає повз? Ти керував чи воно тебе несло: раз-два, і – кінець? (Не вірите? Знав я такого: не те щоб він пив-гуляв, – поставний, дуже забезпечений. І – нічого. Паштетик, ікричка, гульки з друзями. Проїв, і – все. Й нічого по тому.)

Ти роздав, поділив, роздарував своє життя? Скільки захищався, з ким змагався?

Самотність старості – щоденник – і сповідь – і підсумок – і заповіт. Турбота про те, аби передати: що й кому? Прапор! Чи понесе його в життя учень-одинак?

Неважливо, при яскравому світлі неонових ламп чи при лампадці. Кого підтримав, коли вагався, кого вчив, кому вказав дорогу? Не спекулюючи напоказ і не заради подяки, не прагнучи відплати?

Правда, стара липо, – в лісі з привидами (може, там не вміли кохати?). Насправді добра на світі значно більше – воно тихе, скромне, боязке. Воно не відчуває своєї міці?

А правда, стара липо, що все-таки одне покоління не так уже й багато важить і що немає дітей, молоді, старих і самотності? Що лише є по-різному самотні різні люди, дерева, тварини, рослини й каміння?

А ця стара липа сильна – як її мовчання: коли отак віч-на-віч із життям – із минулим і майбутнім – і сам на сам із Богом.

Старий Доктор

Antena 1938, № 17 з 24 IV

Переклад Ірини Ковальчук

Бібліографія до збірки вибраних творів Януша Корчака

I.

Korczak J. Prawo dziecka do szacunku / Dzieła. T. VII. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1993. – S. 429–462.

II.

Korczak J. Bobo / Dzieła. T. VI. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1996. – S. 55–73.

Korczak J. Feralny tydzień / Dzieła. T. VI. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1996. – S. 77–112.

Korczak J. Spowiedź motyla / Dzieła. T. VI. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1996. – S. 115–181.

III.

Korczak J. Momenty wychowawcze / Dzieła. T. VII. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1993. – S. 361–426.

Korczak J. Michałówka / Dzieła. T. V. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1997. – S. 237–285.

Korczak J. Franek / Dzieła. T. XII. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1998. – S. 321–324.

IV.

Korczak J. Ludzie są dobrzy / Dzieła. T. XII. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1998. – S. 338–363.

Korczak J. Trzy wyprawy Herszka / Dzieła. T. XII. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1998. – S. 381–398.

Korczak J. Bajka Herszka / Dzieła. T. XII. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1998. – S. 363–370.

Korczak J. Samotność dziecka / Dzieła. T. X. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1994. – S. 151–155.

Korczak J. Samotność młodości / Dzieła. T. X. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1994. – S. 155–159.

Korczak J. Samotność starości / Dzieła. T. X. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1994. – S. 159–164.

ЗМІСТ

З питань замовлення та придбання літератури звертатися за адресою:

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

вул. Волоська, 8/5, кімн. 210,

Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38(044) 425-60-20

Сайт: http://duh-i-litera.com

E-mail: litera@ukma.kiev.ua

Надаємо послуги: «Книга – поштою»

Друк та палітурні роботи:

МайСтер КНИГ

м. Київ, вул. Виборзька 84,

тел. (0935 458 (044

e-mail: info@masterknyg.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.